

RK

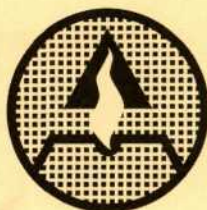
ISSN 0235—0771

AKADEEMIA

15. AASTAKÄIK

2003

NUMBER 8

Rahvusluse avaldumisvormidest ärkamisajal	Mart Laar
Fašismi ja vihkamise anatoomia	Leonidas Donskis
“Esimene buda preester Baltimere rannikul. . .”	Mait Talts
Miks on sugu tehtud?	Ian Stewart
Luulet	Aare Pilv
Keele kaudu mõtlemine	Paul Bloom, Frank C. Keil
Keele ja mõtlemise partnerlus	Ruth Garrett Millikan
Süvaökoloogiline maailmapilt	Jaanus Kiili
Arvustused:	Ago Pajur, Jüri Ehlvest

Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora } . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia }
naturalia . . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 07423146, 07423050

Fax: 07423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekülg: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2003

Trükk: AS Printall. Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

15. AASTAKÄIK 2003 NUMBER 8 (173)

- “Jäe igas riides ja iga nime all eestimeheks...”:
Rahvusluse avaldumisvormidest rahvuslikul ärkamisajal
Mart Laar 1571
- George Orwell: fašismi ja vihkamise anatoomia
Leonidas Donskis 1590
Tõlkinud Neeme Näripä
- “Esimene buda preester Baltimere rannikul...”: Karl
August Tennison ja eestlaste esmatutvus budismiga. II*
Mait Talts 1618
- Miks on sugu tehtud?
Ian Stewart 1647
Tõlkinud Kalle Hein
- Luulet
Aare Pilv 1665
- Keele kaudu mõtlemine
Paul Bloom, Frank C. Keil 1673
Tõlkinud Ann Veismann
- Keele ja mõtlemise partnerlus: Vaade linnulennult
Ruth Garrett Millikan ... 1696
Tõlkinud Elo Luur
- Süvaökoloogiline maailmapilt
Jaanus Kiili 1711

<i>Arvustus: Mitte ainult ohvitserina. Ohvitserina Vene armees— polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909): Allikapublikatsioon. Koostanud Tõnu Tannberg. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 4.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002.</i>	
<i>Ago Pajur</i>	1735
Kahe ende apooria. Madis Kõiv. <i>Attika apooria, Elea tragöödia</i> . Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2000.	
<i>Jüri Ehlvest</i>	1743
Abstracts	1747
Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. II	1759

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 1617, 1646, 1672, 1712: pallaslase Herman Aunapuu
(1915–1998) illustratsioonid

*Tämniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

“JÄE IGAS RIIDES JA IGA NIME ALL EESTIMEHEKS...”

Rahvusluse avaldumisvormidest rahvuslikul ärkamisajal

Mart Laar

Nii nagu inimese sünd, on ka rahvuse sünd ja areng müsteerium, mida teaduskeeles on raske seletada. Samamoodi nagu inimese enesest teadlikuks saamine, on ka rahvusliku eneseteadvuse teke seotud ühelt poolt suhtlemise ning läbikäimisega ja teiselt poolt isikliku tahteavaldusega. Hans Kohn on kirjutanud, et misugused ajaloolised olud poleks ka tinginud rahvuse teket, “kõige põhilisem ja ainus möödapääsmatult vajalik tingimus rahvusluse sünniks ja arenguks on elav ja aktiivne ühine tahe” (Kohn 1965: 191). Kuigi kindlasti pole see kogu tõde rahvusluse kohta, ei saa ometi eitada, et mitmegi Eesti tuntuma rahvuslase “ärkamine” on seotud isikliku tahteavaldusega: “olen, kes ma olen”.

Jättes kõrvale rahvusluse definitsiooni otsimise, mis jääb ilmselt igavesti lahtiseks või vähemalt vaieldavaks, ei pääse me ometi mööda küsimusest, kas rahvuse sündi saab mõõta mingite väliste tunnuste järgi või mitte. Ehk, kas otsusele teadvustada end eestlasena peaksid järgnema ka mingid konkreetsed teod, mille järgi ühiskonnas saab mõõta ja uurida.

Rahvusliku ärkamisaja liidrite vastus sellele oli selge: rahvuslus ilma konkreetsete tegudeta jääb lahjaks ning kunstlikuks. Jakob Hurt on näiteks teravalt kritiseerinud neid tegelasi, kes küll ei salanud oma eesti päritolu, kuid samas ei uskunud eesti rahva tulevikku ning jäid kõrvale rahvuslikest ettevõtmistest. Hurda hinnang sellistele tegelastele on karm. Rahvuslikule liikumisele

selle "kateoorilise imperatiivi" andnud Helmes 1870. aastal peetud kõne konspekti on ta kirjutanud: "Neljandamaks ja lõpetuseks tahan mina veel sõnakese neist Eestlastest juurde lisata, kes küll iale oma sugu ei salga, aga siiski temast suurt lugu ei pea ja arvad tarvilise, tulusa olevat, et kõik Eestirahvas Saksarahvaks saaks muudetud. [---] Et niisugused mehed midagi rahva heaks ja hari-miseks tema loomulises keeles ja meeles ei tee, on mõistetav. Nad ei tee meelega, kui ka jõuaksivad ja mõistaksivad, ja kui nemad midagi teevad, teevad seda Saksaks ehk Venelaseks saamiseks. Need arvamised ja mõtted on minu arust suured ja kahjulised eks-situd" (*Jakob Hurda kõned*. . . 1939: 27).

Rahvuslust teatavate kindlate tegudega sidudes kerkib küsimus, millised need peaksid olema. Neid määratleda on vägagi keeru-kas. Nagu eespool öeldud, on rahvusliku teadvuse tekke puhul tegemist isikliku otsusega, mille ainsaks avalduseks võibki olla enese rahvuslik teadvustamine. Üheks võimaluseks ärkamisaeg-seid hoiakuid uurida on analüüsida selle liidrite poolt kasutusse toodud mõistete, näiteks "Eesti" levikut.

1857. aastal seadis Johann Voldemar Jannseni tervitus "Eesti rahvale" *Perno Postimehe* esimeses numbris tollase maarahva igatahes täiesti uude olukorda ja uute valikute ette. Kuigi arusaamine Eestist hakkas *Perno Postimehe* vahendusel aegamööda levima, ei toimunud see ilmselt sugugi nii kiiresti, kui vahel on oletatud. 1863. aastal Õpetatud Eesti Seltsi poolt koolmeistritele jagatud ankeetide vastustes pole sellest igatahes just palju märke. Paraku on selle küsimuse põhjalikumaks uurimiseks andmeid vähe.

Seetõttu näib tulemusrikkamana analüüsida, mida rahvusliku liikumise tegelased ise rahvusluse tunnusteks pidasid. Eri aega-del on vastus sellele küsimusele olnud erinev. Rahvusliku lii-kumise esimesel etapil ehk eelärkamisajal oli rahvusluse mõiste üsnagi hajuv. Tihti on see seotud vaid huviga eesti keele ja kultuuri vastu. Nii olid mitmed "esimesteks rahvuslasteks" ni-metatud tegelased, nagu näiteks Johann Heinrich Rosenplänter, päritolult mitte-estlased. Eesti soost haritlaste jaoks tähendas eestlus vaadeldaval perioodil tihti vaid oma eesti päritolu tunnis-tamist. Seejuures määratles enamik neist end rahvuslikult siiski sakslasena, mõistes selle all kuulumist saksa keele- ja kultuuri-

ruumi. Eelärkamisaja eestlastest haritlaste kirjavahetus oli peaaegu eranditult saksakeelne.

Oma päritolu tunnistamisega käis kaasas kohustus osata vähemalt mingil määral eesti keelt ning edendada eesti keele, ajaloo ja kultuuri talletamist ning uurimist. Viimane ülesanne langetab kokku mitte-eestlastest estofiilide ülesannetega ning see seletab, miks need kaks rühma — mitte-eestlastest estofiilid ja eesti soost rahvuslased — eelärkamisajal sedavõrd tihedalt kokku kasvasid. Olulist osa selles etendasid ka Johann Gottfried von Herderi ideed, kes kutsus üles kaitsma ja edendama kõiki rahvusi ning pidas iga rahvuslase kohuseks teisi rahvuslikke liikumisi toetada. Sellel taustal võib pidada igati loomulikuks, et saksa rahvusluses süüdistatuna Tartu Ülikoolist vallandatud Karl Christian Ulmann oli üks aktiivsemaid eesti rahvuse huvide kaitsjaid baltisaksa ajakirjanduses (Jansen 1994: 286).

Samas muutus selline hoiak rahvusliku liikumise arengule peagi piduriks. Isegi kui oma eesti päritolu tunnistamisega kaasnes rahvalalgustuslik tegevus ajakirjanduses või eesti keelt, kultuuri ja ajalugu uurivates organisatsioonides, jäi avalik tahteavaldus end eestlaseks tunnistada ometi ära. See ei võimaldanud esimestel "ärgranutel" oma rahvaga samastuda ega rahval parema hariduse saanud tegelasi omaks võtta. Sai järjest selgemaks, et kui rahvuslus jääb vaid "pühapäevarahvusluseks" ja sellega ei kaasne konkreetsed teod, et vii see asja edasi.

Seetõttu oli J. V. Jannseni kuulutus 1857. a sedavõrd suure tähendusega. Keegi varasematest rahvuslikest liidritest polnud end enamasti ühiskonna alamatesse kihtidesse kuuluvate rahvuskaaslastega nii selgel viisil samastanud. Jannsen tugevdas seda kuulutust veelgi, levitades enda pildiga postkaarte tekstiga: "Eestimees! Jäe igas riides ja iga nime all Eestimeheks, siis oled aus mees oma rahva ees!"

Sellisel aktiivsel tunnustusel oli oluline mõju seni suhteliselt isoleeritud rahvusliku liikumise aktiivi tekkele, mille moodustasid koolmeistrid ja ärksamad talunikud, väikekodanlus linnades; see andis nende tegevusele senisest tugevama perspektiivi. Samas ei esitanud Jannsen *Perno Postimehes* veel selgemat rahvuslikku programmi, seades eesmärgiks vaid parema hariduse omandamise,

talude päriksostmise, kultuuri edendamise, kooride-orkestrite asutamise (vt [Peegel] 1994a).

1860. aastate keskpaigaks oli selline lähenemine end ammen-
danud. Vajadus lisada rahvuslikule tunnustusele rahvuslik tegu
muutus järjest selgemaks. “Pühapäevarahvuslus” hakkas teed
andma avalikele aktsioonidele ning tõelisteks rahvuslasteks ha-
kati pidama vaid neid, kes oma rahvuse heaks ka midagi reaalselt
ära teevad. Eriti selgelt ilmneb see murrang uue põlvkonna astu-
misel avalikku ellu 1860. aastate keskpaigas. Need olid 1830.–
1840. aastate vahetusel sündinud mehed ja naised, keda ei ra-
huldanud enam ainult eesti rahva äratamine eneseteadvusele; nad
soovisid sellele rahvale ka õigusi nõuda. Kõnealusest põlvkonnast
kasvasid välja rahvusliku liikumise liidrid Jakob Hurt, Carl Ro-
bert Jakobson ja Lydia Koidula. Üksteisega tihedas läbikäimises
ja sõpruses hakkas just see põlvkond rahvuslikule liikumisele välja
töötama konkreetset programmi.

Sellel taustal on loogiline, et esimene selgem loetelu rahvus-
luse ülesannetest ehk avaldusvormidest pärineb rahvuse sünnis
sedavõrd suurt osa etendanud Hurda programmilisest kõnest I üld-
laulupeol 1869. aastal. Hurt kutsus rahvast üles võtma osa ava-
likust elust ja “üleüldise tulu” peale mõtlema. “Et niisugune
vaimu vara meie armsa <Eesti>-rahva seas kasvaks, seks peab
paljo enam muretsemist olema hea koolide, raamatu-kogode ja
iseäraliste seltside sünnitamise eest, mis üleüldist ehk mõnda
iseäralist rahva kas<v>o ühendatud jõuga otsivad! [---] <Kõige
selle tarbeks aga on> üht vaja: meelt ja mõistust üleüldse kasu
peale mõtelda ja seda kasvatada. On see meel ja mõistus kellegi
sees elav, siis saab ta igal ajal ja igas seisuses tululine rahvaliige ja
riigi alam olema, olgu tema iholik ehk varalik abi nii pisukene kui
tahes” (*Jakob Hurda kõned*. . . 1939: 43–44). Raamatukogude
loomise ja seltside asutamise kõrval tõstab Hurt oma kõnes esile
veel “kõrgema” eestikeelse kooli loomist ning rõhutab eriti vaja-
dust võidelda ümberrahvustumise vastu. “Olgu kellelgi Eestlasel
riie seljas ehk ammet pidada mis tahes, kui tal aga <palav> armas-
tus rahvast vasta südamis, kui tal aga tõsine meel rahvaga ühes ja
tema kasuks tööd teha, kõiges Jumala kartuses ja <vabaduses>,
siis on ta <auus ja tänaväärt ja v a b a > Eestirahva liige” (*Jakob
Hurda kõned*. . . 1939: 45).

Rahvusliku liikumise edenedes hakkas eeltoodud loetelu loomulikult täienema. Selge rahvusliku kohusena lisandus sellele kaasaaitamine juba mainitud "kõrgema" eestikeelse kooli, Aleksandrikooli sünnile, seejärel osavõtt põllumeeste seltsidest ning Eesti Kirjameeste Seltsist (vt *Jakob Hurda kõned...* 1939: 168). Üsna hea loetelu rahvuslase kohustest leidub Hurda poolt 11. septembril 1878. aastal kokku kutsutud rahvuslike tegelaste koosoleku protokollis. Selles tuuakse välja kohustus oma emakeelt harida, Eesti kirjavara "kasvatada" näiteks ise kirjutades, Kirjameeste Seltsi toetades või teisi kirjamehi aidates. Rahvuslaste kohus on eesti koolide edenemise heaks tööd teha, pidades siin eriti silmas Aleksandrikooli. Loomulikult on rahvuslase kohus "sugusalgamise" vastu võidelda ning ka kodudes eesti keelt rääkida. Konkreetse rahvusliku kohusena mainitakse veel vanavara kogumist (Hurt 1989: 73–74).

Huvitaval kombel on Jakobson seda laadi küsimustele Hurdast vähem tähelepanu pööranud. Jakobsoni kõnedes ja *Sakalas* pole esiplaanil mitte niivõrd indiviidilt konkreetsete rahvuslike kohustuste täitmise nõudmine, vaid rahva aktiveerimine endast väljapoole suunatud poliitiliste ja majanduslike nõudmiste saavutamiseks. See ei tähenda, et Jakobson oleks Aleksandrikooli või Kirjameeste Seltsi tähendust alahinnanud, kuid tema jaoks olid need pigem poliitilise võitluse vahendid, mitte aga omaette seisvad rahvuslikud eesmärgid.

Üsna põhjalikult käsitleb rahvusliku liikumise erinevaid avaldumisvorme 1882. aasta lõpul *Olevikus* ilmunud programmiline kirjutis "Edendagem Eesti ettevõtmisi!" (nr 50, 7. XII 1882). Ado Grenzstein heidab selles pilgu tagasi rahvuslikule liikumisele, tuues välja eestikeelse Piibli ilmumise, oma kirjamehed, hariduse edenemise, *Pärnu Postimehe*, Aleksandrikooli liikumise sünni, laulupeo, seltsiliikumise ja Jakobsoni tegevuse. Grenzstein tõdeb, et rahvuslik liikumine vajab igäühe kaasalöömist ja abi. "Ärkamata Eestlased on nime-Eestlased, suu-Eestlased on kadakasaksad, töö-eestlased on Eestlased, kelle pääle rahva tulevik on rajatud."

Toetamist vajavate ettevõtmistena toob Grenzstein välja Aleksandrikooli liikumise ning Natalie Johanson-Pärna kooli Tallinnas, "Linda" seltsi ja põllumeeste seltsid, "Vanemuise" seltsi ja

teised seltsid. Toetada tuleb rahvuslikku ajakirjandust ning raamatukogusid. Oluline on Grenzsteini meelest ka eestlaste käest ostmine ning eestlaste oma panga asutamine.

Samas ei saa eeltoodud loetelusid rahvusliku liikumise avaldumisvormidest kriitikata omaks võtta. Osalemine erinevates ettevõtmistes ja ühiskondlikes organisatsioonides ei pea ju ilmtin-gimata näitama inimese rahvuslikku meelt, tegu võib olla tema loomuliku sotsiaalse aktiivsusega. Ea Jansen ning Jaanus Aru-kaevu on kirjutanud: “On fakt, et 1860. aastatel loodud eestlas- test liikmetega seltside esmaseks eesmärgiks ei olnud rahvuslike suurürituste toetamine ning selline eesmärgikindlus ei iseloomusta kõiki eestlaste seltse ka järgnevatel aastakümnetel” (Jansen, Aru-kaevu 1995: 15). Sedavõrd karm hinnang on mõnevõrra ülekohtune — “Vanemuise” seltsi loomise juures oli Jannseni ja mitme teise asjaosalise kinnitusel algusest peale eesmärgiks üldlaulupeo korraldamine, kuid selles on samas ka omajagu tõtt.

Seetõttu vajavad rahvusliku meelsuse avaldumisvormid ärka- misajal põhjalikku läbikaalumist ning analüüsi selgitamaks, kui- võrd põhjendatud on nende arvamine rahvuslike “tegude” hulka. Samas tuleb meeles pidada, et rahvusluse ilmingud võivad aja jooksul muutuda. See, mida liikumise alguses võis pidada rahvuslikuks “teoks”, ei pruukinud selle lõppjärgus seda enam olla. Seetõttu alustagem rahvusluse avaldumisvormide vaatlemist nende väljakäimise järjekorras rahvuslike liidrite poolt.

Üheks esimeseks rahvuslikuks “teoks” oli

TALUDE PÄRISEKSOSTMINE

Talude päriksostmisele õhutamise kuulus lahutamatu rahvus-liku ärkamisaja alguse juurde. Jannsen pühendas nii *Perno Postimehes* kui ka *Eesti Postimehes* palju ruumi selle propageerimisele. Entusiastlikult toetas talude päriksostmist ka Jakobson, kirjuta- des, et “kus kohad päriks on ostetud, seal on kohe paari aastaga uus elu õitsema hakanud” (*Sakala*, 1878, nr 17, 10. VI).

Ilmselt seetõttu on mitmed uurijad talude päriksostmist seos- tanud ka rahvusliku liikumisega ning üritanud selle edenemise kaudu mõõta ühe või teise piirkonna arenemistaset Eestis 19. sa-

jandi teisel poolel. Sellist lähenemist ei saa siiski õigustatuks pidada, sest tegelikult ei toimunud Eestis ju talude päriseksostmist, vaid see oli talude müük. Otsustavaks polnud siin mitte talupoja teadlikkus või tahe, vaid mõisniku soov või soovimatus. Üsna suurt rolli mängisid ka erinevused Eesti- ja Liivimaa kubermangu vahel, lisaks polnud kroonuvaldades talude päriseksostmine üldse võimalik. Tasub ka mainida, et vaatamata rahvuslikus ajakirjanduses ilmunud üleskutsetele suhtus "küla avalikkus" talude müüki küllalt umbusklikult, pidades seda järjekordseks sakslaste trikiks. Saksa ülemkihid omakorda pidasid talude müügi juures vähemalt osalt silmas ka soovi tugevamale järjele jõudnud eestlastest maaomanikud saksastada (vt Pirsko 1995). Tegelikult kujunes talude müügi tulemus vastupidiseks müüjate soovidele, kuid see ei anna veel alust käsitada talude päriseksostmist rahvusliku meelsuse avaldumisvormina.

Küll aga oli rahvuslikuks teoks

RAHVUSLIKE AJALEHTEDE TELLIMINE JA KAASTÖÖ NEILE

Rahvusliku ajakirjanduse erilisele osale rahvuste sünnis on tähelepanu juhtinud paljud uurijad. Rahvusliku ajakirjanduse kaudu mitte ainult ei levitatud rahvuslikke ideid ega arendatud rahvuslikku programmi, vaid see oli rahvuslikule aktiivile ka tõhusaimaks suhtlemisvahendiks ning organiseerivaks keskuseks.

Samas pole õige igähte, kes tellis eestikeelse ajalehe, veel rahvuslaseks pidada. Rahvusliku ärkamise alul ilmuma hakanud lehtedest oli *Perno Postimees* rahvusliku suunaga, Tartus ilmuma hakanud *Tallorahva Postimees* aga mitte. Erinevalt *Perno Postimehest* ei kasutatud näiteks selles lehes mõistet "Eesti" ega toetatud ka muul viisil rahvuslikku liikumist ([Peegel] 1994b: 108–109). Hiljem esindasid Eestis sama suunda baltisakslaste toetusel välja antud lehed *Tallinna Sõber* ja *Ristirahva pühapäeva leht*.

Sellel taustal võiks igat *Perno Postimehe* või hiljem teiste suuremate rahvuslikku programmi esindavate lehtede tellijat pidada rahvuslaseks, kuid ka see poleks ilmselt tõde. Inimesed ei tellinud lehti mitte ainult seetõttu, et nad olid rahvuslased. Avalikkuse

kujundajana kandis ajakirjandus endas järjest rohkem vajalikk informatsiooni. Mida rohkem seda laadi informatsiooni lehtedes oli, seda rohkem võis tellijate seas olla inimesi, kes pidasid end lihtsalt lehelugejaks, aga mitte rahvuslaseks.

Eesti ajakirjanduse leviku uurimisel tuleb meeles pidada ka selle sõltuvust lehe väljaandmiskohast. Analüüsidest ärkamis-aegsete lehtede levikut, pole raske märgata, et kõige suurem oli see lehe väljaandmiskoha ümbruses. Kohalike uudiste järjest tähtsama osakaalu tõttu lehtedes võib seda ka igati loogiliseks pidada. Seetõttu oli Põhja-Eestis ilmuvate *Tallinna Sõbra* ja *Ris-tirahva pühapäeva lehe* tellijate seas kindlasti ka põhimõtteliselt rahvusliku suuna esindajaid, kes tellisid neid lehti lihtsalt seetõttu, et Põhja-Eestis rahvuslikku suunda esindavaid lehti ei ilmunud.

Kui rahvusliku ajakirjanduse tellimise juures võib veel tõstatada küsimuse selle lugemisest rahvusliku teo hulka, siis kaastöö puhul lehtedele sellised kahtlused kaovad. Kaastöö rahvuslikule aja-kirjandusele oli peaaegu alati märgiks rahvuslikust meelsusest. Seda tõendab ka asjaolu, et suurem osa rahvuslike väljaannete kaastöölistest osales ka mõnes teises rahvuslikus ettevõtmises.

Kokkuvõttes võib rahvusliku meelsuse avaldumismvormiks ärka-misajal pidada niihästi rahvusliku ajakirjanduse tellimist kui ka kaastööd sellele. Soovitav on seejuures siiski keskenduda sel-gema rahvusliku programmiga väljaannetele nagu *Perno Posti-mees* (1857–1864), *Eesti Postimees* (1864–1882), *Sakala* (1878–1882) ja *Olevik* (1882–1885).

Esimeseks suuremaks aktsiooniks ärkamisaja alguses oli

PALVEKIRJADE KOOSTAMINE

Erineva iseloomuga avalike liikumiste osaks Euroopas on tihti olnud suurejoonelised palvekirjade aktsioonid. Keskvõimudele kohalike võimukandjate kohta kaebekirjade esitamine oli nii Ees-tis kui teistes agraarse iseloomuga ühiskondades tavapärane tege-vus. Tavaliselt tegelesid palvekirjad sotsiaalsete või majanduslike küsimustega, ent rahvusliku liikumise perioodil lisandusid neile rahvusliku iseloomuga nõudmised.

Esimest korda ilmusid need Eestis koostatud palvekirjadesse 1864. aastal esimese suurema ühispalvekirja esitamise ajal. Kuigi tollane aktsioon ei saanud anda ega andnudki mingeid käegakatsutavaid positiivseid tulemusi, sillutas ta ometi teed rahvusliku liikumise programmi kujunemisele. 1881. aastal eesti seltside esindajate poolt Peterburis üle antud nn suurmärgukiri oli oma nõudmistega märgiks sellest, millise tee on Eesti vahepealse ajaga läbi käinud.

Täiesti omalaadseks ettevõtmiseks oli massiline palvekirjade esitamine Aleksander III poolt Balti provintse kontrollima saadetud senaator Manasseinile. Seda on kahjuks veel väga vähe uuritud. Tollased rahvuslikud ajalehed kutsusid inimesi üles senaatorile palvekirju esitama ning koostati isegi "näidispalvekiri". Kokku esitati ainuüksi Liivimaa Eesti-osast Manasseinile 44 738 palvekirja, lisaks 173 eesti valla kollektiivne märgukiri, milles leidis peale majanduslike nõudmiste ka rahvuslikke taotlusi.

Siiski on palvekirjadele allakirjutamise automaatne arvamine rahvusliku meelsuse ilmingute hulka mõnevõrra kahtlane. Rahvuslikud nõudmised jäid neis siiski eluolu parandamisele suunatud taotluste varju. Enamikule palvekirjades esitatud nõudmistele oleks rahulikult võinud alla kirjutada iga Eestis maad hariv talupoeg, mitte ainult eestlane. Samas on rahvuslike ja poliitiliste nõudmiste kasv palvekirjades sedavõrd selge, et neist täiesti mööda vaadata ka ei saa. Tuleb tõdeda, et lõplikku tõde on selles küsimuses raske välja selgitada, mistõttu otsustus võib siin jääda iga uurija maitseasjaks.

Rahvusliku ärkamisaja algusest peale oli selle liidrite arvates rahvusliku liikumise osaks

LAULU- JA MÄNGUKOORIDE ASUTAMINE NING JUHTIMINE

Kooride asutamise arvamist rahvusliku meelsuse avaldusvormide hulka tuleb samas võtta kriitikaga. Tihti oli tegemist noorte seltskondliku ajaviitega, mis täitis moderniseerivas ühiskonnas kõrtsist tühjaks jäänud sotsiaalse suhtlemise kohta. Samas on pal-

jude kooride puhul leidnud kinnitust nende tugev rahvuslik orientatsioon, mis väljendus kas või juba kiirelt laienenud rahvuslikus repertuaaris.

Tähelepanu väärrib seejuures asjaolu, et 1860. aastatel nägid baltisakslased kooride tegevuses olulist tegurit eestlaste mentaliteedi ümberkujundamisel ning nende lähendamisel sakslusele. 24. oktoobril 1866. a kirjutas *Dörptsche Zeitung*: “Üldse on see väga tähendusrikas, et laulev ja mängiv eestlane kõikjal edasi sammub koraalide ja vaimulike laulude juurest vene rahvushümni ja saksa rahvalaulude juurde. Ta võib rääkida eesti või saksa keelt ja kanda eesti või saksa kuube, aga kus ta saab haridust, seal muutub ta oma seesmises olekus sakslaseks ja laulab ja mängib siis selle kohaselt ka saksa truualamluses ning saksa meelesügavuses ja südamlikkuses, s.o. ta saab Vene riigi saksa kaaskodanikuks, kes on oma keisrile niisama truult andunud, nagu ta on sügavalt süvenenud saksa olemusse ja luterlikku usutunnistusse” (vt Põldmäe 1969: 19). Need lootused osutusid siiski enneaegseks. Isegi saksa keelest tõlgitud isamaalaulud ei kasvatanud eestlastes saksameelsust, vaid õhutasid hoopis eesti oma rahvustunnet (samas).

Eriti selgelt ilmnis see 1870. aastatel, kui esimese üldlaulupeo mõjul koorimuusika kiiresti arenema hakkas. Koorimuusikast sai järjest selgemalt rahvusliku liikumise osa, mistõttu selle arengut varem soosinud baltisaksa tegelased sattusid nüüd mitmel pool eesti muusikategelastega vastuollu.

Kogu Eestit katva laulu- ja mängukooride võrguta oleks olnud mõeldamatu selliste rahvusliku liikumise suurürituste nagu laulupidude korraldamine (Põldmäe 1969: 28). Üldlaulupeost osavõtmine oli kahtlemata tunnistuseks rahvuslikust meelsusest. Kuigi üldlaulupeol osalesid kihelkondades tihti väiksematest kooridest kokku pandud ühendkoorid, sõltus ühe või teise piirkonna võime üldlaulupeost osa võtta kooride üldarvust ja tugevusest selles piirkonnas. Koorijuhtide erilist rolli rahvuslikus liikumises näitab aga kas või see, et III üldlaulupeol anti just nende kätte laulupeol kõnelejate valik (Põldmäe 1976: 181–182).

Nii on laulu- ja muusikakooride asutamine ning tegevus rahvuslikul ärkamisajal vaadeldav rahvusliku liikumise osana ning koorijuhte võib pidada rahvusliku aktiivi hulka kuuluvateks te-

gelasteks. Täiesti selgelt võib rahvusliku meelsuse avaldumise vormiks pidada osavõttu üldlaulupidudest.

Rahvusliku ärkamisaja suurimaks ja omanäolisemaks ettevõtmiseks oli rahakogumine eesmärgiga asutada kõrgem eestikeelne kool —

ALEKSANDRIKOOOL

Aleksandrikooli liikumine tekkis 1860. aastate alul Viljandimaal Paistu ja Tarvastu kihelkonnas. 1864. a astusid Aleksandrikooli algatajaid kontakti Hurdaga, kellest seejärel sai selle peamisi põhjendajaid ning edendajaid. 1869. a laulupeol peetud kõnes esitas Hurt ühe osana oma rahvuslikust programmist üleskutse toetada Aleksandrikooli asutamist.

Rahvuslikud liidrid pidasid Aleksandrikooli liikumisest osavõttu üheks peamiseks kriteeriumiks ühe või teise piirkonna rahvuslikust aktiivsusest. Oma kuulsas vastuses H. v. Samsonile kirjutas Hurt 1877. aastal: “Otse säääl, kus Eestirahvas elav, enam haritud, tugev, säääl on Aleksandri-kool kõige enam osavõtmist ja abi leidnud. Kus rahvas tuim, maha jäänud, harimata, säääl ei hoolita temast. [---] Osavõtmine meie koolist on otse Eestirahva jõuu ja tervise täht ja kui H. v. Samsoni herra tõisiti tunnistab, siis on tema sant tohter” (*Jakob Hurda kõned*. . . 1939: 183).

Aleksandrikooli liikumine oli ka rahvusliku liikumise ettevõtmine, mis äratas kõige selgemat vastuseisu baltisaksa ülemkihi seas. Seda püüti kahjustada nii avalikus väitluses kui ka kaudse mõjutamise kaudu. Aleksandrikooli liikumises osalemine seadis ärkamisajal inimese selgesse vastasseisu tollaste ülemkihtidega. Seetõttu võib nimetatud ettevõtmises osalemist pidada üheks selgemaks märgiks rahvuslikust meelsusest. Samas tasub meeles pidada, et Aleksandrikooli liikumine tõi kaasa samalaadsete kohalike initsiatiivide tekke, millest edukaim oli “Kalevipoja” kooliselts Virumaal. Nendes piirkondades jäi rahakogumine Aleksandrikooli heaks tagasihoidlikumale tasemele, mis aga ei peaks veel näitama nende piirkondade väiksemat rahvuslikku aktiivsust.

Teiseks väga selget rahvuslikku iseloomu omandanud organisatsiooniks rahvuslikul ärkamisajal on

EESTI KIRJAMEESTE SELTS

Eesti Kirjameeste Seltsi asutamise idee tekkis veidi hiljem kui Aleksandrikooli liikumine, kuid avalikkuse ette astusid nad enam-vähem samal ajal. Aleksandrikooli peakomitee koosolekutega kooskõlastatult toimunud Kirjameeste Seltsi koosolekuid võib nimetada Eesti esimeseks parlamendiks. Üle kogu maa kokku tulnud rahvuslikud aktivistid said siin suhelda nii liikumise liidritega kui ka omavahel. Oluline oli ka Kirjameeste Seltsi töö eesti õppekirjanduse väljaandmisel, eesti keele uurimisel ja arendamisel ning rahvaluule kogumisel. Eesti Kirjameeste Seltsi olulisust rahvuslikule liikumisele on rõhutanud kõik selle liidrid. Oma 1874. aastal peetud kõnes "Eesti päevaküsimused" ütleb Hurt: "Iseäranis püütakse seda, et eesti kirjanduslik selts — Eesti Kirjameeste Selts — ikka enam ning enam kasvaks ning kangemaks muutuks" (*Jakob Hurda kõned*. . . 1939: 168).

Enamik rahvuslikku liikumist uurinud ajaloolasi on rahvusliku liikumise ilmingute hulka arvanud mitmesugust liiki seltside asutamise ja osavõtu nende tegevusest. Oma "kolmes soovis" kutsus ka Hurt rahvast üles kõiksuguseid seltse asutama ning rõhutas seltsiliikumise tähtsust ka oma hilisemates kõnedes.

Siiski pole õige kõiki 19. sajandi teisel poolel Eestis eestlaste asutatud seltse rahvuslike organisatsioonide hulka arvata. Seetõttu analüüsime järgnevalt üksikasjalikumalt eri aladel tegutsenud seltside olemust.

Esimeste eestlaste avalike organisatsioonidena alustasid 1860. aastate esimesel poolel ja keskpaigas tegevust

LAULU- JA MÄNGUSEELTSID

Eesti laulu- ja mänguseltside teke oli tugevalt mõjutatud baltisakslaste analoogsetest ettevõtmistest ning esialgu tegutsesid nad nende küllalt tugeva hoole all. Näiteks 1866. a asutatud Jüri lauluseltsi tegevus sai areneda ainult baltisaksa ülemkihtide tiheda kontrolli all. Sellised hoiakud iseloomustasid laulu- ja mänguseltse siiski vaid nende tegevuse esimesel perioodil. Kuigi "Estonia" selts Tallinnas ei suutnud veel kasvada rahvuslikuks keskuseks, suutis seda "Vanemuise" selts Tartus. Ehkki sellegi liikmeskonda

kuulus ilmselt inimesi, kes olid pigem huvitatud seltskondlikust ajaviitest, oli see siiski rahvuslik organisatsioon.

“Vanemuise” seltsi eeskujul võtsid ilmet ka mitmed teised sama laadi organisatsioonid kõikjal Eestis. 1870. aastatel tekkinud seltsid kandsid seejuures algusest peale selget rahvuslikku iseloomu. Heaks näiteks on rahvuslikult üsna kireva koosseisuga “Ilmarise” selts Narvas. Kui sakslastest seltsiliikmed tegid ettepaneku anda seltsile nimeks “Liedertafel”, surusid eestlased läbi soome-eesti mütoloogilise “Ilmarise” nime. “Ilmarise” üks vedajaid, tõllassepp Hans Ots ütles: “Ma austasin saksa keelt, aga põlgasin saksa meelt” (Jansen 1995: 36). Nii võib osalemist laulu- ja mänguseltside tegevuses ärkamisajal pidada rahvusliku meeluse avaldumise vormiks.

Teiseks suuremaks avalike organisatsioonide liigiks Eestis ärkamisajal olid

PÖLLUMEESTE SELTSID

Põllumeeste seltside loomine lähtus 1870. aastate alul rahvusliku liikumise alalhoidlikumast tiivast ning teataval määral ka baltisaksa ülemkihtide hooldusest. Siingi jäid sakslaste lootused aga täitumata. Eesti põllumeeste seltsid vabanesid kiiresti baltisaksa suurpõllumeeste mõju alt ning pöördusid mitmes küsimuses nende vastu. 1872. a Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis Hurda juhtimisel koostatud märgukiri tekitas baltisakslaste seas üldist pahameelt.

Eriti suur osa põllumeeste seltside arendamisel oli C. R. Jakobsonil, kelle juhtimisel kujunesid neist 1870. aastate lõpuks tugevad rahvuslikud organisatsioonid. Jakobson pidas ülimalt oluliseks, et põllumajanduslike küsimustega tegelemise kõrval tegeleksid põllumeeste seltsid ka rahvusliku poliitikaga ning võitleksid võrdsete õiguste eest sakslastest ülemkihiga. Poliitilise võitluse teele suundumise eelduseks oli Jakobsoni jaoks talunike organiseerumine põllumeeste seltsidesse, kuhu tuli tema meelest astuda mitte kümnete, vaid sadade ja tuhandete kaupa (Jansen 1987: 94).

Samas on põllumeeste seltside tegevuses küllalt olulisel kohal olnud ka tulunduslik pool. Põllumeeste seltside liikmeskonda jälgides on näha, et paljudel neist puudus side rahvusliku liiku-

mise teiste ettevõtmistega. See annab tunnistust nende organisatsioonide mõnevõrra nõrgemast seotusest rahvusliku liikumisega. Siiski oleks ilmselt mõttekas arvata ka osalemist põllumeeste seltside tegevuses vähemalt ärkamisajal rahvusliku liikumise ilmingute hulka.

Needsamad probleemid mis põllumeeste seltsidega, on seotud ka

LAEVASELTSIGA "LINDA"

Kuigi nii Hans Kruus kui mitmed teised uurijad on seda täie enesestmõistetavusega pidanud rahvusliku liikumise ettevõtteks, on tavaarvamus siiski teist meelt (vt Grönberg 1971: 212–213). Õigus on ilmsel Hindrik Prantsul, kes oma uurimuses "Linda" seltsist on kokkuvõtvalt kirjutanud: "Mõnusaks ja magusaks mälestuseks meie rahvale on see asjalugu, et temal kord õige laialiste tööpiiridega aktsiaselts elutses, täis ja puhas eestiline asutus, kelle asjaajamine täitsa Eesti keeles oli, aktsiatel eestikeelne kiri eesotsas, isamaaline kujutus keskel. "Linda" tegevus pani meil tükil ajal rahva meeled ärkvele, tekitas rohket isamaalist tunnet, saatis elu ja liikumist; ta oli korraks siin oma jagu "rahvahariduse-seltsiks" (Prants 1913: 7). Samas tuleb tõdeda, et tulunduslik aspekt oli "Linda" seltsi tegevuse juures algusest peale väga olulisel kohal. Suurem osa seltsi liikmetest oli teiste rahvusliku liikumise ettevõtmistega nõrgalt seotud, teiselt poolt oldi analoogiliselt 1881. aastal Kirjameeste Seltsi astunud tegelaste uue põlvkonnaga osalised rahvuslikus liikumises. Nii on kokkuvõttes siiski mõttekas lugeda osavõttu "Linda" seltsist tunnuseks rahvuslikust aktiivsusest.

Ärkamisajal oma põhikirja kohaselt eesti keele ja kultuuri uurimisega tegelnud organisatsioonidest tuleb mainida veel

ÕPETATUD EESTI SELTSI

Kui eelärkamisajal oli ÕES rahvusliku iseloomuga organisatsioon, siis rahvusliku liikumise edenedes tema side sellega kadus. Kuigi mitmed silmapaistvad rahvusliku liikumise tegelased — Jakob

Hurt, Gustav Blumberg, Hans Wühner, Jaan Jung — olid ÕESI liikmed, peeti seda siiski teaduslikuks ja mitte poliitiliseks ühinguks. H. Wühner ja Jaan Adamson läksid oma hinnangutes veelgi kaugemale, kinnitades, et “Eesti rahvuse ja keele suretamise vaim selle Seltsi sees ennast avaldas”. Kõike seda silmas pidades ei saa ärkamisajal kuulumist ÕESI liikmeskonda pidada märgiks rahvuslikust meelsusest.

Ärkamisajal algas Eestis ka

TULETÖRJESELTIDE

moodustamine. Esimene vabatahtlik tuletõrjeselts asutati 1862. a Tallinnas, kust see “oluline Saksa kultuuriinstitutsioon” kiiresti teistesse Balti linnadesse levis. 1876. a loodi Alatskivil esimene eesti talupoegi ühendav tuletõrjeselts. Selliste, tavaliselt mõisaametnike juhtimisel tegutsenud seltside asutamisele aitasid mitmel poolt aktiivselt kaasa kohalikud baltisakslased, kes lootsid neid ilmselt kasutada eestlaste allutamiseks saksa kultuurimõjudele (Jansen 1995: 28). Ärkamisajal puudusid tuletõrjeseltside tegevuses igasugused märgid selle seosest rahvuslike püüetega. Nii on ka arusaadav, et omaaegsed rahvuslikud liidridki ei pidanud tuletõrjeseltse rahvuslikku liikumisse haaratud organisatsioonideks. Kuulumist mõnda ärkamisaja tuletõrjeseltsi ei saa seega pidada osavõtuks rahvuslikust liikumisest. Samas tuleks mainida, et rahvusliku liikumise järgmisel etapil ehk 19. sajandi lõpul olukord muutus ning mitmed tuletõrjeseltsid elasid üle omamoodi “rahvusliku ärkamise”.

Mõnevõrra erilaadseks organisatsiooniks kujunes ärkamisajal

EESTI ÜLIÕPILASTE SELTS

Eesti soost üliõpilaste organiseerumine sai alguse 1870. aastal asutatud nn “Kalevipoja” õhtutest, milles üliõpilaste kõrval osalesid tollased rahvusliku liikumise liidrid eesotsas Hurdaga. Järgneva aastakümne jooksul elas eesti üliõpilaste ühendus üle mitmeid muudatusi, püüdlis ebaõnnestunult oma tunnustamist korporatsioonina, organiseerudes lõpuks Eesti Üliõpilaste Seltsi nime

all. Tollastes oludes tähistas enda avalik sidumine eesti soost üliõpilaste organisatsiooniga oma rahvusliku meelsuse väga selget demonstreerimist, mistõttu on liikmestaatus eesti üliõpilaste ühenduste tegevusest õige pidada ehtsaks rahvusluse ilminguks.

Omamoodi seltsiliikumise vormiks ärkamisajal oli ka

RAAMATUKOGUDE ASUTAMINE

Raamatukogude loomist rahvusliku ülesandena rõhutas Hurt juba oma laulupeokõnes ning seda kordasid ka teised rahvuslikud tegelased. Seetõttu olid nende loomiseга tihedalt seotud ka mitmed rahvusliku liikumise juhtivad tegelased, näiteks Hans Wühner Tarvastus. Väidet, et raamatukogude asutamist tuleb vaadelda rahvusliku meelsuse ilminguna, näivad kinnitavat ka mitmel pool Eestis baltisaksa ülemkihi ettevõetud rünnakud raamatukogude asutamise vastu (vt Veskimägi 2000: 132–145).

Samal ajal on paljudes kohtades seos raamatukogude asutamise ning rahvusliku meelsuse vahel nõrgalt tõestatud. Nii võib kokkuvõttes tõdeda, et suhteliselt kindlalt võib rahvusliku liikumise osana vaadelda raamatukoguseltside tegevust (Metsiku, Otepää), vähem organiseeritud vormis jääb küsimus raamatukogude asutamise kuulumisest rahvusliku meelsuse avaldumisvormide hulka õhku rippuma.

Üsna üksmeelselt on uurijad leidnud, et rahvusliku liikumise osaks on eri maades olnud

RAHVALUULE JA VANAVARA KOGUMINE

Jakob Hurt ja teised rahvuslikud tegelased pidasid rahvaluule kogumist rahvuslikuks kohuseks ning kutsusid rahvast üles selles osalema. Hurt nimetas vanavara kogumist “kauniks isamaatööks” ning kinnitas, et selles osalejate nimed saavad “ajaraamatus seisma põlvest põlveni, kiituse ilusa nime all”. Rahvusliku kohusena võtsid rahvaluule kogumist ka kogujad ise. Vennad Jaan ja Johan Viira Tarvastust kinnitasid Hurdale 1889. aastal, et nad koguvad ümbruskonnast kokku nii palju rahvaluulet kui võimalik, “sest see

on jo iga Eestlase kohus, oma vana kõige kallimat vara korjata oma tulevate põlvete jäädavaks varaks" (Jansen 1977: 114–115).

Samas ei saa sedagi üritust täiesti üheselt võtta. Mõnda inimest õhutas rahvaluulet koguma tutvus kogumist korraldava isikuga, teised tõmmati sellega kaasa üsna juhuslikult või teaduslikust huvist lähtudes. Rahvaluulekogujate enamiku jaoks oli siiski tegemist rahvusliku ülesandega, mistõttu selle lisamine rahvuslike "tegude" hulka on igati põhjendatud.

KOKKUVÕTTEKS

Nagu näha, olid rahvusluse avaldumisvormid 19. sajandi II poole Eestis üsna mitmekesised. Need võib jagada nelja rühma:

1) ettevõtmised, mille puhul pole kahtlust, et tegemist on rahvusliku meelsuse ilmingutega. Siia rühma võib arvata toetuse Aleksandrikooli loomisele, kuulumise Eesti Kirjameeste Seltsi või Eesti Üliõpilaste Seltsi, kaastöö rahvuslikele ajalehtedele, rahvaluule kogumise ja osavõtu üldlaulupidudest;

2) rahvuslikus mõttes veidi nõrgema tasemega ettevõtmised, mis siiski tulevad arvesse ka rahvusliku meelsuse avaldumisvormidena. Nendest tuleb mainida rahvusliku ajakirjanduse tellimist, kuulumist laulu- ja mänguseltsidesse, põllumeeste seltsidesse ja "Linda" seltsi;

3) rahvusliku ja tavalise sotsiaalse aktiivsuse vahele jäävad kooride-orkestrite asutamine-juhtimine, palvekirjade esitamine ning raamatukogude asutamine;

4) ettevõtmised, mida poleks õige rahvusliku meelsuse ilminguteks lugeda. Siia kuuluvad talude päriksostmine, kuulumine ärkamisajal ÕESI ning osavõtt tuletõrjeseltside tegevusest.

Samas on selge, et üritades mõõta eri piirkondade rahvuslikku aktiivsust ärkamisajal, ei saa me piirduda vaid mõne rahvusteadvuse avaldumise vormiga.

Rahvusliku liikumise eri vormidel on omadus üksteist kompenseerida: kui mõnes piirkonnas oldi väga aktiivne mõnel eelmainitud alal, ei tarvitsenud enam jõudu jätkuda mõne teise ettevõtmise jaoks. Üsna tugevalt on rahvuslikke ettevõtmisi mõjutanud ka regionaalne tegur. Seetõttu on rahvusliku liikumise

aktiivsuse uurimisel oluline arvestada kõiki selle erinevaid vorme, luues nii toimunust tervikliku pildi.

Rahvustluse ilmingute uurimine aitab meil ka tänapäeval avastada enda jaoks eri viise ja võimalusi oma hoiakute või suhtumiste avaldamiseks. Eesti rahvus tõusis meeste ja naiste abil, kes mõistsid kohustust oma maa ja rahva ees ning olid valmis nende edasiviimiseks konkreetseid samme astuma. Pühapäevarahvustlusega pole kaugele jõudnud ükski rahvas ning seda tasub meil ka praegu meeles pidada.

Kirjandus

- Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)*. Koost. Juhan Peegel. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Olion
- Grönberg, Artur 1971. Eesti vanad seltsid. — *Eesti Üliõpilaste Selts 100 aastat 1870–1970: Ajalooline koguteos*. Koost. Artur Grönberg, trükiks korraldanud ja redigeerinud Alfred Kurlents. Toronto: Eesti Üliõpilaste Seltsi Vanematekogu Kirjastus, lk 179–281
- Hurt, Jakob 1989. *Kõned ja kirjad*. (Loomingu Raamatukogu, nr 1/2 (1621/1622).) Koost. Mart Laar. Tallinn: Perioodika
- Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. 1939. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Jansen, Ea 1977. Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil. — *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 67–120
- Jansen, Ea 1987. *Carl Robert Jakobson muutuv asjas: Märkmeid, piirjooni, mõtteid*. Tallinn: Eesti Raamat
- Jansen, Ea 1994. Baltisaksa ajakirjanduse areng XVII–XIX sajandil. — *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)*. Koost. Juhan Peegel. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Olion, lk 267–300
- Jansen, Ea 1995. Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas. — *Seltsid ja ühiskonna muutumine: Talupojajäihiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik*. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv; Tallinn: Eesti TA Ajaloo Instituut, lk 22–43
- Jansen, Ea, Jaanus Arukaevu 1995. Saateks. — *Seltsid ja ühiskonna muutumine: Talupojajäihiskonnast rahvusriigini. Artiklite ko-*

- gumik*. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv; Tallinn: Eesti TA Ajaloo Instituut, lk 7–21
- K o h n , Hans 1965. Nationalism and Internationalism in the XIX and XX centuries. XIIIe Congrès International des Sciences Historiques, Vienne 1965, Rapports I
- [P e e g e l], Juhan 1994a. “Perno Postimees ehk Näddalileht” (PPm). — *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)*. Koost. Juhan Peegel. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Olion, lk 92–102
- [P e e g e l], Juhan 1994b. “Tallorahwa Postimees” (TPm). — *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)*. Koost. Juhan Peegel. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Olion, lk 103–110
- P i r s k o , Priit 1995. Talud päriseks: Protsessi algus müüjate ja ostjate pilgu läbi. — *Seltsid ja ühiskonna muutumine: Talupojauhiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik*. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv; Tallinn: Eesti TA Ajaloo Instituut, lk 97–117
- P r a n t s , Hindrik 1913. *Eesti kaubalaeva-selts “Linda”*. (E.K.S. Kirjanduse-haruseltsi toim. nr. 16.) Tallinn: Teadus
- P õ l d m ä e , Rudolf 1969. *Esimene Eesti üldlaulupidu 1869*. Tallinn: Eesti Raamat
- P õ l d m ä e , Rudolf 1976. *Kaks laulupidu 1879–1880*. Tallinn: Eesti Raamat
- V e s k i m ä g i , Kaljo 2000. *Kahte kappi on ühhetassa majas tarwis: leivakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu*. Tallinn: K.-O. Veskimägi

MART LAAR (sünd. 1960) lõpetas Tartu ülikooli ajalooteaduskonna 1983, filosoofiamagister 1995. Olnud ajalooõpetaja 1983–1986, Kultuuriministeeriumi ajaloomälestiste osakonna juhataja 1986–1990, Eesti Kongressi ja Eesti Komitee liige 1990–1992, ülemnõukogu liige 1990–1992, Põhiseaduse Assamblee liige 1992, Riigikogu VII, VIII, IX ja X koosseisu liige, Eesti Vabariigi peaminister 1992–1994 ja 1999–2002. *Akadeemias* on temalt ilmunud kõne “Meie ise ja meie enda lähiajalugu” (1999, nr 11, lk 2323–2327) ning raamatu *Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1987–1988* arvustus (1999, nr 1, lk 173–176).

GEORGE ORWELL: FAŠISMI JA VIHKAMISE ANATOOMIA

Leonidas Donskis

Tõlkinud Neeme Näripä

*Hullumeelsus on üksikisikute juures midagi harva-
esinevat — kuid gruppides, parteides, rahvail ja
ajastuil on see reeglisk.*

Friedrich Nietzsche,
Sealpool head ja kurja

George Orwellil (1903–1950) on otsustav osa võitluses totalitaarse teadvuse ja organiseeritud vihkamise vastu. Just tänu tema satiiridele, düstooptiatele ja poliitilistele esseedele sai üksildaste humanistide ja skeptiliste liberaalide loomingust võitlusväli, kus kirglikult kistakse päevavalgele 20. sajandi vägivaldse poliitika ja organiseeritud vihkamise küüniline loomus. Kuid ta ei näita alasti üksnes totalitarismi ja ideokraatlikku vihkamist, mis olid omased ajastule, mil loodi ja muudeti olematuks vaenlasi, vaid paljastab ka skeemi, kuidas kujunes Lääne ühiskonnale iseloomulik moodne teadvus ja kujutlus. Nende oluliseks tunnusmärgiks on seik, et nad toodavad poliitilisi ja ideoloogilisi vastaseid. Võiks öelda, et Orwelli nimi sai egiidiks inimestele, kes uskusid inimese tõelisse unikaalsusse, igäihe isiklikku mõistusse ja südametunnistusse.

Orwelli peamised teemad, mis läbivad ta ilukirjanduslikku loomingut ja poliitilisi esseid, lahkavad probleeme, kuidas otsitakse vaenlasi ja mõeldakse välja vastaseid. Põhjalikumalt kui

---

Tõlgitud käsikirjast “George Orwell: The Anatomy of Fanaticism and Hatred”.

keegi teine moodsas kirjanduses ja filosoofias on ta käsitletud organiseeritud vihkamise poliitikat, mis on tänapäevase vaevatud vaimu viirastuste ja võltsingute sünnitis. Võib öelda, et Kesk- ja Ida-Euroopast on saanud silmanähtav tõend moodsa poliitilise ja ideoloogilise vihkamise intensiivsuse ja sõgeduse kohta maailma ajaloos — seepärast on Orwell igati ära teeninud Kesk- ja Ida-Euroopa aukodaniku nimetuse. 1984 on tänini jäänud moodsas kirjanduses ületamatuks ja lummutavaks näiteks tänu oma jõulisusele, millega ta analüüsib ühiskonda ja peegeldab moraali. *Loomade farm* on vist aga esimene sotsiaalne satiir, mis on tabanud tragikoomilise vastuolu revolutsiooni esialgse ehk idealistliku ja romantilise faasi ning järgneva totalitaarse režiimi vahel, mille toob vältimatult endaga kaasa revolutsiooni olemus, mitte väärtused kiiduväärses teoorias.

Ideoloogilise ja poliitilise fanatismi päritolule heidab aga ehk Orwelli tähelepanuväärsetest düstooptest veelgi rohkem valgust ta vaheda mõttega essee “Natsionalismist”. George Orwell kasutab ühe 20. sajandi rahutuks tegeva nähtuse kirjeldamisel sõna “natsionalism”, sest pole paremat leidnud. Tema natsionalism on aga kindlalt midagi muud kui see, millest räägivad natsionalismiuurijad, kes lähtuvad tavapäraseist akadeemilisist teadmisist.

Natsionalismi all pean silmas eelkõige selle eeldamist, et inimesi saab liigitada nagu putukaid ning et miljonitele ja kümnetele miljonitele inimestele saab külge kleepida sildi “hea” või “paha”. Aga teiseks — ja see on veel tähtsam — pean silmas seda, kui inimene samastab ennast üheainsa rahvuse või muu üksusega, asetab selle väljapoole head ja kurja ega tunnista muud kohust peale tema huvide teenimise. Natsionalismi ei tohi patriotismiga segi ajada. Mõlemat sõna kasutatakse tavaliselt nii ähmases tähenduses, et iga määratlus kutsub niikuinii vastuväiteid esile, aga ometi tuleb nad teineteisest lahus hoida, sest tegemist on kahe erineva, tegelikult lausa vastandliku nähtusega. Mina mõistan patriotismi all andumust teatavale kohale ja teatavale elustiilile, mida peetakse maailma parimaks, aga mida ei püüta teistele peale suruda. Niihästi sõjas kui ka kultuuris on patriotism kaitseiseloomuga. Seevastu natsionalism jääb võimuhimust lahutamatuks. Iga natsionalisti püsiv siht on suurendada võimu ja

prestiiži, aga mitte iseenda, vaid selle rahvuse või muu üksuse võimu ja prestiiži, millesse ta on heaks arvanud oma individuaalsus matta.¹

Tegelikult saab natsionalismi Orwelli hävitava kriitika eest hõlpsasti kaitsta. Näiteks on kalduvus asetada oma andumuse ja kiindumuse objekt teispoole head ja kurja ning mitte tunnistada muud kohust peale tema huvide teenimise omane pigem konservatiivsele ja äärmuslikule kui liberaalsele natsionalismile. Peale selle võib natsionalismi kaitsel tuletada meelde mustmiljonit kuju, mille ta võib võtta. Liberaalset natsionalismi, mis oli muidugi natsionalismi algstaadium 19. sajandi esimesest poolest, võib nimetada ka lihtsalt liberalismiks. Herderi mõtet, et iga kultuur on mingi ennast kehtestav, iseseisev, ainulaadne ja asendamatu ühisolend, ei saa käsitada millegi muuna kui liberalismi ühe, Saksa või Kesk-Euroopa versioonina.

Liberaalne natsionalism on olnud pigem tõlgendav ja määratlev tarind, mille abil saab kriitiliselt uurida mingit ühiskonda ja kultuuri, kui mingi ajaloo ja kultuuri kurt ja pime ülistamine. Ning selleks ta ka ei saa. Liberaalse natsionalismi sotsiaal- ja moraalifilosoofia on oluliselt muutnud intellektuaalset kultuuri ja selle mõttemustreid, tuues uuendusi peamiselt ühiskonna- ja kultuurikriitikasse. Veel enam, liberalism ja demokraatlik natsionalism on meie tänapäevase intellektuaalse ja õigustatud moraalse tundeerkuse aluseid. Orwell heidab kõrvale kogu natsionalismi, kuid iroonilisel kombel loobub ta nõnda ühtlasi sellest, mis tegelikult kujunes ta enda panuseks moodsas demokraatlikus maailmas — võitlusest totalitarismi vastu. Orwell polnud aga näinud säärast natsionalismi, millel on teeneid sõjas totalitarismi vastu; neist teenetest annab tunnistust aga Kesk- ja Ida-Euroopa 20. sajandi ajalugu.²

19. sajandi teisel poolel muutus natsionalism Euroopas kahjuks järjest tõrjumaks ja ideoloogilisemaks, saades doktriiniks

---

¹George Orwell, "Natsionalismist", raamatust George Orwell, *Va-laskala kõhus* (Tallinn: Vagabund, 1995), lk 155–156. Udo Uibo tõlge.

²Natsionalismi morfoloogia ning liberaalse natsionalismi moderniseeriva ja arvustava rolli kohta vaata veel Leonidas Donskis, *Identity and Freedom: Mapping Nationalism and Social Criticism in Twentieth-Century Lithuania* (London & New York: Routledge, 2002).

ning haarates masse. Muutuse põhjuseks võisid osaliselt olla sotsiaalse darvinismi mõju ja tugev antimodernistlik reaktsioon, mis rõhutas mõtet, et rahvust tuleb kaitsta nii sise- kui ka välisvaenlaste eest. Nii muutus natsionalism sageli kaunikesti primitiivseks ja "zooloogiliseks". Alati pole ta niisugune siiski olnud. 19. sajandi esimesel poolel oli Euroopas palju liberaalseid natsionaliste, kes toetasid üldise vendluse, inimestevahelise sõpruse, vastastikuse moraalsuse, inimese isikliku panuse ja kaastunde ideid. Nad uskusid vankumatult, et võitlus iga maa iseseisvuse ja vabaduse eest on kõigi inimeste ühine ülesanne. Rahvaste ärkamisajal ja Herderi üllameelsel ning heldesüdamelisel kultuurifilosoofial pole lihtsalt mingit seost selle natsionalismiga, mida me seostame *Blut und Boden*'i, etnilise puhastuse märksõnaga. Kui lahutame teineteisest natsionalismi ja natsionaalsotsialismi, mis esindab globaalset rassistlikku ideoloogiat ja maailmakorra plaane, peame tunnistama, et kalduvus süüdistada ainult natsionalismi kõiges kurjas, mis leidis aset 20. sajandil, on igal juhul väga küündimatu. Liberaalse natsionalismi eetika avaldas umbusaldust totalitarismile ja aitas nõnda seda lammutada. Kommunistlikes riikides mängis isegi konservatiivne natsionalism tähtsat rolli, sest ta kaitses põhimisi inimõigusi ja inimväärikust, sõna- ja südametunnistuse vabadust, vabadust kuuluda ühingutesse ning õigust oma usule ja kultuurile.

Samas ei saa öelda, et kõik natsionalismi vormid langeksid ühte rahu- ja demokraatiaidealidega. Paistab, et natsionalismi kui paraideoloogiat on võimalik kohandada kõikide moodsate ideoloogiatega — nii konservatismi, liberalismi kui ka sotsialismiga. Sel viisil on natsionalism moodsas poliitikas ja kultuuris laialivalgub nähtus. Ka Orwell ise tunnistas, et iga natsionalismi definitsioon on neetud olema ebatäiuslik. Seepärast saabki ükskõik millisele natsionalismi definitsioonile vastu vaielda. Määratlematuse üheks põhjuseks on asjaolu, et natsionalism ei saa põhimõtteliselt olla abstraktne ja mitmetähenduslik mõiste. Kui me nii ütleme, kaotab mõiste "natsionalism" igasuguse tähenduse. Natsionalismi on mõttetu eraldada ideoloogilistest lõimedest, mis määravad kindlaks identiteedi, vabaduse, traditsiooni, võimu, õiguse, voo- ruse ja muud poliitilised ning kultuurilised ilmingud, mille eest natsionalism võitleb. Samuti on saatuslik viga lahutada natsionalism poliitilisest taustast, kus ta esineb. Liberaalse demokraatia

tingimustes võib natsionalism käsikäes käia liberaalse moraalse kultuuriga ja nõnda kohaneda pluralistlike oludega. Kindlasti ei saa öelda, et see on ainuvõimalik asjade areng: ka liberaalse demokraatia korral võidakse natsionalismist teha rassistlike ja ksenofoobsete meeleolude, antimodernistliku reaktsiooni või mitteliberaalsete süsteemide nagu näiteks kultuurilise determinismi propageerija või teostaja. Mittedemokraatliku režiimi all võib natsionalism astuda igasuguse valitseva sõjaväelise retoorika teenistusse või tema järgi kavandatakse sümboolselt poliitilist ja ideoloogilist liikumist. *Blut und Boden*'i salapärase taustsüsteemina saab natsionalism esindada ka vihkamise ja paranoia üldisi põhimõtteid, mida õhutavad teatud poliitilisi, ideoloogilisi või religioosseid vaateid pooldavad rühmitused, ükskõik mis nime nad ka kannavad. Natsionalismi on mõttetu ja isegi ebaõiglane analüüsida, kui me ei defineeri selgelt ta ideoloogilisi löömi ja poliitilist tausta.

Ka patriotismiga pole asjad päris selged. Kui natsionalismi liberaalne pool aitab kriitiliselt analüüsida mingit ühiskonda ja kultuuri, siis patriotism tähendab sageli enda sidumist ja samastamist ühe kindla riigi ning selle territooriumi, ajaloo, maastiku, keele ja võimusembolitega. Seesugune sidumine ja identifitseerumine leiab aset harilikult ilma igasuguse kriitikameeleta. Julgelt võib väita, et patriotismi olemuseks on alati olnud põhimõte "minu maa on minu maa, ükskõik kui hea või halb ta on".³ Kui natsionalist arvustab armutult kõike, mida ta peab eksimuseks oma poolehoidu objekti juurde kuuluvate kõlbeliste väärtuste vastu, siis patrioot kinnitab, et ükski asjaolu ega sündmus ei pane teda murdma truudust oma maale. Patrioodi silmis on igasugune valitus või poliitiline režiim ta riigist lahutamatu ning seetõttu tuleb seda toetada. Lojaalsusega käib kaasas ka vastuseis kõigile neile,

---

³Aleksandras Shtromaselt võib leida intrigeeriva tõlgenduse natsionalismist vs. patriotismist. Tema originaalsed tähelepanekud nende kahe erinevusist näitavad, kuidas teravmeelne natsionalismi ja patriotismi uurimus ärgitab nende nähtuste üle uuesti pead murdma. Vaata Aleksandras Shtromas, "Ideological Politics and the Contemporary World: Have We Seen the Last of 'Isms'?", teoses Aleksandras Shtromas (toim.), *The End of "Isms"?: Reflections on the Fate of Ideological Politics after Communism's Collapse* (Oxford & Cambridge, MA: Blackwell, 1994), lk 183–225.

kes kritiseerivad riiki või soovivad sellele halba ükskõik kas riigi seest või väljastpoolt. Seepärast ei ole piir mõõduka, ujeda ja kaitsva patriotismi ja *Landespatriotismus*'e vahel, mis tähendab poolehoidu impeeriumile ja enda sidumist territooriumi kui kuningavõimu või kuningliku ajaloo sümboliga, nii selge, kui arvas Orwell. Mõlemad põhinevad ähmasel hingelisel seotusel teatud territooriumiga ja sellest mingil määral tuleneval ideel, et oma maa seisab kõrgemal kogu muust maailmast. Kumbki ei hinda oma maad kriitilise pilguga, selle üle tuntakse uhkust ning kaitsakse pahatahtlike eest, ent ei nähta selles objekti, mis ühendab moraalseid kujutelmi ja sotsiaalset tegelikkust.

Nii hämmastav kui see ongi, kasutab Orwell ise oma ühiskonna- ja kultuurikriitikas liberaalse natsionalismi vaateid. Ta polnud pelgalt õiglane Inglismaa patrioot, kes astus kirglikult välja džingoismi ja imperiaalse patriotismi vastu. Kui täpne olla, siis oli ta džingoismi banaalse ja tagurliku loomusega vaenuljalal just oma liberaalsete natsionalistlike vaadete tõttu. Saan aru, et räägin praegu vastu valitsevale arvamusele. Mõtet, et Orwell oli liberaalne natsionalist, võidakse pidada ketserlikuks või isegi idaeurooplase luuluks, mida toidab Kesk- ja Ida-Euroopa lähiminevik, mis kantakse vääralt üle muule maailmale. On tõsi, et liberaalse natsionalismi moraalne ja poliitiline paradigma pole kas üldse või on väga vähesel määral seotud briti intellektuaalse ja poliitilise kultuuriga. Samas on natsionalismimoraaliga kultuuri jaoks raske ette kujutada vaenulikumat ja ükskõiksemat pinnast kui anglo-ameerika filosoofia, mis on läbi imbunud nominalismist ja umbusust kõige vastu, mida ta peab pööraseks poliitikateooriaks või millekski Mandri-Euroopale iseloomulikuks. Selline filosoofia näeb natsionalismis lihtsalt kurikuulsa holismi üht udust vormi. Paistab ka nii, et endised imperiaalmaad, nagu Inglismaa, Prantsusmaa, Rootsi või Venemaa, kalduvad enam *Landespatriotismus*'e ja patroneeriva poliitika poole ning peavad oma missiooniks levitada seda, mis on nende arvates tsivilisatsioon. Tunduvalt võõramad on neile ehtsa internatsionaalsuse jõulised juhtmõtted, mis on aga liberaalse natsionalismi tuumaks. Seega on just endiste impeeriumide poliitikale üsnagi omane moraalne provintslus ning hoolimatus väikeriikide ja nende kultuuride suhtes. Võib üsnagi põhjendatult arvata, et liberaalne natsionalism, mis pole kuidagi

vastuolus skeptilise liberalismiga, on pärit Kesk- ja Ida-Euroopale iseloomulikest poliitilistest oludest ja seotud sealse moraalse tundeerksusega.

Orwelli poliitilisi ja moraalseid seisukohti saab siiski kõige paremini kokku viia liberaalse natsionalismi hoiakutega ja see asjaolu muutis ta tähelepanuväärselt lähedaseks ning kaasa tundvaks traagilise saatusega Kesk- ja Ida-Euroopale. Tõik, et Orwelli kõlbelised seisukohad on palju lähemal liberaalsele natsionalismile kui mingile abstraktsele, ideoloogilisele ja doktriinsele sotsialismile, seletab ehk ka ta vaenu doktriine armastavate intellektuaalide, ideoloogiasse uskujate ja igat sorti fanaatikute vastu. Just nimelt siin peitub saladus, miks Orwell nii lummasvalt mõjutas Kesk- ja Ida-Euroopa intellektuaalset ja moraalset tundeerksust. Pean veel mainima, et *Blut und Boden*'i natsionalismi kurjakuulutatavat nõiakunsti, barbaarset esitlusviisi ja metsikut poliitikat sarjavad kõige karmimalt just liberaalsed natsionalistid. Tuletagem meelde selliseid suuri kesk- ja idaeurooplastest mitteliberaalse natsionalismi kritiseerijaid nagu Czesław Miłosz, Adam Michnik, Milan Kundera, Václav Havel või Tomas Venclova.⁴ Et olla natsionalist, ei pea me ennast selleks veel nimetama.

Orwelli jaoks jäid aga natsionalism ja sellest tulenevad nähtused nagu kollektiivne identiteet ja kollektiivne mälu segaseks valdkonnaks. Ta samastas natsionalismi moraalse provintslusega, ja mis puudutab konservatiivset või radikaalset natsionalismi, oli tal üsnagi õigus. 1945. aastal, kui Orwell kirjutas oma essee "Natsionalismist", saigi ta natsionalismi siduda vaid vana imperialistliku hoiakuga, s.t džingoismiga, üle kandunud ideoloogiliste märksõnade ja ühtsustundega ning samuti mõningate antimodernistlike reaktsioonidega, mida ta nii tabavalt kirjeldab. Seepärast on Orwell nii kindel natsionalismi kui *sui generis* nähtuse vastane ja kibeleb omistama natsionalismi mõistele üksnes halvustavat varjundit. Orwelli, kes kuulutab natsionalismiks kõikvõimaliku stereotüüpide leidmise inimgruppides, poliitilised lõhenemised, sotsiaalsed ja ideoloogilised huvigrupid ja isegi šovinismi ning rassismi, ähvardab oht, et ta kaotab nõnda igasuguse taustsüsteemi kui ka oma kriitika objekti.

---

⁴Vaata selle kohta veel Donskis, *Identity and Freedom*, op. cit.

Orwell oli küll läbinägelik ja teravmeelne, kui analüüsis ägedalt ning trotslikult nähtust, mida ta nimetas siirdnatsionalismiks — selle all mõttes ta siirdatud või millegi asemele tulnud eksklusiivset ideoloogiat, milleks võib olla näiteks kommunism, poliitiline katoliiklus ning nahavärvi või ühiskonnaklassi alusel inimeste liigitamine. Ta aga ei mõistnud ega osanud hinnata natsionalismi kui ühiskonnakriitilist hoiakut. Tema natsionalismimõiste nõrgaks kohaks on asjaolu, et see hakkab tähendama kõike ja niimoodi mitte midagi. On tõsi, et Orwell väärrib kindlalt suure Kesk- ja Ida-Euroopa kodaniku aunimetust, nagu on märkinud Timothy Garton Ash,⁵ ent seda tuleks siiski täpsustada. Kui Orwell kirjeldab totalitarismi või mõistab hukka lääne intellektuaalide naiivsust ja lühinägelikkust, mis kajastub nende suhtumises maailma “kõige progressiivsemasse” osasse, on talle igati omane Kesk- ja Ida-Euroopa intellektuaalne ja moraalne tundeerkusus. Kus ta aga natsionalismist kirjutab, näitab ta ennast pelgalt briti jäärpäise dissidendina, Inglise sotsialismi *enfant terrible*’ina, kes muudab meelega natsionalismi mõiste relvaks, mille abil rünnata enne- ja päraststõjaaegse Inglise ja Euroopa poliitilist olustikku.

Me võime muidugi väita, et Orwell peab siin natsionalismi all silmas hoopis midagi muud. Kui ta oleks natsionalismi näinud sellisena nagu meie praegu, heidaksime tema esse e kergel käel kõrvale, sest see oleks pealiskaudne ega suudaks tungida probleemi tuumani. Tuleb aga siiski tunnistada, et Orwell puudutas väga valusalt teemat, mida võib nimetada vaenulike kiindumuste ja lahknevate väärtuste dramaatiliseks kokkupõrkeks. Ta kirjeldas erakordse ilmekusega niinimetatud sisemist konflikti, mis sugeneb moraalselt segastesse kujutelmadesse. Natsionalism on Orwelli jaoks vaid kokkuleppeline nimetus, mis tähistab üht veelgi rahuks tegevamat ja keerulisemat nähtust. Pole tähtis, mis nimetust Orwell kasutas, ta teened on hindamatud selliste vihkamisvormide paljastamisel nagu moodne ideoloogiline ja poliitiline fanatism. Kuigi Orwelli hävitava kriitika märklauaks oleks vist õigem pidada rahvaliidumisi ja nende asendatavust, doktriine ja poliitikat,

⁵Vaata Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (London: Penguin Books, 1999), lk 154, 157, 191.

mille abil manipuleeritakse rahvaga, ning kildkondlikke ideoloogiad, annab ta siird- või asendatud natsionalismi mõiste ikkagi suurepärase vaatenurga, millest näha moodsat fanatismi. See heidab valgust moodsale moraalikujutelmale, kus võitlevad vastandlikud mõistete, väärtuste, mõtteviiside, seisukohtade ja kiindumuste süsteemid. Samas juhib ta tähelepanu asjaolule, et uue aja ebakindlus ja ebaselgus on fanatismi allikaks. Orwell kirjutab siirdnatsionalismi ja siirdatava natsionalistliku truuduse kohta nii:

Natsionalistliku truuduse kirglikkusest hoolimata võib selle objekt siiski vahetuda. Alustagem sellest et, nagu juba öeldud, truudust vanutakse sageli mõnele välisriigile. On üsna tavaline, et suured rahvusjuhid või natsionalistlike liikumiste rajajad pole ise selle maa elanikud, mida nad ülistavad. Vahel on nad pesuehtsad välismaalased, aga sagedamini pärit äärealadelt, mille rahvuslik koosseis on kirju. Näiteks sobivad Stalin, Hitler, Napoleon, de Valera, Disraeli, Poincaré, Beaverbrook. Pangermanistlik liikumine oli suurelt jaolt Houston Chamberlaini, seega inglase loodud. Viimase viiekümne-saja aasta kestel on siirdnatsionalism olnud kirjandusiniimeste seas üldine nähtus. Lafcadio Hearnil toimus siire Jaapanile, Carlyle'il ja paljudel tema kaasaegsetel Saksamaale ning meie ajal on väljavalitu seisuses sageli Venemaa.⁶

Lihtsustatult on siirdnatsionalismi põhjuseks ebakindlus iseenda esialgse identiteedi ja poolehoiuobjekti suhtes. Meil on vaja identiteeti ja truuduse või poolehoiu objekti. Kui need on meilt ära võetud või me ei ole rahul selliste objektidega, millega samastuvad kirglikult teised inimesed, oleme vältimatult sunnitud looma neile mingi aseaine. Seda tehes ähvardab meid oht, et mõtleme endale välja või lihtsalt konstrueerime identiteedi, millel puudub reaalses maailmas igasugune alus ja mis meelitab meid segaste kujutelmade riiki. Kui me ei seisa kahe jalaga kindlalt maa peal, see tähendab, ei ole iseseisvad isiksused, kellel on kindel, kõigutamatu ja muutumatu identiteet, kipume otsima asendust, mille abil tühja kohta kuidagiviisi täita. Kui puudub side oma maaga või meid võõristatakse oma kultuuris, nihkuvad alati kohalt ära me inimlik poolehoid ja truudus.

---

⁶Orwell, "Natsionalismist", lk 164–165.

Natsionalism, mis viib ellu oma ideid ja suudab kaitsta moodsat intellektuaalset ning õigustatud moraalset tundeerksust, on paradoksaalne nähtus, sest katastroofini viivad nii liialdused temas kui ka ta puudumine. Liialdatud natsionalistlikkus viib moraalse provintsluseni ning täieliku osavõtmatuseni nende suhtes, kes ei kuulu meie hulka, natsionalismi puudumine lahutab meid aga kõigest mõeldavast ning elulisest, millele inimene saab truudust ning poolehoidu vanduda. Liberaal-demokraatlikes tingimustes kaitseb natsionalism meid ideoloogilise ja poliitilise fanatismi eest, rääkimata arvututest muudest veidratest vormidest, mille võivad võtta inimeste poolehoid, lojaalsus, kollektiivne mälu ja ühtsus-tunne. Side oma kultuuri, keele ja maastikuga kuulub ju inimeste põhivajaduste hulka. Kui me kaotame oma esialgse armastuse või truuduse objekti või see meilt ära võetakse, siis kanname oma truuduse üle millelegi muule. Leiame kusagilt mujalt objekti, millega end siduda. Me võime poolehoidu avaldada mõnele muule riigile, olgu see siis reaalne või kujuteldav, teistsugusele revolutsioonilisele poliitilisele liikumisele, mingile usulahule, võistlevale tsivilisatsioonile või vastandlikule väärtuste ja ideede süsteemile. Orwell kirjeldab seda järgmiselt:

Kui vaadata, missugust orjameelset ja ennasttäis pahna on kirjutatud Stalinist, Punaarmee jms., kuigi kirjutajad on üsna targad ja tundeerksad inimesed, siis ei saa seda seletada teisiti kui mingi nihestusega. Meiesuguses ühiskonnas on harukordne, kui intellektuaaliks peetav inimene tunneb suurt kiindumust oma maa vastu. Avalik arvamus — see tähendab, avaliku arvamuse osa, millest tema kui vaimuinimene on teadlik — ei luba talle seda. Enamik inimesi tema ümber on skeptilised ja rahulolematud ning ta võtab kas teisi matkides või lihtsalt argusest samasuguse hoiaku, hüljates natsionalismi kõige käepärasema vormi, kuid jõudmata tõeliselt internatsionalistlikule maailmavaatele karvavõrdki lähemale. Ta tunneb endiselt vajadust kodumaa järele ja otsib seda loomulikult välismaalt.⁷

Pole ime, et siirdnatsionalism tekib just tänu natsionalistliku kiindumuse ebakindlusele või tarmukusele. Orwelli arvates on ainuke muutumatu asi natsionalisti juures ta isiklik vaimuseisund. Tema tunnete objekt võib muutuda ja olla kujuteldav. Selline

---

⁷Orwell, "Natsionalismist", lk 165–166.

ideoloogiline innukus, mida Orwell samuti natsionalismiks nimetab, võib oma ühe sihi asendada mõne teisega või selle vastupidiseks muuta. Niiviisi võivad endistest Ameerika Ühendriikide imetlejatest saada kõige suuremad selles riigis kahtlejad ja selle arvustajad ning nad pöörduvad armastuses ja austuses vastandi poole, mille nad on leidnud ja mida saab pidada isegi konkureerivaks tsivilisatsiooniks — selleks on Venemaa. Nii juhtus näiteks H. G. Wellsiga, kelle Ameerika-sõbralikkus asendus Ameerika-vaenulikkusega ja hiljem tuli lisaks ka Venemaa-armastus. Teadagi värbas võimule tulnud natsionaalsotsialistlik partei hulga liikmeid Saksamaa Kommunistlikust Parteist ja kommunistid nägid natsides märksa väiksemaid vaenlasi kui sotsiaaldemokraatides. Seda kirjeldas teravmeelselt Eric Hoffer, kes juhtis samuti tähelepanu nähtusele, mida ta nimetas liikumistele omaseks asendatavuseks — üldiselt on see seesama, mida Orwell pidas silmas siirdnatsionalismi all. Hoffer näitas must valgel, kui kergelt ja loomulikult said mõnedest Venemaa ning Kesk- ja Ida-Euroopa juudi kommunistidest sionistid (ja vastupidi) ning kuidas kommunism ja natsionaalsotsialism teineteist täiendasid.⁸

Kui inimesed eitavad oma algupärast keelelist ja kultuurilist identiteeti, peavad nad looma endale uue. Kui neil on tunne, et nad on oma isamaa kaotanud või pole seda veel leidnud, otsivad nad seda kusagilt mujalt. Kui nad hülgevad oma maapealse kodumaa, on nad määratud asenduseks välja mõtlema mingi ideoloogia. Piisab sellest, kui meenutada Karl Marxi sügavamõttelisi sõnu, kui ta räägib töölistest, kelle jaoks ei eksisteeri kodumaa mõistet. Töölisi juhivad põhimõtted ja lunastus, mis on pärit ebamaisest tegelikkusest, sest proletariaadil puudub kodumaa ja igasugune

---

⁸Vaata Eric Hoffer, *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements* (New York: Time, 1963). On arusaadav, et ma ei nõustu Hofferiga paljudes punktides, mida ta esitab oma 1951. aastal kirjutatud väljakutsuvas ja suurt mõju avaldanud essees vihkamisest ja fanatismist. Aga vaatamata kogu teema määratule lihtsustamisele ja ilmsele ajaloolisele ebatäpsusele kohtades, mis puudutavad rahvaliidumisi, on *The True Believer* ikkagi erakordselt selge ja särav teos. Selles osas, mis puutub kullipilku, millega Hoffer uurib enesepõlguse, ebakindluse, kahepalgelisuse, fanatismi ja vihkamise loomust, on jäänud tema essee moraali-, sotsiaal- ja poliitfilosoofia vallas ületamatuks.

side kodanlike või maiste väärtuste ning traditsioonidega. Sel-line ontoloogiline paigatus, kodumaatus ja juurte puudumine ajas viivad proletariaadi loogiliselt tõdemuseni, et neil pole selles maailmas midagi kaotada. Asemele on antud aga kommunism, mis on nende tõeline kodumaa. Tegelikult võib siin moodsas maskis ära tunda varakristliku idee *populus christianus*'est, Kristuse rahvast, või vaimsest kogukonnast, mille liikmed saavad selleks niipea, kui nad kohtuvad Kristuses. Kuid nii juhtub just inimestega, kelle mõistuses ja hinges on kaduma läinud oma identiteet, seotus ja lojaalsus. Neile, kellelt on ära võetud turvaline ja kindel teadmine reaalsest seotusest teiste inimestega ning kindel tundmus, et ta elab ühiskonnas, millel on kollektiivne mälu, tunded ja sümbolid, võib saada ideoloogiast vaimne Isamaa.

Ma ei taha siiski öelda, et meid kõiki tuleks liigitada nagu kärkseid, mesilasi või sipelgaid või et me kõik peaksime siduma ennast ühe kindla ja muutumatu kultuuri ning ühiskonnaga. Modernsus ei eita individuaalset ega kollektiivset identiteeti. Moodne aeg erineb varasematest aegadest oluliselt, sest identiteet, mis varem oli inimesele ette antud, on nüüd muutunud ta vabaks valikuks ja eesmärgiks, mille poole püüelda. Peale selle üritab uus aeg meid vabastada päritud identiteedist — see on üks uue hea ilma keskseid ja suurimaid lubadusi, mida ta pole suutnud siiski täita. Nii ütleb Zygmunt Bauman:

Uue aja tegevuskava lubas vabastada inimesed päritud identiteedist. Ta ei astunud ära välja identiteedi kui sellise vastu, selle vastu, et inimestel on identiteet, on kindel, vastupidav ja kõigutamatu identiteet. Ta muutis identiteedi, mida varem omistati, pelgalt üheks eesmärgidest. Selle eesmärgi saavutamine sai nõnda inimese isiklikuks ülesandeks, mille eest ta ise vastutust kannab.⁹

Uue aja inimene võib äga omandada korraka mitu avatud ja üksteisega lävivat identiteeti. Me võime saada osa erinevatest kultuuridest ja mõtteviisidest ning peame neid üksteist täiendavaks ja kasulikuks omaenda algse kiindumusobjekti ja kultuuri kriiti-

⁹Zygmunt Bauman, "Making and Unmaking of Strangers", teoses Sandro Fridlizius and Abby Peterson (toim.), *Stranger or Guest?: Racism and Nationalism in Contemporary Europe* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1996), lk 62.

lisel analüüsimisel. See aitab näha, millised nähtused on meie kultuuris pärsitud ja mõnes muus rohkem arenenud. Uudse olukorra suurimaks teeneks võib pidada omaksvõetud eeldust, et inimene on ebatäielik ja ta teadlikkuse ning eneseteadvuse olemuseks on dialog. Selline mõtteviis paneb aluse identiteetide ja kultuuride polüfooniale. Mõned uurijad on rõhutanud, et otustava tähtsusega on nähtus, mida võib nimetada postmodernistlikuks natsionalismiks, mis "hindab ja tunnustab inimeste *avatust* ja kultuurile iseloomulikku ligipääsetavust [---] — see tähendab miłoszlikku seotust omaenda rahvaga, kuid samas valmidust olla aldis teistele, säärane mõtteviis toetab mitut üksteisega lävivat identiteeti".¹⁰

Selles osas peame Orwelliga nõustuma, et inimesi pole mõtet liigitada nagu putukaid ja teha tervete rahvuste kohta ülemäära ulatuslikke üldistusi, et nad on oma olemuselt head või halvad. Orwell kirjutab sellised argimõtlemissel viiljad, nagu seda on näiteks kalduvus pidada hispaanlasi sünnipärasteks aristokraatideks, brite silmakirjatsejateks või sakslasi reeturlikeks, irdunud lojaalsuse ja moraalse kohtumõistmise arvele — need on moodsa teadvuse tunnused, mis ta koondas natsionalismi mõiste alla. Nagu näeme, võib viia lihtsast stereotüüpides mõtlemisest ja äraleierdatud klišeede levikust veel traagilisemate tagajärgedeni kuritegelik soodumus panna võrdusmärk vihatud modernsuse ja üksnes "juutide" või "Ameerika" vahele. Seesugune võrdsustamine on arvatavasti üks moodsate segaste kujutelmade pahaendelisemaid ja õvastavamaid ilminguid. Juhin aga ikkagi tähelepanu sellele, et ajastul, mil valitseb tugev kollektiivne vihkamine, pole miski süütu ning kõik algab poliitilistest karikatuuridest või kirjalikest võltsingutest ja lõpeb süütute inimeste tapmisega.

Kuid paistab, et Orwelligil jäi kahe silma vahele tõik, et natsionalistlikel stereotüüpidel võib olla vähe ühist vihkamisega. Tundub hoopis, et tegu on ehk mehhanismiga, mis kaitseb inimest moodsa aja ebakindluse eest. Selle ebakindluse põhjuseks on peale paljude muude nähtuste vapustus, mis sündis, kui avastati nii palju seni-

¹⁰Vytautas Kavolis, "Nationalism, Modernization, and the Polylogue of Civilizations". — *Comparative Civilizations Review*, 25 (1991), lk 136.

tundmatuid elu- ja mõtteviise, mis on levinud meie omast erinevates ühiskondades ja kultuurides. Stereotüüpides mõtlemine, mis sugeneb meie mõtteilma, kujutab endast arvatavasti turvatunnet ja lohutust pakkuvat püüdu määratleda maailma, ehkki seesugune määratlemine on lihtsustatud ja naiivne. Teatud tingimustes võib see olla kahjulik, kuid enamasti mitte. Stereotüüpides mõtlemine on pigem iseeneslik tung lihtsustatult käsitada seda, mis näib esmapilgul ähvardav, ebatavaline, võõras ja teistsugune nii mõtete kui ka käitumise poolest. Sellisel juhul pole üldse tegu identiteedi või lojaalsuse irdumisega moraalsest kohtumõistmisest, millest oli juba juttu. Leszek Kołakowski kirjeldab olukorda järgmiselt:

Tihti vaadatakse mööda faktist, et suure osa meie vaimuilmast — s.t millised on meie vaated maailmale ja teistele inimestele ning kuidas me nendega suhtleme — on loonud ja kujundanud stereotüübid. Stereotüüpide all pean ma silmas neid iseenesest tekkivaid ja pool-empüürilisi üldistusi, mida hilisemad kogemused peaaegu et ei suuda kõigutada, kui nad kord on me mõtetes kinnistunud. Asjaolu, et mõtlemine on sel viisil korraldatud, on loomulik ja võib-olla läbinisti tarvilik: stereotüübid asjade, inimeste, rahvuste ja paikade jaoks on hädavajalikud vaimse kindlustunde alused. Seepärast panevad nad nii visalt vastu kogemustele, mis üritavad neid kummutada, olgu need stereotüübid siis tõenäolised, poolenisti tõesed või päris valed — kui nende tagajärjed ei ole just ilmselgelt kahjulikud. Kui nende reaalsed tulemused on kahjutud, siis püsivad nad hoolimata vastuväidetest, mida esitavad kogemused, kuna koos nendega tunneme ennast kindlamalt kui ilma: neist loobumine sunnib meid olema pidevalt valvas ning elama alalises vaimses ebakindluses ja segaduses.¹¹

Tänapäeva moraalsestele kujutelmadele on iseloomulik ka lõhe identiteedi või lojaalsuse ja mõistliku moraalse kohtumõistmise vahel. Moodne aeg lahutas faktid/tõe ja hinnangu, asjatundlikkuse ja inimsuhted, uuendused ja traditsiooni, üksikisiku ja ühiskonna. Niisiis juhivad meid eelmainitud kuristikuni, mis laiutab ihatud lojaalsuse ja kuuluvuse objekti ning võimetuse vahel seda kriitiliselt ning agaralt analüüsida, säärased lõhestavad ja kahestumiseni viivad suundumused, mis ähvardavad tänapäeva inimese moraalselt terviklikkust ja eneseteadvustamist. Lõhet fakti ja

¹¹Leszek Kołakowski, *Freedom, Fame, Lying, and Betrayal: Essays on Everyday Life* (Boulder, CO: Westview Press, 1999), lk 139.

hinnangu vahel võib käsitada ka nähtusena, mida Orwell peab inimese soovimatuseks näha ja tunnistada ilmselgeid tõsiasju. Tõsiuskliku moodsa inimese teadvuses lisab fanaatilisele ühte väärtuste ja ideede süsteemi uskumisele kindlust veel asjaolu, et ta eitab veendunult muude väärtuste- ja ideedesüsteemide olemasolu. Innuka usuga mingisse abstraktsesse ja kaugesse ideaali käib kaasas veel sama tulihingeline umbusk reaalsuse suhtes. Ideoloogilise ja poliitilise fanaatiku vaimulaadi lahutamatuks osaks on olnud ning on siiani tõsiasjade eitamine, mille asemel usutakse mingisse seninägematusse uurimata ja analüüsimata nähtusse — see näib olevat pigem konflikt üksteist välistavate väärtuste- ja ideedesüsteemide või põhimõteteliste käitumismallide vahel kui pelk sotsiaalne patoloogia.

Fanatismimõistatusse toob ehk selgust tähelepanek, et inimesed ei usalda rahvalikumiste ja dramaatiliste ühiskondlike muutuste ajajärgul kangekaelselt meelte ja mõistuse tõendusi. Hoffer ütleb selle kohta nii:

Usaldada mõistuse ja meelte tõendusi on ketserlus ja reetmine. On hämmastav, kui palju umbusku läheb tarvis, et oleks võimalik uskuda. See, mida me peame pimedaks usuks, toetub määratule umbusule. Brasiilias elav fanaatiline jaapanlane keeldus aastaid uskumast tõendeid Jaapani lüüasaamise kohta. Fanaatiline kommunist keeldub uskumast ebameeldivaid teateid ja tõendusi Venemaa kohta, ta ei kaota ka illusiooni siis, kui näeb karmi viletsust Nõukogude Liidu töötatud maal omaenda silmaga.¹²

Tõrge empiiriliste tõenduste uskumisel tähendab eitada tege-
likkust ja eelistada sellele kujutelmi — umbes samamoodi töötab ka konservatiivsete ja radikaalsete natsionalistide valikuline ning meelevaldne ajalooline mälu. Reaalsus, mis ei kinnita meie uskumusi või ei toeta ideoloogilisi veendumusi, ei õigusta oma olemasolu. Ta tuleb ilma igasuguste mööndusteta hüljata, et teha ruumi uuele reaalsusele. Niisugune hoiak esitab nõudmise, et suur osa meie intellektuaalsest ja moraalsest tundeerksusest tuleb maha suruda. Muidu kasvavad pinged ja ebakindlus me sees liiga suureks, et jääda pühale üritusele kindlaks ja pühendunuks. Selline vaimne blokeerimine ja moraalse tundeerksuse ning kaine

¹²Hoffer, *The True Believer*, op. cit., lk 83.

mõistuse mahasurumine, mis soosib ideoloogiat ja ei jäta puutumata isegi intelligentseid inimesi, kaitseb talumatute sisemiste vastuolude ja hävitavate tagajärgedega kokkupõrgete eest, kus rünnatakse tervet mõistust ja südametunnistust. Need vastuolud ja kokkupõrked võivad aset leida iga silmapilk. Mis puutub tervesse mõistusse ja moraalsesse tundeerksusse, siis on nad üksteist välistavate, sõjakate ja paindumatute ideoloogiate või muude vihkamist ja kildkondlikkust jutlustavate sümboolsete põhimõtete ajastul muutunud soovimatuks, neist on saanud hoopiski kohustus.

See selgitab asjaolu, mida Orwell kirjeldab kui inimeste hämmastavat võimet omada korraka kahte vastuolulist tõekspidamist või lepitamatut hoiakut. Verevalamist ja vägivalda taunitakse kindlalt, ent ainult juhul, kui see leiab aset vastaspoolel. Vägivald pole enam vägivald, kui seda rakendab "õige pool"; nii muutub olematuks ka süüta inimeste massiline tapmine, kui see toimub maal, mida peetakse "progressiivseks". See pole pelk stereotüüpides mõtlemine, mis lubab meil pidada oma vastaseid sihi-kindlaiks mõrvarlikeks fanaatikuiks ja ülistada meie poolel olijaid patriootide ning kangelastena. Pigem tähendab see, et blokeeritakse vaimselt ja ideoloogiliselt need inimese loomumadused, mis on eluliselt tähtsad ühtekuuluvuseks ja suhtluseks teiste inimestega, nendeks on näiteks kaasaelamisvõime, avatus, osavõtlik mõistmine ja lihtne kaastunne. Kui kõne alla tulevad "nemad", meie tõelised või kujuteldavad ideoloogilised vastased ja poliitilised vaenlased, surutakse seesugused omadused maha. Kui elatakse kaasa aga piinadele ja valule, mida kannatame "meie", õiglaste poolel asuvad inimesed, vallanduvad kõik need loomumadused kohe.

On huvitav, et Orwelli arvates kalduvad isegi patsifistlikud liikumised siirdama oma kiindumust ja looma identiteeti. Nii kiindumuse siirdamise kui ka identiteedi loomise eesmärgiks on varjata ühe osa patsifistide tõelist suhtumist ühiskondlikku reaalsusse. Nii hämmastav kui see ongi, võivad mõned patsifistid tegelikult oma suhtumises kummardada toorest jõudu ja tulemusrikast vägivaldast. See võimaldab neil silmapilk süüdistada Inglismaad või Ameerikat, kelle sõjategevus tõi kaasa inimohvreid, ja vaadata mööda kõigist inimsusevastastest kuritegudest, milles on süüdi Hiina või Venemaa. Selle kaheldava loogikaga

ideoloogia pooldajate hulgas moodustavad väiksema osa patsifistlikud haritlased, kes juhivad ainult vihatud lääneliku demokraatia vastu ja peavad salamisi lugu totalitarismist. Niisiis pole osa patsifistidest muud kui lääne liberaalse demokraatia sügav põlastamine ja tuline vihkamine, mis kannab rahu ja inimelude pärast muretsemise humaanset maski. Seda liiki haritlastest patsifistid põlastavad oma südamepõhjas läänelikke seadusi austavat mõtlemisviisi, demokraatiat, poliitilisi institutsioone ja proosalist elu, mis nende meelest ei suuda toita kujutlusvõimet ja kus jääb vajaka millestki erutavast, romantilisest ja seikluslikust. Siit sünnib ka mõte, et poliitiline võim, mida teostab liberaalne demokraatia, ei saa põhimõtteliselt olla tõhus. Kõik, mis kaasneb liberaalse demokraatia poliitiliste võitude või sõjalise jõuga, toob kasu valitsevale korrale või kodanlusele või kapitalismile. Ja ühtlasi paistab tõhusana vägivald, mida rakendab võistlev tsivilisatsioon või ideoloogia, nagu näiteks kommunism, sest selle sihiks on töötada välja elujõuline alternatiiv vihatud Lääne demokraatiale.

On tähelepanuväärne, et peale Orwelli leidis sel raevukalt ideoloogilise ja vägivaldse poliitika ajajärgul veel teisigi, kes olid skeptilised patsifismi ja muude ebamääraste ühiskondlike liikumiste suhtes. Raymond Aron kirjeldas natsionaalsotsialismi tekkimist ja võidukäiku ning andis ilminguile, mida ta nimetas "Saksa viienda kolonni elementideks", järgmise hinnangu:

Viies kolonn on impeeriumide ajale iseloomulik element. Selle teenistusse astuvad peamiselt kolme sorti inimesed: patsifistid, kelle mässumeele on lõkkele puhunud totaalse sõja materiaalne ja moraalne kahju, kuid kes oma hingepõhjas peavad impeeriumi võitu paremaks iseseisvate sõjakate riikide valitsemisest; kaotusega leppijad, kes on kaotanud lootuse omaenda riiki; ja ideoloogid, kes on seadnud enda poliitilised tõekspidamised kõrgemale patriotismist ning heidavad ennast Caesari võimu alla, kuna imetlevad tema riigikorda ja ideoloogiat.¹³

Ei tohi aga unustada, et niisugused üldised, kõikehõlmavad ja kildkondlikud ideoloogiad nagu natsionaalsotsialism ja kommunism toimisid ilmalike religioonidena. Ilmaliku ideoloogilise

¹³Raymond Aron, *The Century of Total War* (Boston, MA: Beacon Press, 1959), lk 44.

võimuna oli neil võimalik haarata enda kätte nii sõjaväe kui ka kiriku roll. See tähendab, et nad said värvata oma pooldajaid peaaegu igalt elualalt ja igast ühiskonnagrupidist, alates usu kaotanud intellektuaalidest, kes tundsid veel suurt puudust kindlustunnet pakkuvatest väärtuste- ja ideedesüsteemidest, ja lõpetades tava-inimestega, keda hullutasid moodsad apokalüptilised teooriad, mis tõotasid pöörata ajaloos uue lehekülje.¹⁴ Samas pole siiski õige panna ühte patta kõik moodsad rahuliikumised ja pidada nende ajendiks kas viha Lääne vastu, mida saadab salajane ideoloogiliste ja poliitiliste vastaste imetus, või toore poliitilise jõu ja vägivalla varjatud ülislamist. Orwelli tähelepanuväärne panus on hoopis selles, et ta oskas sisemisel sunnil loodud poolehoius, siirdatud kiindumustes ja väljamõeldud identiteetides näha teatavaid varjatud vihkamisvaimu sünnitisi. Orwell vihjab oma ideoloogia võltsingute kriitikas tõigale, et vihkamine on harva sirgjooneline ja silmanähtav — talle meeldib hoopis maske kanda. Sellise peidetud meelelaadi ja metafüüsika tulemusel armastab vihkamine sageli peita end armastuse ja kaastunde rüüsisse — maskeeruda armastuseks rahu ja inimkonna vastu või kaastundeks nõrkadele, rõhututele ja neile, kellelt on võetud ära õigused ja omand.

Veel tuleks meelde jätta üks tähtis asjaolu, millele Orwell juhib tähelepanu essees "Natsionalismist" — nimelt kipuvad usu kaotanud, üksi jäänud ja võõrandunud haritlased tunduvalt kergemalt ning sagedamini loovutama end siirdatavate ja nihestunud identiteetide meelevalda kui lihtsad inimesed. Rahvaliidumiste ajajärgul pole iseseisev ja vaagiv mõtlemine ning kahtlemine enam soovitatav, selle asemel on neist saanud pelk kohustus. Kuna haritlased ei taha siduda end maiste ja eluliste objektidega, leiavad nad oma ihaldatud juured ja kodu ideoloogias ning poliitikas, vandes truudust mingile kujuteldavale vooruslikule ühiskonnale, ning kaotavad lõpuks kaine mõistuse. Kaine mõistus on lihtsate kainete inimeste väärtuslik omadus, nad ei satu nii kergesti vihkamise ja fanatismi võrku just oma loomupärase kahtlemise tõttu kõiges, mis ei ole maine ja käegakatsutav. Nii saavad Orwelli sal-

¹⁴Lisaks Aroni eelmainitud raamatule on väga tähtis ka ta käsitlus totalitarismist kui ilmalikust ja kõikehõlmavast religioonist või ideokraatiast: Raymond Aron, *Democracy and Totalitarianism* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1968).

vava pilke osaliseks Inglise intellektuaalid, kes kuulutasid raudkindlalt, et Ameerika vägesid ei toodud Euroopasse sakslaste vastu võitlema, vaid Inglismaa revolutsiooni lämmatama, ja uskusid ise seda siiralt. Orwell teeb kokkuvõtte: selleks et niisugust tobedust uskuda, peab olema intelligent. Tema arvates ei saa ükski lihtne inimene nii rumal olla (lk 182). Orwelli umbusk intellektuaalide vastu näib saavutavat haripunkti romaanis *1984*, kus ta manab me silma ette õela manipuleerija O'Brieni tegelaskuju, kes asub kaugel sealpool head ja kurja, ta on üks Okeania juhtivaid asjatundjaid ajuloputuse ja ideoloogiliste õppuste alal ning kujutab endast moodsat Suurinkvisiitorit.

Seesuguse lõdvalt seoselise ja paindliku moraaliga käib kaasa tundeeksuse ideoloogiline blokeerimine, millest sai räägitud eespool. Kui ideoloogia, millega oleme end sidunud, satub ohtu, sest saab teatavaks tõsiasi, et ühele osale luust ja lihast inimestest põhjustavad kannatusi veresaunad, piinamine ja muud hädad, on ainuke käepärane võimalus hoida ära kaasinimeste piinu ja kannatusi nende kannatuste eitamine. Säärasele suhtumisele, mille korral ei usuta fakte, mis on poliitiliselt tülikad või kahjulikud, lisandub hõlpsalt kalduvus jätta oma vaenlased ilma nende inimlikest joontest. See enesekaitseviis, mis on rohkem küll tahtlik silmade sulgemine moraalil ees, näitab vihkamise kaitsvat ja kahjusid korvavat iseloomu: paistab, et vihkamine on meie enesepõlguse ja allasurutud süütunde vili. Sedasama võib öelda ka raevu kohta, mis on allasurutud häbitunde vältimatu tulemus.¹⁵ Neid asju silmas pidades on ehk võimalik aru saada, kuidas võivad holokausti eitada isegi kõrgelt haritud õpetlased ja mõttetargad intellektuaalid. See heidab ka valgust asjaolule, miks on antisemitism nii jõuline ja vastupidav Kesk- ja Ida-Euroopa riikides, kus pole küll enam juute, kuid nende riikide valitsused toetasid omal ajal innukalt holokausti ning isegi sealsed elanikud võtsid sellest agaralt osa.¹⁶

---

¹⁵Sel teemal veel: Thomas J. Scheff and Suzanne M. Retzinger, *Emotions and Violence: Shame and Rage in Destructive Conflicts* (Lexington, MA: Lexington Books, 1991).

¹⁶Lähemalt kahe genotsiidi teooriast ja sümmeetriast leedulaste ning juutide kannatustes, mis on võtnud Leedus moodsa antisemitismi kuju, vaata: Donskis, *Identity and Freedom*, *op. cit.*

Orwell jutustab ühe äärmiselt tähendusrikka sõjaaegse loo sellest, kuidas liberaalne *News Chronicle* sakslaste vapustava barbaarsuse tõenduseks avaldas poodud venelaste pilte. Mõned aastad hiljem avaldas ta soojade kiidusõnade saatel peaaegu samasuguseid pilte sakslastest, kelle olid poonud venelased. Teiseks näiteks oli *Star*, mis trükkis ilmse poolehoiuga ära fotod, millel oli kujutatud poolalasti naiskollaboratsiooniste, keda teotab Pariisi pööbel. Nende fotode vapustav sarnasus natside tehtud fotodega juutidest, keda teotab Berliini pööbel, muutis Orwelli väga rahutuks. Tuleb tähele panna, et sündmused, mida alguses näidati šokeeriva barbaarsusena, muutusid imetabasel viisil vooruslikuks ainuüksi seetõttu, et kõik oli tehtud õigetel eesmärkidel.

Ajalugu kui kangelastegude kroonikat luuakse üpriski samasugusel kombel. Moodsad haritlased peavad kiiduväärseks inkvisitsiooni, *sir Francis Drake*'i teguviisi, kui ta nülgis elusalt hispaania vange, jakobiinide terrorit, India ülestõusu sangareid, kes andsid tuld indialaste pihta, või Cromwelli sõdureid, kes löikusid habemenugadega iiri naiste nägusid. Nad ei pööra aga kuigivõrd tähelepanu jubedustele, mis leiavad aset Venemaal, Hiinas, Hispaanias, Mehhikos või Ungaris (lk 167). Niisugune valikuline ajalootunnetus pole seotud ainult laialtlevinud kombega kasutada erinevaid mõõdupuid, vaadates ajaloos tagasi "meie" ja "nende" tegudele, vaid tähendab ühtlasi hämmastavat võimet otsustada selle üle, kas mingi ajalooline sündmus on aset leidnud või mitte, lähtudes üksnes meie poliitilistest eelistustest. Ajaloost saab sel viisil erakondliku sotsiaalse tegutseja vastutustundetu kujutusvõime mängumaa: ta näeb ajaloos seda, mida tahab näha, ja püstitab oma mõtetes mälestusmärke kujuteldavale ühiskonnale, kus käivad käsikäes tõde ja voorus.

Kuid ikka veel pole vastust saanud küsimus, mis on fanatismi lätteks. Orwell ja veel nii mõnigi teine tähelepanelik kirjanik on viidanud, et kõige suuremas segaduses olevaid, hirmunud ja pettunud moodsaid isiksusi peibutavad ja kutsuvad üles klammerduma sõgedate uskumuste külge üldine ebakindlus ja võimetus selgelt aru saada, mis maailmas tegelikult toimub. Peaaegu kõik tänapäeva tähtsamad sotsioloogid ja sotsiaalfilosoofid on ühel meelel, et uus aeg hävitas kõik endised kindlad veendumused, kuid ei pakkunud nende asemele uusi ettekirjutatud ene-

semääramise viise, mis oleksid kasutuskõlblikud, normatiivsed ja kohustuslikud. Inimesel, kes ei tunne end koduselt moodsas enesekujundamise ja enda avastamise maailmas, on võimatult raske kui mitte ilmvõimatu leida omale enesemääramise viis, kui pole abiks mingit silmanähtavat ja kõigutamatult kindlat allikat, milleks võiks olla näiteks tugev kultuuritraditsioon või muutusi trotsiv usk. Nõnda tekib meeleheitlik vajadus veendumuste, teooriate ja tavade järele, mis võitleksid ebakindlusega ning ärataksid ellu hüljatud sümbolid ja ununenud väärtused. Vihkamisest saab seesugusele eksinud hingele vandetöötus, mis lubab taastada vaimse kindluse. Moodne maailm, mis on liiga keeruline ja ähvardav, et seal ära tunda neid väärtusi, millesse tuleb tõsiselt suhtuda, ja ideid, mida usaldada, muutub ühtäkki selgeks ja läbipaistvaks. Vaenlase kujutis annab tagasi enesearusa — me tunneme, et saame toetada õiget üritust, püha üritust, õiglasi ja vooruslikke ning võidelda kõlvatute, rikutute ja mõistmatute vastu. Peame vaenlaseks kõike seda, mida me ei suuda haarata ja mõista. Nõndaviisi samastame haaramatu ja mõistetamatu meis endis peituva ebakindlusega. See tähendab, et vihkamine sünnib alati enesevihkamisest ja põlgusest enda vastu. Me vaenlaseks ei ole miski muu kui see, mida me vihkame iseendas kõige enam. Leiame sellele väljundi, kandes ta üle kõige käepärasemale meist erinevale sümbolile, mida me siiski kõige vähem mõistame. Hoffer kirjutab:

Kas ängistuses inimesi on lihtsam pöörata usku kui neid, kes mingit ängi ei tunne? Kas pettunud inimesed on kergeusklikumad? Pascal oli seisukohal, et “inimene oli aldis pühakirja mõistma siis, kui ta vihkas ennast”. Tõenäoliselt on endaga rahulolematuse ja kergeusklikkuskalduvuse vahel teatud seos. Ihk vältida oma tegelikku mina on ühtlasi ihk vältida mõistuspärast ja silmanähtavat. Kui me ei taha näha ennast niisugusena, nagu me oleme, sigineb sellest vastumeel- sus faktide ja range loogika suhtes.¹⁷

---

¹⁷Hoffer, *The True Believer*, op. cit., lk 86. Tuleb tähele panna, et Hoffer defineerib siin ise ängistuse [*frustration*] mõiste, see ei ole ta raamatus kliiniline termin. Hoffer kirjutab samas kohas: “see tähistab inimesi, kes mingil põhjusel tunnevad, et nende elu on rikutud või raisatud” (lk 179).

Asjaolu, et oleme valmis pühendama oma identiteedi mingite ideede või "rahva vaimu" hämarale kehastusele, võib olla seotud arvestatava rahulolematuse, pettumuse, isiklike nurjumiste ja üldise võõrdumisega moodsast ühiskonnast ning kultuurist. Jääb siiski küsimus, miks inimeste uskumused ja seisukohad nii lihtsalt asenduvad ja isegi vastupidiseks muutuvad. Kuidas on see näiteks võimalik, et tulihingeline Suurbritannia patrioot sünnib äkitselt ümber anglofoobiks (või vastupidi)? Miks ja kuidas saab näiliselt selge mõistusega ja skeptilisest haritlasest mõne muu maa, kultuuri, religiooni või poliitilise institutsiooni vaimustunud pooldaja? Orwelli sõnul on parimateks näideteks inimese võimest muutuda anglofoobist raevukaks britimeelseks Inglise kirjanike seas F. A. Voigt, Malcolm Muggeridge, Evelyn Waugh, Hugh Kingsmill ja mingil määral ka T. S. Eliot ning Wyndham Lewis (lk 172). Üks vaimuinimene, kes näitas, et ta võib vastaka maailmavaate kasuks alla suruda oma demokraatliku tundeerkuse, oli G. K. Chesterton. Orwell peab teda silmapaistvalt andekaks kirjanikuks, kes surus katoliku propaganda huvides maha niihästi oma tundeerkuse kui ka intellektuaalse aususe. Chesterton jõudis sellise äärmuseni, et ülistas kõike muinasjutulise või vähemalt tohutult idealiseeritud Prantsusmaa eluolus ja imetles Mussolini Itaaliat — siin avaldub mitmekülgsest siirdatud lojaalsus, mida Orwell nimetas poliitiliseks katoliikluseks. Sisepoliitikas oli Chesterton veendunud džingoismi ja imperialismi vihkaja ning demokraatia sõber, kuid talle ei tulnud pähe imperialismi ja värviliste rasside alistamise vastu sõna võtta, kui asi puudutas itaallasi või prantslasi. Samuti ei teinud ta iial juttu tõigast, et Mussolini hukutas Itaalias vabaduse ja demokraatia (lk 161–162).

Chestertoni juhtum on erakordselt õpetlik, kui me käsitleme siirdatud lojaalsust ja loodud identiteete, mis on peamised moodsatele segastele kujutelmadele iseloomulikud jooned. Tundub, et moodne ehk segane moraalne kujutus ei suuda leppida vastuoluliste väärtuste- ja ideedekogumitega ega pakkuda tõeliselt tõhusat universaalset maailmavaatelist süsteemi. On vist äärmiselt keeruline, võib-olla isegi võimatu olla korruga poliitiline liberaal ja religioosne konservatiiv. Kuidas sobitada omavahel seisukohti, mis on omased pühendunud Inglismaa patrioodile ja vagale katoliiklasele? Kuidas olla Kesk- või Ida-Euroopa natsionalist ning

samal ajal ka skeptiline ja liberaalne kosmopoliit? Kuidas ühendada ustavus ja kahtlus, väärtused ja tõde, kujutelmad ja tege-likkus? Organiseeritud religioon ei suuda pakkuda sellest olukorrast väljapääsu, sest ta on ise järjest enam muutumas poliitika tööriistaks või teda kasutavad enda huvides mingil muul viisil ära moodsad barbarid. Parimal juhul saab religioon uuel ajal olla poliitiliselt erapooletu või mängida hoopiski kõrvalist rolli.

Tuleb tunnistada, et ihatud universaalseks lahenduseks pole kaugeltki ka eetiline universalism ega ilmalik humanism. Esmalt tuleb juhtida tähelepanu olulisimale — ehkki eetilist universalismi saab kasutada väga edukalt ühiskonna- ja kultuurikriitikas, satub ta rasketel aegadel või ideoloogiliste kokkupõrgete puhul ohtu või heidetakse lihtsalt kõrvale. Moodsa moraalse või segase kujutluse vallas ei ole midagi kindlat ega kestvut. Eetiline universalism võib olla liiga keeruline ülesanne nõrgale ja vaevatud moodsale inimesele ja ka liiga suur pettumus, sest ta ei paku ei kindlaksmääratud juhiseid mõtlemiseks ja tegutsemiseks ega ka väljapääsu maailmast, kus valitsevad talumatud pinged, ebamäärasus ja kindlusetus. Eetiline universalism peab lõppkokkuvõttes iga inimese heaolu ainukeseks mõõduks, millest lähtuda, ja arvab, et südametunnistus on võimeline tegema moraalseid valikuid. Kahjuks näib see olevat liiga nõrk alus, et sellele toetudes otsustavalt tegutseda või kujundada välja tõhus identiteet, olgu siis rahvuslik, poliitiline või kultuuriline (nagu me nägime, on need omavahel asendatavad).

Võib oletada, et kriis ühiskonnas või kultuuris avaldub individuaalse teadvuse kriisi kujul. Kultuurikriisi üht säärast ilmingut on Vytautas Kavolis nimetanud mitmetahuliseks isiksuseks. Kavolis tähendab, et paljud inimesed näitavad iseendale tihti oma hinge mitmetahulisust, ent nad muutuvad täiesti aredaks ja ühemõtteliseks, kui püüavad kujundada või vähemalt mõjutada teiste inimeste käitumist ja seisukohti. Kavolise arva-tes ihkab mitmetahuline isiksus väga kogeda teravaid elamusi: selline intensiivsusetootlus, mida võivad identifitseerida ja uurida psühhoanalüütikud, saadab ohtu niihästi mitmetahulise inimese enda isiksuse kui ka terve moodsa teadvuse ja kultuuri. Kavolis kirjutab:

Kui inimest haarab intensiivsuseiha, saavad enamasti nii tema mõtlemine kui ka otsused autoritaarse palge, ehkki ta mõtete sisu, kui seda endale teadvustada, on liberaalne: võtkem näiteks Marcuse või Elava Teatri [*Living Theater*]. Justkui iseenest hakkavad intensiivsusejahtijad mõtlema vastandites, nad seavad “tõele” vastu “eksituse” ja “vooruslikule” “alatu” ega otsi üldsegi puuduvaid vahelülisid ja nüansse. Niisugused nüansid ei kujuta endast aga midagi muud kui nende hinge erinevaid tahke. Säärased inimesed peavad mitmetahulisust talumatuks ja üritavad seda meelevaldsete ehk n-ö tegelike intensiivsushoogudega maha suruda. Seepärast ootavad nad isegi valikuvabaduse eest võideldes, et teised peaksid vabaduseks sedasama mis nemad ja valiksid koguni sama tee selle vabaduse saavutamiseks. Dogmaatilised nõudmised, mida nad maailmale esitavad, on sünnitanud nende isiksuse sisemine mitmetahulisus. Käredate sõnad suudavad kaitsta inimest ta enda sisemise kildudeks lange mis eest. (Psühhoanalüütikud panid tähele, et säärane mehhanism toimis varajaste, suuremal või vähemal määral romantiliste Vene revolutsionääride juures.) Dogmatism ei tasakaalusta mitmetahulist inimest orgaaniliselt, olles ta isiksuse sügavustest tõusev võrse, vaid pigem mehaaniliselt. (Ehkki seesugune kaitsekiilp, mis asub sügaval mitmetahulise inimese sees, mõraneb varem või hiljem, puruneb tükideks ja hävitab mitmetahulise isiku enese või teised.)¹⁸

Üks võimalikke järeldusi, mis lähtub Kavolise mõttest, oleks, et mitmetahuline isiksus, kes pole võimeline iseennast analüüsima ja kriitilise pilguga hindama, hakkab lõpuks moonutatult nägema just nimelt ühiskondlikku reaalsust ning omistab sellele kõik need valulised jooned, mis leiduvad ta enese isiksuses või kogemustes, kuid on liiga keerukad, et neid enda puhul teadvustada ning osata neist vabaneda. (Niisiis on see teatud liiki dogmatism, mis sünnib tunnetuslikust ebakõlast.) Kui “dogmaatilised nõudmised, mida

¹⁸Vytautas Kavolis, “Neaiškumo patologijos” [Mitmetahulisuse patoloogia], teoses Virginijus Gasiliūnas (toim.), *Metmenų laisvieji svarstymai: 1959–1989* [Metmenyse vabad arutlused: 1959–1989] (Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993), lk 126. Kavolise inimese mitmetahulisuse kontseptsiooni kohta vaata veel: Leonidas Donskis, *The End of Ideology and Utopia?: Moral Imagination and Cultural Criticism in the Twentieth Century* (New York: Peter Lang, 2000) [eesti keeles: Leonidas Donskis, “Ideoloogia ja utopia: Kas utopismi lõpp?”. — *Akadeemia*, 1995, nr 10–11].

nad maailmale esitavad, on sünnitanud nende isiksuse sisemine mitmetahulisus”, on dogmatism ise selgete seisukohtade ja kirka mõtte illusioon.

Inimese intensiivsuseiha osutab tema võimetusele kriitiliselt analüüsida iseennast või inimühiskonda niisugusena, nagu see on — enne seda, kui ta on kaetud ideoloogia võlulukunsti, ideede võimu valemite, liha- ja vaimueksperimentide ning muu säärase nõidusliku looriga. Dogmaatiline ehk mitmetahuline inimene pole suuteline üldse midagi kriitiliselt analüüsima; ta oskab vaid kuulutada süngi ennustusi ning sümboolselt heita kogudusest välja neid, kelles ta aimab ohtu ühiskonnaliikmeile ja nende peaaegu müstilisele kokkukuuluvusele. Kui niisugune inimene asub kriitilise analüüsimise asemel otsima vaenlasi, leiavad vaevatud kujutelmad hõlpsalt mingi koondmärklaua. Sellest tuleneb ka tungiv vajadus vandenõuteooriate järele. Lisanduvad veel vabatahtlik moraalne pimedus, moraalse tundeeksuse blokeerimine, tõelusest ära pööramine ja vastumeelsus range loogika suhtes — ning konspiratiivne maailmavaade kingibki inimesele sobilikud arutlused ja kõlvatu loogika, mille abil leitakse hädatarvilik koondmärklaud. Kui me ei taha uskuda Partei või Juhi eksimatust või oma eesmärgi pühadust, seostame alati nurjatud teod ja vägivallapoliitika, mida teostab “meie pool”, mingi kujuteldava märklauaga. Nagu nägime, pole seesugune koondmärklaud muud kui negatiivkujutis unistuslikust kogukonnast, kus valitsevad voorused ja tõde ning kuhu tahame ka meie kuuluda. Suudame unistuslikku kogukonda, keda armastame, oma kujutlusis alal hoida vaid juhul, kui omistame kõik poliitika jõledad tegutsemismallid ja häbiväärsed manipulatsioonid kujuteldavale kogukonnale, keda me vihkame. Seetõttu elavad vandenõuteooriad kõigi riigikordade, moraalsete kultuuride ja valitsusvormide tingimustes. Vandenõuteoorial, kandku ta millist rüüd tahes ja olgu ta sünnitajaks ükskõik missugune nähtus antud ühiskonnas, on rahuldav vastus valmis kõigile poliitiliselt ja moraalselt ebamugavatele küsimustele. Nii paistab fanaatik, kellel pole käepärast ühtki vandenõuteooriat, oksüümoronina; ja nõndasamuti ka dogmaatiline ehk mitmetahuline isiksus.

Ülestähendustest, mida Orwell tegi kollektiivse vihkamise anatoomia kohta, leiame mitu üliolulist mõtet. Esimene ja

tähtsaim täheldus oleks, et ideoloogilise usu, vimma ja vihkamise skeeme saab üksteise vastu välja vahetada. Poliitiline ja ideoloogiline lojaalsus on siirdatav. Identiteete saab nihutada, muuta ja uuendada. Selle kõige taga ei ole üksnes moodne manipuleeriv poliitika, küüniline ajuloputus või propaganda. Võiksime öelda, et kõik on hoopis vastupidi: manipuleerimine, ajuloputus ja propaganda saavad olla tõeliselt tõhusad vaid ajal, mil valitsevad siirdatud lojaalsus ja konstrueeritud identiteedid. Nad poleks iial toimunud näiteks keskaja või renessansi Euroopas. Seesugused nähtused nagu siirdatud lojaalsus, konstrueeritud identiteedid ja rahvaliidumiste vahetatavus vastavad suurepäraselt kriteeriumile, mida Ernest Gellner nimetas inimese modulaarsuseks. Tema sõnul on moodulinimene, see, kes suudab sobituda igasugusesse ühiskonnakorraldusse ja poliitilisse olustikku ning liituda igasuguste ühendustega ja neist välja astuda nii, et keegi ei süüdistata teda reetmises, moodsa aja ülimalt kahepalgeline looming. Selline on moodulinimese loomus, ja kuna inimese modulaarsus on ühtviisi asendamatu nii tsiviilühiskonnas kui ka natsionalismis, sõltub kõik sellest, millise suuna ta leiab ja missuguse poliitika teenistusse astub. Modulaarsus annab inimesele moodsa paindlikkuse ja vabaduse teha pöördeid ning valida sihte, sel kujul on ta tarvilik kodanikuvabaduse tingimus. Teisalt võib ta olla tööriistaks, millega vormitakse natsionalistlikke liikumisi, need kätkevad endas aga suurt ohtu. Inimliku lojaalsuse, poolehoiuobjekti ja isiksuse loomine — anonüümse massiühiskonna tugisammas — võib olla moodsa aja üks kõige kahepalgelisemaid ja ettearvamatumaid jõude.¹⁹

Teiseks heitsid Orwelli mõttekäigud valgust probleemile, miks ja kuidas saab pidada näiteks läänemaailma marksiste ja ideoloogilisi või poliitilisi russofiile usuvendadeks või vähemalt vendadeks, kes jagavad oma algse identiteedi ja truuduse objekti kaotusest sündinud vapustust. Olukorras, kus kaotsi on läinud inimese isiklikud armastuse, lojaalsuse ja poolehoiu objektid, on ta mälu

¹⁹Gellneri inimese modulaarsuse kohta vaata lähemalt: Ernest Gellner, "The Importance of Being Modular", teoses John A. Hall (toim.), *Civil Society: Theory, History, Comparison* (Cambridge: Polity Press, 1995), lk 32–55; Ernest Gellner, *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals* (London: Penguin Books, 1996).

valmis kunstlikult loodud kollektiivse armastuse ja vihkamise objektide tekkeks. Kui me asume looma lõimi paindlikule ja hõlpsalt kohandatavale tõeale ning soosima enesemääramise viise, mille sisuks saavad olla ainuüksi siirdatavad kiindumused ja omavahel vahetatavad või muul viisil konstrueeritud identiteedid, jõuame varem või hiljem välja ideokraatiani. Me kaotame paratamatult oma traditsioonid, mõnusad pisiasjad, sõbrad, perekonna ja kõige lõpuks ka keele ning mälu. Kaotame selle, mis teeb meist inimesed — identiteedi, vabaduse ja tundeeksuse. Olles ohverdanud usu, ajaloo ja kultuuri vaevatud vaimu kummituste auks, ootavad meid halastamatult ees Tõde, Vabadus, Võrdsus ja Õiglus, mis on võtnud vördjaliku vormi.

Sel moel hoiatas Orwell inimkonda pärast Teist maailmasõda. Ja kui me kuulutame, et see hoiatus on aegunud, siis me lihtsalt petame end.

LEONIDAS DONSKIS (sünd. 1962) on filosoofiadoktor ning Kaunase Vytautas Magnuse ülikooli filosoofia õppetooli korraline professor ja Pagulasuuringute Keskuse vanemteadur; Helsingi Ülikooli sotsiaal- ja moraalfilosoofia professor; Eesti Humanitaarinstituudi kultuuriteooria erakorraline külalisprofessor. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Sotsiaalsed müüdid” (1990, nr 12, lk 2519–2538), “Lewis Mumford linnakultuurist ja selle saatusest” (1991, nr 6, lk 1257–1276), “XX sajandi lõpu Leedu: Avatud ühiskonna ja selle kultuuri loomine” (1992, nr 11, lk 2311–2321), “Etnokultuuriline fundamentalism posttotalitaarses ühiskonnas: Metodoloogia, ideoloogia ja ennasteostav ettekuulutus” (1993, nr 9, lk 1834–1846), “Ideoloogia ja utopia: Kas utopismi lõpp” (1995, nr 10–11, lk 2151–2166, 2352–2382), “Ernest Gellner: Tsiivilisatsioonianalüüs ajalooteoriana” (1999, nr 5–6, lk 1031–1050, 1228–1245) ja “Leedu poliitika ja kultuuri teine hääl: Kolme kõlbelise eluloo visand” (2002, nr 3, lk 462–496).

HERMAN AUNAPUU. Aktiprofiil (1960ndad), söepiliats

“ESIMENE BUDA PREESTER BALTIMERE RANNIKUL...”

Karl August Tennison ja
eestlaste esmatutvus
budismiga

Mait Talts

KARL TENNISONI TEGEVUS
EESTI VABARIIGI PERIOODIL

Aastatel 1911–1916 ilmunud raamatutes propageeris Tennison lihtsalt budismi põhitõdesid ning tutvustas teinekord ka budismi levikut ja arvatavaid tulevikuperspektiive oma kaasaja Euroopas. Seevastu raamatutes, mis on ilmunud pärast naasmist Baltimaale (1923), kuulutab ta juba mõnevõrra teisenenud isiklikku maailmavaadet. Paraku tunti ja tuntakse praegugi Tennisoni eelkõige tema kahe 1920. aastate lõpul ilmunud eestikeelse raamatukese põhjal, sest tema tsariaegsed raamatud olid juba Eesti Vabariigi ajal haruldased ja juba siis unustusehõlma vajumas. Need kaks raamatut on *Tulevane Pan-Baltoonia Ilmariik ja selles kuldses riigis asuvate Buddha-, Päärkonsi-, Pikse- ehk Taarausu preestrite seadus* (Vend Vahindra 1928) ja *Mina ja minu jüngrid usume nõnda* (Mahatma Vend-Vahindra 1930). Kolmandat tolle perioodi eestikeelset raamatukest *Hom-Mani-Patme-Hung* (Tennisons 1927) võib käsitada esimese raamatu “proovitõmmisena”,

---

Algus eelmises numbris.

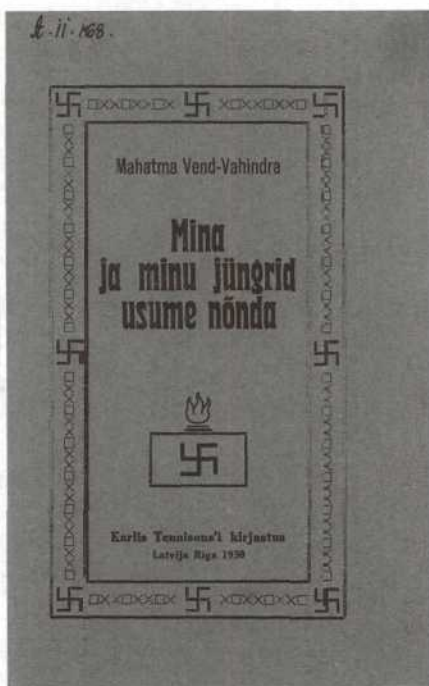
mida tal ei õnnestunudki laost välja osta ega levitada (Mengel 1962).

Vaatamata tema raamatute kohatisele koomilisusele on neid hiljem peetud isegi poliitiliselt ohtlikuks. Väidetavalt olevat Võrumaa politseiülem raamatute *Tulevane Pan-Baltoonia Ilmariik...* ja *Mina ja minu jüngrid usume nõnda* ilmumise järel teinud oma ülemustele Tallinnasse ettekande, vihjates neis väljendatud ideede ohtlikkusele Eestis kehtiva riigikorra suhtes (Gerodnik 1973: 89). Sellest hoolimata ei sattunud Tennisoni raamatud 1930. aastatel "ohtlike raamatute" sekka, nagu mõnedki teised "segased, kuid seltskondlikku ärevust" põhjustavad trükitooted (näiteks Kaarel Leiumaa *Inimkonna Internatsionaal* (2., täiend. trükk Tallinn, 1934; 4 lk) ja *Üle-eestimaaline harmoonilise riigikorra loomise rahvaplaan* (3., täiend. trükk Tallinn, 1933; 4 lk)).⁵ Seevastu nõukogude ajal peeti vajalikuks paigutada ülalmainitud Tennisoni raamatud peaaegu kõikidesse keelatud kirjanduse nimekirjadesse (*Avalikest...* 1940; *Raamatukogudest ja antikvariaatidest...* 1963: 160; *Raamatukogudest ja antikvariaatidest...* 1966: 145–146).

Karlis Tennison tuli kümne aasta järel Eestisse taas 1927. aastal (Buddha usu... 1927). Seda aastat mainib ka Tennison ise oma raamatutes (Vend Vahindra 1928: 6–7). Mõnedel andmetel olevat ta Eestis (sealhulgas Tallinnas) viibinud ka juba 1926. aastal (Lustig 1965: 429). Enne seda jõudis ta igal juhul kanda kinnitada Lätis ning 1925. aastal andis seal välja lätikeelse raamatu *Ko Buddas priesteris Tennisons grib dot latvju tautai?* (Mida Buddha preester Tennison tahab anda Läti rahvale?; Tennisons 1925), mis pidi kujunema esimeseks väljaandeks suurejoonelisest 25-raamatulisest sarjast (Fišere 1998). Seda raamatut pole siinkirjutajal kahjuks õnnestunud näha. Võib arvata, et see esindab eestikeelsetest raamatutest mõneti erinevat poliitilis-religioosset visiooni. Oma raamatus *Tulevane Pan-Baltoonia Ilmariik...* väidab Tennison, et hakkas Pan-Baltoonia Ilmariigi ideed kuulutama alates 1926. aasta juulikuust (Vend Vahindra 1928: 63).

Et suur osa nende kahe raamatu mahust on Tennisoni isiku endaülistamine, siis võiks Tennisoni selle perioodi vaateid nime-

⁵Vt ERA, f 852, n 2, s 568.

tada tinglikult "egobudismiks". Kui oma varasemates raamatutes ta alles lõi kobamisi oma isikumüüti, vahepeal sellest isegi distantseerudes, siis 1920. aastate lõpul on tema isik juba kindlalt esiplaanil. See võib tekitada mõneti õigustatud küsimuse, kas tolle perioodi Tennisoni saab üldse pidada budistiks. Tennison esitleb end sel ajal määratlustega nagu "filosoof", "astroloog", "teadlane", "kuldse ja kulumatu sulega kirjamees", "haruldane ideesportlane" või ka näiteks "sauna, vihtlemise ja leili kunstnik" (Mahatma Vend-Vahindra 1930: 2), korra isegi "diplomeeritud spordi ja filosoofia ning tervise Jumal" (Mahatma Vend-Vahindra 1930: 15–16). (Muide, viimasel eluperioodil, kui Tennison elas Birmas ning oli igati lugupeetud budalane, taanduvad egotsentrilised motiivid tema kirjutistes taas.)

Samal ajal konkretiseerub ka Tennisoni hilisema maailma-vaate teine aluspõhimõte: uuspaganlik sünkretism. Tema tõekspidamistel kujuneb välja selge seos 1920. aastatel üsna popu-

laarseks muutunud uuspaganlusega, mida esindasid Saksamaal nn tannenberglased ja meil Eestis kõige selgemalt tolle aja taarausulised. Raamatus *Mina ja minu jüngrid usume nõnda* nimetabki ta ennast ja oma poolehoidjaid korduvalt "uutekspaganateks". Nii esindabki Tennison tolle perioodi raamatutes pigem uut sünkretistlikku mõttesuunda, mis on paganluse ja budismi ühtesulamise produkt, kuid millel puudub siiski iseseisev ja selgesti eristuv mõistete süsteem. Nii räägib ta Buddha surma puhul tema hinge rändamisest "Baro-Nirvanasse" kui ühinemisest Piksega (Vend Vahindra 1928: 11, 25; Mahatma Vend-Vahindra 1930: 14) ning sääraseid vaimseid "amalgamaid" on teisigi. Väga kaugel ta oma spekulatsioonidega siiski ei lähe.

Üheks olulisemaks jooneks Tennisoni tolle perioodi tegevuses on selgelt kristlusevastane paatos. Esimesed teated konfliktidest Tennisoni ja õigeusu munkade vahel pärinevad küll juba Esimese maailmasõja eelsest ajast (Majak 1975: 67–69). Seejuures esines Tennison tookord pigem iroonilise pilkajana kui kristluse veendunud ja leppimatu vastasena. Eesti Vabariigi ajal seevastu üritas ta aga peaaegu kõigis oma väljaannetes ja ka suulistes ülesastumistes kristlusega sõjajalale asuda. Enamgi veel, ta seob kristlust juutlusega, nagu ka kunagi talle endale vähemalt nime poolest lähedast teosoofiat, aga ka vabamüürlust, Mussolini fašismi ning paljusid teisi oma aja liikumisi (Vend Vahindra 1928: 28).

1920. aastate lõpul esitas Tennison esmakordselt ka teooria, mille järgi Balti rahvaste muinasusund (taaraususk eestlastel ja pikseusk lätlastel-leedulastel) on teatav algbudismi erivorm. Seda seisukohta hakkas Tennison tutvustama ka oma tolleaegsetel avalikel esinemistel (Paljajalgse... 1927), mida teinekord saatsid ka muistsete eestlaste, lätlaste ja leedulaste paganlikud riitused (Paljasjalgne Tõnisson... 1929). Hiljem, juba Tais ning Birmas paguluses elades ning budismi algallikate poole tagasi pöördudes jäi Tennison sellele vaatepunktile truuks, püüdes seda isegi edasi arendada (Tennisons 1954, 1959; Baltimaade sidemed... 1960). Nagu tolleaegsed taarausulisedki (vt *Hiie põhikiri*. 1931), rõhutab Tennison, et tema usk on arenev ning toetub "tervele" mõistusele ja "teaduse" saavutustele. Ühtlasi üritab ta iga hinna eest vastanduda "juudi mütoloogiale", mille all ta tegelikult peab silmas lisaks kristlusele ja judaismile ka islamit. Oma raamatus *Tule-*

vane Pan-Baltoonia Ilmariik. . . deklareerib Tennison, et “Buddha preestrid ei usu seda, mis mõistusele vastuvõtmata ning arusaamata ja tõsise teaduse poolt on selgitamata veel” (Vend Vahindra 1928: 14). “Olen bioloog ja biokosmist ning buddhistliku filosoofia ja loodusteaduse ainuke esindaja Baltimere rannikul, ühtlasi ka astronoom ja astroloog ning kõigi elu ürgjõudude ürgjõu emakese Päikese süsteemi tundja ja kaugete taevaruumide uurija,” kuulutab ta raamatus *Mina ja minu jüngrid usume nõnda* (Mahatma Vend-Vahindra 1930: 8). Teada on seegi, et 1920. aastate alul viibides Peterburis, puutus Tennison kokku end biokosmistideks nimetava aktiivse kirjandusrühmitusega (Kruus 1983: 69–70). Biokosmistid püüdsid futurismi põhimõtteid ühendada teadusega, toetudes seejuures oma romantiseeritud arusaamale teadusest ja selle rollist ühiskonnas.

Uudse joonena püüab Tennison tol perioodil leida oma vaadetele ka “poliitilist väljundit”. Nii sünnibki idee “neo-absoluutmonarhilisest” teokraatlikust Pan-Baltoonia Ilmariigist, kus riigiusundiks on budism. Pan-Baltoonias on Tennisoni arvates kohta kõigil rahvastel ja rahvakildudel, välja arvatud “parasiitlikud juudid ja armeenlased” (Vend Vahindra 1928: 18). Riigiusundiks peab saama Balti rahvaste mütoloogia restitueerimise teel reformitud budism ja riigikeeleks vene keel (kui keel, mida mõistavad võrdselt kõik Baltimaade rahvad), kirjutatuna siiski ladina tähtedega (sedagi ilmselt suurema “arusaadavuse” huvides). Tulevase Pan-Baltoonia ilmariigi mõttelised piirid veab ta aga Balti riikidest mõnevõrra laiemalt. Riik pidi algama juba Neeva jõest ja Oneega järvest ning ulatuma välja Königsbergini (Mahatma Vend-Vahindra 1930: 11).

Eesti Riigiarhiivis Kaarel Robert Pusta isikufondis säilitatakse üht kõnealuse raamatu eksemplari,⁶ mille esikaane siseküljel on Tennisoni ehk Vend Vahindra (*Charles Tennisons* alias *Frère-Vahindra*) prantsuskeelne pühendus Pustale kui tollasele Eesti Vabariigi saadikule Prantsusmaal. Pühendus on dateeritud 8. jaanuariga 1931 ja see on kirjutatud tema õpilase, Tennisonist märksa paremini prantsuse keelt osanud Friedrich V. Lustigi käega. Et Pusta oli tuntud Pan-Euroopa liikumisega lähedalt seotud isikuna,

⁶ERA, f 1622, n 2, s 110.

siis võib ka raamatu kinkimises näha Tennisoni kui Pan-Baltonia idee autori teatavat vihjet “paralleelidele” nende kahe, küllaltki erineva poliitilise idee vahel.

Raamatust *Tulevane Pan-Baltonia Ilmariik*... üsna suure osa võtab enda alla Tennisoni enda väljenduse kohaselt “pildistuste seeria ehk piltide album”. Mõned fotod tollest seeriast ilmusid juba 1927. aastal raamatus *Hom-Mani-Padme-Hung* (Tennisons 1927) ning ilmselt kavatses Tennison “piltidealbumi” algusest trükkida omaette väljaandena (Kõnelus... 1927). Tervelt 37 leheküljel on lühemalt või pikemalt kommenteeritud mõnda fotot, millel Vend Vahindra poseerib koos mõne noorema mehega, keda ta pildiallkirjades oma “õpilasteks” nimetab. Seejuures on teada, et mõned neist noortest meestest on sel puhul hiljem avalikult protesti avaldanud (Paljasjalgne... 1927). Samas on ilmselt aset leidnud ka vastupidiseid juhtumeid, kus Vend Vahindrat ennast on ninapidi veetud. Nii näiteks on ta sattunud ühele fotole koos noormehega, kes nimetab end prints Papaver-Somniferum’iks, mis tähendab ladina keeles teatavasti unimagunat (Vend Vahindra 1928: 78). Nähtavasti tuleb selles kellegi teadlikult väljamängitud “apsakas” näha iroonilist viidet enamlaste sageli tsiteeritud väitele, et “usk on oopium rahvale”.

1930. aastal autori kirjastusel ilmunud ja Tartus Eduard Bergmanni trükikojas trükitud eestikeelne raamat *Mina ja minu jüngrid usume nõnda* jäi Tennisoni viimaseks omaette raamatuna ilmunud teoseks. Selles viib Tennison loogilise lõpuni oma nartsissistliku isikukultuse, nimetades end tollal väga populaarse Mahatma Gandhi eeskujul Mahatma Vend-Vahindraks. Rääkides endast kolmandas isikus, kuulutab ta raamatu esimestel lehekülgedel, et kuigi “tal on juba hulk kurje, kurbe ja valurikkaid eluaastaid selja taga [---] ei tunne ta enda juures mingit nõrkuse ja vanaduse tundemärki” (Mahatma Vend-Vahindra 1930: 2; sama tekst ka pildiallkirjas: Vend Vahindra 1928: 74). Raamatus arendab Tennison edasi oma nägemust Pan-Baltonia ilmariigist ja Balti rahvaste muinasuskude ühtsusest ning sarjab kristlust kui “juudimütoloogiat”. “Ma ei usu raiskade, raibete ega laipade ehk korjuste ülestõusmist, ega pattude andeks-andmist,” kuulutab Tennison (Mahatma Vend-Vahindra 1930: 10).

XXXXXXXXXX   卐   XXXXXXXXXX

Vend Vahindra.

Tulevane Pan-Baltoonia Ilmarik
ja selles kuldses riigis asuvate

Buddha-, Päärkonsi-, Pikse-
ehk
Taaraususe preestrite seadus.

RAAMATUKOGU

Kui Teie pooldate pealõpetamisel ei õigot
isarnna-arnnaivat, siis pöördu õitse see
reemast ja uskuge rindu arvustust ja
teadke, et on tulemas Baltimere ranniku
rahvaste muinead „paganilised“ rahvuse-
kangelased ehk inimjumalad, nende rah-
vaste endised ning ajaloolised vahvad
või vägevad juhid, kes rõõpits ehk juudi-
jumala usuvate sulaste või riialuusi levi-
tajate vastu armutuvalt võõtsid, oma
rahvust ning rahvuslikku usku kaitses-
id viimse veretilgani, nagu olivad eest-
lased-õõtsid ja lätlaste-leadulaste muine-
ad rahvus- kangelased: LÄÄ-, LÄVI
õõtsajadega tolasagne õhine õõtsuõõtsu-
taja J. m. n. a. eestlase kangelane Lem-
bit ja leadulaste muinead kangelane
ning kuningas Gediminas.

Autori kirjastus.
Latvijs Riga 1928.

XXXXXXXXXX   卐   XXXXXXXXXX

„Varesku“ trükk Tartus.

Ka tol perioodil lasi Tennison trükkida omaenda isiku eksponeerimiseks postkaarte ja võimalik, et ka lendleheladseid pisi-trükiseid. Tartus Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis säilitatakse üht Tennisoni tuntuimat postkaarti, mis kujutab 13 fotost ja kesksest portreest koosneva pildiseeriaana Tennisoni “katmata kehaehitust ja ilu” (vt Akadeemia, 2003, nr 7, lk 1424). See on ära trükitud ka tema raamatu *Mina ja minu jüngrid usume nõnda* esimesel leheküljel. Erik Arro erakogus leidub üks 1928. aastaga dateeritud postkaart Tennisoni maalitud portreega (autor kunstnik A. Jurich), millel on sama eesti- ja läikeelne tekst (*I Budas priesteris Baltijas valstīs Kārlis Tennisons, garīga vārda “Brālis Vahindra”, popularais baskājis un Tibetas ubagamūku ordeņa “Sangha” loceklis pēc tautības latvietis un Latvijas pavalstnieks = Esimene Buddha preester Baltimere rannikul Karlis Tennisons, vaimuliku nimega Vend “Vahindra”, kuulus “paljasjalgne” ja Tiibeti kerjasmunkade ordu “Sangha” liige, Latvija Va-*

bariigi kodanik). See postkaart on trükitud ka tema raamatus *Tulevane Pan-Baltoonia Ilmariik*. . . (Vend Vahindra 1928: 2). Sisult ja kujunduselt sama "pildiallkirjaga" ning sellest samast perioodist pärit postkaarte erinevate Tennisoni portreedega on teada teisigi.

Korduvad pildid Tennisoni raamatutes annavad alust oletada, et ta kandis oma raamatute ja postkaartide klišeesis pidevalt kaasa. Ilmselt loosis ta uude kohta elama asudes välja anda oma raamatute uusi trükke. Ajakirjanduses avaldatu põhjal on teada, et kui Tennison 1927. aasta augustis Valgas Läti-Eesti piiri ületas, konfiskeerisid Eesti piirivalvurid alul "salakaubana" ka tema raamatute klišeed (Paljasjalgne. . . 1927). Igal juhul olevat tal olnud ühe Tallinna kirjastajaga kokkulepe eestikeelse brošüüri väljaandmiseks (Kõnelus. . . 1927). Siinkohal on ilmselt tegemist samal 1927. aastal Tartus "Varraku" kirjastusel ilmunud raamatuga *Hom-Mani-Patme-Hung* (Tennisons 1927). See raamatuke on nii teksti kui ka piltide poolest "proovitõmmis" aasta hiljem Riias ilmunud raamatust *Tulevane Pan-Baltoonia Ilmariik*. . . Esileheküljel on toodud foto raamatukogus üht soliidset köidet lugevast Tennisonist, mis on jõudnud ka ajakirjanduse veergudele (Buddha usu. . . 1927). Too ajalehelooke on ka üks positiivsemaid Tennisoni tegevuse kajastusi muidu üsna iroonilise Eesti ajakirjanduse foonil. Raamatut *Hom-Mani-Patme-Hung* ei õnnestunud Tennisonil aga ilmselt üldse levitada, sest väidetavalt polevat ta suutnud neid raamatuid kirjastuse "Varrak" laost välja osta (Mengel 1962). Selle raamatu kolm teadaolevat eksemplari asuvad praegu Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus Tartus. Et *Hom-Mani-Patme-Hung* on toleaege siseministeeriumi politseiosakonna trükitoodete sundeksemplaride raamatusse kantud,⁷ siis on need ilmselt siseministeeriumi kaudu Kirjandusmuuseumi jõudnud sundeksemplariid.

Tennisoni raamatuid lugedes võib tekkida küsimus, kust ammutas ta üldse oma teadmised budismist, mida ta hilisemal eluperioodil isiklike arusaamadega "loominguliselt" täiendas. Tennisoni külastanud ajakirjanikud panid juba 1920. aastate lõpul tähele, et ta oli oma Tartu-korterisse kogunud märkimisväärse raamatukogu, milles leidis väidetavalt ka haruldasi mongoolia

⁷ERA, f 1, n 7, s 249, l 119.

käsikirju (Käik... 1928). Üsna kindel on see, et Tennison ise ei lugenud budismi algtekste, kuid ilmselt oli ta Venemaal viibides suutnud peale väärtuslike käsikirjade hankida ka populaarteaduslikke teoseid keeltes, mida ta oskas lugeda. Tema raamatukogu täienes aastate jooksul pidevalt ning rändas hiljem koos Tennisoniga läbi Lääne-Euroopa maade Taimaale, kuni see 1949. aasta septembris Tai politseivõimude poolt Tennisoni ja tema õpilase Lustigi maalt väljasaatmisel koos teiste nende kogutud väärtuslike kollektsioonidega rekvireeriti.⁸ Tennisoni ja Lustigi tollase väljasaatmise motiivid olid hämaralt poliitilised. Nagu tollaegne ajakirjandus vahendas, süüdistati neid selleski, et budamungad “veedavad rohkem aega kohalikus Nõukogude saatkonnas kui linnas asuvais templeis” (Paljasjalgse “peapiiskopi”... 1949; Paljasjalgne Tõnisson Siiamis. 1949). Tennison ja Lustig ise pidasid väljasaatmise põhjusteks nende kirjutatud Tiibeti-teemalist artiklit (Paljasjalgne Tõnisson... 1950) ja oma poliitilisi arusaamu, mis ei läinud kokku väidetavalt jaapanimeelse Phibun Songkhrami valitsuse vaadetega. Missugused raamatud olid Tennisoni rekvireeritud erakogus, seda ei saa me ilmselt kunagi teada.

Tennisoni raamatute ja seega ühtlasi ka tema vaadete retseptiooni tollases ühiskonnas on ilmselt võimatu adekvaatselt hinnata. Kuigi ta isik oli üsna tuntud, ei ole siiski täpselt teada, kui palju tema raamatuid osteti ja loeti. 1920. aastate lõpul tema kohta ajakirjanduses avaldatud rohke materjali hulgas on vaid üks raamatu ilmumist märkiv kirjutis ja seegi kajastab raamatus trükitud pildiallkirjadega seotud skandaali (Paljasjalgne Tõnisson hoidku... 1929). Võib arvata, et sageli suhtuti temasse kui veidi naljakasse tegelasse (Linnart Mälli tabava määratluse kohaselt tüüpilisse “külamüstikusse”), kes äratas ajuti kaastunnet, vahel harva ka teatavat respekti oma veendumuste järjekindla järgimise tõttu. Mõningal määral suutis vastukaja äratada üksnes tema kurioosne Pan-Baltonia ilmariigi idee ning sedagi ühemõtteliselt iroonilises võtmes (Uus keiser... 1927). Igal juhul ei olnud rahva suhtumine nii irooniline, nagu võib välja lugeda tollaegse ajakirjanduse veergudelt, kus peamiseks huviobjektiks oli Ten-

---

⁸Friedrich V. Lustigi kiri EV Peakonsulaadile New Yorgis 31. I 1950. Siinkirjutaja valduses.

Friedrich Lustig, budistid Gambojev ja Šarapov, Bhutani kõrgem budistlik vaimulik ning Karl Tennison 1956. a Nepalis IV ülemaailmsel budistide vennaskonna kongressil.

nisoni isik, mitte tema veendumused. Seetõttu võis suhtumine Tennisoni olla mõnikord ka üllatavalt positiivne. Igal juhul on Aleksander Simm võrrelnud Karl Tennisoni tema surma puhul Jaan Tõnissoniga: “Hüüame ka Ranguunis lahkunud suguvennale budhausu preestri igavest mälestust, sest ta oli üks nendest eestlastest, kes austas oma riiki, rahvast ja keelt ning püüdis Eesti kasuks teha ainult head, kus see iganes oli võimalik” (Simm 1962). Sagedamini sattus Tennison siiski pilke alla ning muutus otsese parodeerimise objektiks (vt nt Ennenägematu eeskava. . . 1920).

Tolleaegses ajakirjanduses on korduvalt väidetud, et mõnedel aegadel olevat Tennison elatunud üksnes oma raamatute ja postkaartide müügist (Seda ja teist. 1916; “Paljasjalgse” Tõnissoni. . .

1925), mis annab alust oletada, et Tennisoni väljaanded pidid teinekord siiski päris hästi kaubaks minema. Ajakirjanduse andmeil müüs Tennison oma raamatut *Mina ja minu jüngrid usume nõnda* Viljandis hinnaga 25 senti tükk, ning hoolimata suhteliselt kõrgest hinnast (nagu mainib ajaleht) olevat neil olnud miinekut (Mahatma Wend-Wahindra näitusel... 1930). Igal juhul kuulutab Tennison ise sama raamatu tagakaanel, et tema teist raamatut *Tulevane Pan-Baltoonia Ilmariik*... on võimalik saada hinnaga "ainult 1 kroon". Roman Karu, kes elas 1930. aasta suvel Tallinnas Kadriorus mäletab, et kord kuulnud ta aknast mööduva Tennisoni lausekatket oma jüngrile Lustigile "ja kasud teeme pooleks".⁹ Ilmselt puudutas seegi repliik raamatute müügist saadud tulu.

Samas on teada ka fakt, et Tennisonil pidi olema piisavalt raha, et enne oma avalikke esinemisi lasta trükkida esinemistega seotud reklaamlehekesi (Teder 1973). Viljandi bibliofiili Eedo Jõesaare kaudu on minuni jõudnud üks väiksema plakati mõõtu trükis, mis tutvustas Juhan Tedre kirjutises mainitud Vend Wahindra Viljandi-esinemist. Sel trükisel olevad tekstid ei kattu mingil juhul Juhan Tederi tsiteeritud, väidetavalt käest kätte jagatud reklaamlehekestel olnud tekstidega. Seega oli Tennisonil ilmselt võimalusi trükkida ühe esinemise puhul mitu erinevat reklaammaterjali.

Ilmselt hankisidki inimesed tema raamatuid kui kuriositeete, võtmata neis väljendatud ideid tõsiselt või mõtlemata seejuures sügavamalt Tennisoni vaadete lähtealusele — autentsele budismile. Seetõttu võib arvata, et mõnevõrra rohkem "kõlapinda" leidis tema usukuulutuse paganlik paatos. Näib, et 1930. aastate keskel Antoni Kalamehe initsiatiivil Karksis tekkinud päikesekummardajate liikumine (Päikesekummardajad... 1935) võis saada inspiratsiooni just Tennisoni raamatutest.

Kaasaegsete mälestuste põhjal püüdis Tennison propageerida oma vaateid eelkõige just "õrnas" koolieas noormeeste hulgas (Tonska 1962; Kubbo 1967: 227–232; Niitme 1983: 226, 228–229), mis on olnud hiljem aluseks mitmesugustele spekulatsioonidele. On teada, et mõnikord pöördus ta oma usukuulutusega ka päris väikeste laste poole. Nii näiteks kirjeldab

⁹R. Karult isiklikult saadud andmed.

Olaf Imelik tüht seika oma varajasest lapsepõlvest, mil Tennison talle Tartu Toomemäel kuulutas, et Imelikust saab tulevikus "esimese buda munga" veendunud jünger, mis omal kombel ongi täitunud (Imelik 1998: 122). Üsna tihti püüdis Tennison kuulutada oma tõekspidamisi kõigile, kes vaevusid (asjaolude sunnil) teda kuulama. Teada on seegi, et Tennison kuulutanud Buddha õpetust Peterburis Eesti opteerimiskomisjonis kodumaale tagasipöördumist ootavatele inimestele (-il- 1921).

Tegelikult ongi Tennisoni värvikas isik ja skandaalsed esinemised varjutanud tema usukuulutuse sisu. Tennison jäi Eestis niivõrd erandlikuks tegelaseks, et ei suutnud leida kongeniaalseid natuure, kui tema ainus tõeline jünger Friedrich V. Lustig välja arvata. Seejuures on Lustig üsna silmatorkav erand. On teada, et ajuti suhtles temaga teisigi vaimsemate huvidega noorukeid. Oma käsikirjalises Tennisoni-eluloos mainib Lustig tema järgijatena nimeliselt kedagi Venet, Weberit, Napritsoni ja Rumvelti (Lustig 1965: 446), kuid püsivamaid jüngreid neist noormeestest ilmselt ei saanud. Tennisoni raamatu *Mina ja minu jüngrid* tagakaane siseküljel on ka üks luuletus, mille autoriks on märgitud keegi Karlis Lomp. Üks sellenimeline oli tollal Valga Ühisgümnaasiumi õpilane, õppis hiljem Tartu Ülikoolis teoloogiat ja filosoofiat ning kuulus korporatsiooni "Fraternitas Tartuensis" (*Album Academicum*. . . 1994: 218). Ei saa küll täie kindlusega väita, et tegemist on ühe ja sama isikuga, kuid see tundub siiski üsna tõenäoline.

Kõige nimekamaks Tennisoni ajutiseks "satelliidiks" võib aga pidada Vladimir Roobergi (Rooperet), kes oli Tennisoniga tihedama suhtlemise ajal veel juuratudeng, hiljem vandeadvokaat, esindas seejärel Põllumeestekogusid ja asunikke V Riigikogus ning jõudis 1933. aastal lühikest aega olla ka Jaan Tõnissoni valitsuse sise- ja kohtuminister (*Eesti*. . . 1939: 234). Kui Tennison 1927. aasta oktoobri alul Tartu "Bürgermusses" esines, siis üritas Rooberg linnale seadusega ette nähtud lõbustusmaksust väidetavalt mööda hiilida ning kasutada lõviosa sissetulekust oma isiklike võlgade katmiseks (Ettevõtlikud üliõpilased. . . 1927; Karlis Tennisons. . . 1927). Rooberg ise püüdis neid süüdistusi tookord kummutada (Raoberg 1927), kuid veel aastaid hiljem tu-

letas *Vaba Maa* toonast afääri meelde tema kandideerimise puhul Riigikokku (Vend Vahindra läkitus. . . 1932).

Lätis saatis Tennisoni usukuulutust mõnevõrra suurem edu, millest annab tunnistust näiteks see, et tal õnnestus leida tõsi-meelseid järgijaid ka sealse intelligentsi hulgast. Üheks tuntu-maks oli Riia ülikooli kolloidkeemia professor Aleksanders Ja-neks (vt ka Janeks 1924). Vestluses ajakirjanikega on Tennison ise paaril korral möönnud, et lätlastega on tal üldiselt kujunenud välja mõnevõrra paremad suhted (“Vend Vahindra”. . . 1930). Ka pärast lõplikku lahkumist Baltimaadelt saatis Tennison sageli kirju just Läti lehtedele, kus avaldatud teateid Eesti lehed agaralt refereeri-sid (Vend Vahindra Bangkokis. 1932; Tenison palvetab. . . 1933). Vahel harva saatis ta oma kirjad-kaardid ka otse Eesti väljaannete toimetustele (Vend Vahindra. . . 1931).

Ent silmas tuleb pidada sedagi, et oma tegevuse kõige aktiivse-mal ajajärgul 1920. aastate lõpul ei esindanud Tennison erinevalt oma varasemast (“budistlik-teosoofilisest”) perioodist tegelikult enam autentset budismi, vaid pigem eklektilist budismi ja uus-paganluse hübriidi. Seetõttu võib nõustuda nendega, kelle arva-tes Tennisoni tegevus (vähemalt tol perioodil) pigem distantseeris inimesi budismist kui edendas Dharma õpetuse levimist. See aga ei vähenda tema osatähtsust esimese budismi kuulutajana Ees-tis, eelkõige 20. sajandi teisel kümnendil (s.t aastatel 1911–1916). Just tänu Tennisonile sai budism Eestis ja teistes Balti riikides üldi-selt tuntuks ning vahest suutis ka äratada huvi autentse budismi vastu. Teada on fakt, et 1926. aastal külastas Tennison ka Lee-dut (Paljasjalgne. . . 1928), kuid sealne usukuulutus jäi oma mõjult ilmselt üsna tagasihoidlikuks. Kuulujuttude põhjal on väidetud, et 1950. aastatel kohtasid Saksa budismihuvilised Taimaal üht leedu päritolu buda nunna, kes olevat olnud Tennisoni õpilane (Fenzl 1985: 100). Ilmselt oli tegemist Riias pärit saksa-juudi verd Mar-got Markusega, kes viibis tol ajal tõepoolest Taimaal, kus ta nun-naks ordineeriti. On mõeldav, et Tennison ja Markuse võisid koh-tuda hoopis 1930. aastate keskel Hiinas, kus mõlemad tookord viibisid (Hecker 1997: 192–193; Budha munk. . . 1936), kuid sel-legi kohta puuduvad täpsed andmed. Selge on see, et Margot Markuset ei saa Tennisoni õpilaseks pidada.

TEISED BUDISMI KÄSITLEVAD RAAMATUD
EESTI VABARIIGI PÄEVIL

Isehakanud buda munk Karl Tennison polnud siiski ainuke, kes 1920. aastate lõpul Eestis budismi propageerimise oma südameasjaks võttis. Tegelikult ilmus sel ajal paar küllaltki olulist budismi tutvustavat raamatut ning toleaeegses Tartu Ülikoolis asuti tõsisemalt tundma huvi idamaa filosoofia ning sealhulgas budismi vastu. Siiski ei jõutud sõdadevahelises Eestis budismi tutvustamisega kuigi kaugele, mis omal kombel suurendas Tennisoni osatähtsust "usukuulutajana" toleaeegse avalikkuse silmis.

1924. aastal ilmus üks teos, mida võiksime pidada tüüpiliseks näiteks raamatust, millel on oluline roll budismi tutvustamisel, kuid mis pole budismi ideemaailmaga otseselt seotud. Selleks on poola kirjaniku Ferdinand Ossendowsky raamat *Loomad, inimesed ja jumalad*, mis ilmus Tallinna Eesti Kirjastusühisuse väljaandel (tõlkija Ella Jung). See on õigupoolest ajalooline seiklusromaan, mille tegevus toimub revolutsiooniaegses Mongoolias ning mille keskseks kujukts on poollegendaarne Robert (Roman) von Ungern-Sternberg. Eestist pärit, mütologiseeritult buda usu eestvõitlejaks (*Dharmapala*'ks) peetud Robert von Ungern-Sternbergi isik ja eriskummaline elusaatus on paelunud paljusid kirjanikke ning uurijaid. Eestis on Olev Remsu kirjutanud temast üsna mitu raamatut, kuid ainult ühte neist võib reservatsioonidega pidada lühiuurimuseks (Remsu 1999).

Igal juhul on Ossendowsky raamat suutnud äratada tõsisemat huvi budismi vastu. Karl Tennisoni ainsaks tõeliseks õpilaseks jäänud Eestist pärit buda munk Friedrich V. Lustig (budistliku nimega Ashin Ananda) on korduvalt rõhutanud, et just selle teose kirjeldused äratasid temas sügavama huvi, mis viis lõpuks pöördumiseni sangha rüppe (Lustig 1965: 441; Listopadov 2000). Võimalust käsitada seda raamatut budistliku äratusraamatuna on nentinud ka näiteks Haljand Udam (1997). Igal juhul oli see üks esimesi teoseid, mis andis eestlastele budismi praktilisest poolest selgema ettekujutuse kui Tennisoni varem ilmunud raamatud või pastor Falke kristluse vaimust kantud ning iga hinna eest kristluse "paremust" tõestada püüdev käsitlus. Raamatu populaarsusest räägib omal kombel seegi, et Erik Arro "Buddhakirjastus" (praegu

kirjastus "Dharma") andis 1996. aastal välja raamatu teise (mõneti pretensioonika pealkirjaga *Kommunism või elav Buddha*) ning 1997. aastal kolmanda ("taastatud" esialgse pealkirjaga) trüki.

Lisaks sellele ilmus 1920. aastate lõpul Tartus "Sõnavara" kirjastuselt kaks küllaltki olulist, budistliku õpetuse aluseid asjatundlikult, kuid samas üldarusaadaval tasemel käsitlevat raamatut. Need on Jüri koguduse õpetaja, ajalehe *Eesti Kirik* kauaaegse toimetaja Jakob Aunveri (1891–1985)¹⁰ *Kristus ja Buddha* (Tartu, 1925) ja šveitsi-saksa-juudi päritolu Carl Theodor Straussi (1852–1937)¹¹ *Buddha ja tema õpetus* (Tartu, 1929).

Tartus J. Mällo trükikojas trükitud Jakob Aunveri raamat on üles ehitatud budismi ja kristluse võrdlusele ning meenutab seetõttu mõnevõrra paarkümmend aastat varem ilmunud Falke raamatut *Buddha, Muhamed ja Kristus*. Raamatu aluseks oli Aunveri paar aastat varem kaitstud kandidaaditöö (vt Cand. theol. J. Albrecht. 1923). Üksikuid väljavõtteid sellest avaldas Aunver enne raamatu ilmumist ka enda toimetatud väljaandes *Eesti Kirik* (Aunver 1924). Sellest nähtub, et Aunver oli tuttav oma kaasaegsete budismi levitajate põhiliste seisukohtadega ning püüdis ümber lükata eelkõige Subhadra Bhikshu (Friedrich Zimmermanni) teooriat, mille järgi Jeesus olevat enne 30 eluaastat viibinud Indias, kus õppinud buda õpetlaste käe all. Samuti nagu Falke, jõuab ka Aunver lõpuks selgele veendumusele kristluse eelistes, kuid seda alles oma raamatu viimastel lehekülgedel. Eespool käsitletakse budismi ja selle rajaja elu veendunud kristlase ning kirikuteenri kohta märkimisväärse respektiga. Siiani olen leidnud selle kohta vaid ühe lühikese tutvustuse Aunveri enda toimetatud ajalehest *Eesti Kirik* (de-K 1925). Pole aga võimatu, et just Aunveri raamatu ilmumisega tuleb seostada budismihuvi teket Eesti akadeemilistes ringkondades. Nii näiteks on teada, et 1927. aastal arutati budistliku eetika küsimusi ka Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi koosolekul (*Buddha õpetus*. . . 1927).

Budismi autentse tutvustamise seisukohast on aga märksa olulisem Straussi *Buddha ja tema õpetus*, mis annab üsna põhjaliku ja samas populaarse ülevaate Buddha õpetusest. See raamat sai

¹⁰ Aunveri kohta vt Veem 1988: 389.

¹¹ Straussi kohta vt Hecker 1997: 338–339.

tõsiseltvõetavaks alternatiiviks omaaegsetele Tennisoni raamatutele, mis ei esindanud tol perioodil enam päris autentset budismi. Carl Theodor Strauss (1852–1937) on Ameerikas tegutsenud poolleldi singaleesi päritolu Anagarika Dharmapala õpilane ja teda on peetud ka läänemaailma esimeseks kaasaegseks ilmikbudistiks (Rawlinson 1997: 244). Selles “Sõnavara” kirjastusel ilmunud ja Eduard Bergmanni trükikojas Tartus trükitud raamatus püüab Strauss kummutada budismiga seotud väärtõlgendusi. Budismi käsitatakse autonoomse nähtusena, üritamata vähemalgi määral toetuda võrdlusele kristlusega. Autor annab arvestatava ülevaate Buddha elust ja tema õpetuse alustest. Raamat ilmus esimest korda saksa keeles 1921. aastal, selle esimene trükk oli aga ilmunud Šveitsis ning hoopiski rahvusvahelises tehiskeeles idos (Hecker 1997: 339). Enne eestikeelse tõlke ilmumist oli see raamat tõlgitud juba inglise ja tšehhi keelde. Pole selge, kes on olnud selle raamatu initsiaalide *K. M.* tahta peitunud tõlkija. August Palmi pseudonüümide leksikonis on ühe selliste initsiaalide kasutajana märgitud Kusta Mannerma (Palm 1960), kuid tema tõlkis peamiselt prantsuse keelest.¹² Tõlkija eessõnast selgub, et see on kärbetega tõlge, mis võib osalt seletada tõlkija soovimatust oma isikut avalikustada.

Pilt “eestiaegsest” kirjavarast poleks päris täielik, kui jätame kõrvale Karl Rumor-Asti Tseiloni-reisikirjad ehk raamatu *Palava päikese ja fanaatilise usu maal* I ja II osa (Rumor-Ast 1930), milles ta muu hulgas puudutab saareriigis valdava usundina levinud budismi. Rumor-Ast kirjutab oma reisikirjad n-ö käigu pealt (hotellides ja osalt vist isegi rongisõidu ajal) ning mingi osa neist jõudis Eestis ilmuda enne seda, kui ta ise reisilt tagasi tuli. Seetõttu põhineb reisikiri vahetutel elamustel ja isiklikel kohtumistel. Pealkirjast hoolimata tunnistab kirjanik budismi sallivust teiste usundite suhtes ning toob ära ka kõige olulisema Buddha õpetuses. “Häda sulle, kes sa siplid oma südamega maise viljade küljes. Jää inimeseks, kuid saa jumalataoliseks. Õpi elama soovideta, et surra kahetsuse ja kartuseta,” kirjutab ta oma raamatus (Rumor-Ast 1930, II: 76).

¹²Siiski peab kirjandusteadlane Eerik Teder just Mannermad raamatu tõenäoliseks tõlkijaks (E. Tedrelt isiklikult saadud andmed).

*

Karl Tennison jäi väga erandlikuks nähtuseks eesti kultuuriloos. Aastatel 1909–1930 jõudis ta koos kordustrukidega välja anda vähemalt 16 raamatut (neist 13 eesti, kaks vene ja ühe läti keeles). Budismiga olid otsesemalt või kaudsemalt seotud kaheksa eestikeelset, üks vene- ja üks läti keelne raamat. Eestikeelsetest teostest olid kuus originaalteosed ja kaks nimetust tõlkeraamatud (õigupoolest on tegemist kahe erineva trükiga ühest ja samas raamatust). Hoolimata ajapikku kujunenud soovist iga hinna eest kristlusele vastanduda ja sellesse vaenulikult suhtuda olid Tennisoni tolle perioodi budistlike raamatute eeskujud ikkagi kristlikus misjonikirjanduses. Samal ajal võib väita, et tema raamatud on ülesehituselt peaaegu kõik “kollaažlikud”, s.t nad koosnevad erinevatest, tihti peale raamatust raamatusse kanduvatest, mõnikord omavahel nõrgalt seotud osadest. Need osad on tõenäoliselt kirjutatud eri aegadel, ja nagu näib, ilmselt ka erinevas vaimses seisundis. Peale usukuulutaja ambitsiooni iseloomustab Tennisoni raamatuid ka püüd iga hinna eest esineda luuletajana, sest peaaegu kõigis tema raamatutes leidub luulevormis osi ja lühemaid lugulaule. Tennisoni luuleteoseid on eri aegadel avaldanud ka mitmed ajakirjandusväljaanded nii Eestis (Tennisson 1916a) kui Lätis (Tennisons 1924). Seejuures muutusid mõned luuleteosed aja jooksul üsna vähe (vrd Tennison 1916a ja Vend Vahindra 1928: 42–43).

Huvitav on tõdeda, et tänapäeval on Tennisoni ideed otseselt mõjutanud vähemalt üht budismiga lähedalt seotud isikut — pean selleks Tennisonist mõnevõrra erineva taustaga budistliku kirjanduse väljaandjat Erik Arro, kes on sümpatiseerinud eelkõige Tennisoni kristluse- ja judaismivastasele paatosele. Aeg-ajalt on Erik Arrogi võtnud üsna otsustavalt sõna ristiusu barbaarse mineviku teemadel (Arro 1994). 1993. aastal andis Erik Arro “Buddhakirjastus” pealkirja *Tulevane Buddhistlik Balti riik* all välja Tennisoni raamatu *Tulevane Pan-Baltoonia Ilmariik* kahe väljaandja eessõnaga varustatud ja mõneti muudetud faksiimile kordustrukki (Vend Vahindra 1993). Raamatust on kõrvaldatud umbes kolme lehekülje jagu teksti (originaali lk 31–34) ehk preestrite seaduse punkt 24, milles Tennison räägib vene keele osatähtsusest tulevases Pan-Baltoonia riigis. Seda tuleb pidada

siiski kahetsusväärseks. Asjakohase kommentaari või järelsõnaga varustatult poleks need "kirjakohad" ehk enam nii "kompromiteerivad" tundunudki.

Kõigele vaatamata jäi budism sõdavahelises Eesti Vabariigis (nagu ka tolelaegses Euroopas) ikkagi üsna "võõraks" ja kaugeks, parimal juhul eksootiliseks ja mõnevõrra salapäraseks, isegi kergelt romantiseeritud mõttesuunaks. Kui arvestada, et sõdadevahelises Eesti Vabariigis anti eri hinnangutel välja 25 000–30 000 nimetust raamatuid (Liivaku 1995: 122), siis moodustavad 6–7 sellel perioodil ilmunud budismi esindavat või lähemalt käsitlevat raamatut sellest kaduvväikese protsendi. Ühe arvestatava põhjusena on välja toodud küllaltki laialt levinud ning arusaadavalt kristlike teoloogide poolt igati toetatud eelarvamus, mille järgi budism esindab pessimismi ning püüab vältida igasugust mõttetegevust (Mäll 1989). Seetõttu on autentne budistlik filosoofia äratanud huvi ikkagi üksnes intellektuaalide kitsastes ringkondades ning sedagi mitte Tennisoni tegevuse tõttu. 1920.–1930. aastatel olevat budismist huvitunud inimeste hulka kuulunud ka näiteks Valmar Adams ja Paul Ariste. Adams olevat tegelnud ka meditatsiooniga, mida ta küll ise korduvalt "autogeenseks treeninguks" on nimetanud. Gennadi Gerodnik kirjeldab oma raamatus pikemalt ka üht Valmar Adamsi ja Vend Vahindra kohtumist, mis võis kõiki asjaolusid arvesse võttes tõepoolest aset leida (Gerodnik 1973: 70–71).

Samas on Gennadi Gerodniku raamatust käibele läinud ka üks põhjendamatu müüt. Nimelt väidab ta, et 1934. aasta rahvaloenduse andmeil olevat Eestis olnud üldse kolm budisti, kellest tuntuimaks tuleb pidada end nalja pärast budistina üles andnud kirjanik August Gailitit (Gerodnik 1973: 80). Tegelikult oli 1934. aasta rahvaloenduse andmete järgi Eestis vähemalt 20 inimest (15 meest ja 5 naist), kes määratlesid end usulises mõttes budistina (*Rahvastiku...* 1935: 120–121). Enamik Eesti tollastest budalastest elas Tallinnas, kuid üksikud ka Narvas, Narva-Jõesuus, Elvas, Nõmmel, Võrumaal ja mujal. Arvata võib, et mingi osa nendest olid Eestis elavad kalmõkid, kuid ilmselt mitte kõik. Nagu teame, olid veendunud budistid Tennison ja Lustig selleks ajaks Eestist lahkunud.

Kui jätame kõrvale Sven Hedini põnevad reisiraamatud (Hedin 1932, 1939; esimese teose on tõlkinud J. Aunver) ning fragmendi Helena Blavatsky eklektilisest, budismi kaude ja “loominguliselt” käsitlevast raamatust *Väljavõtteid “Kuldsete õpetuste raamatust”* (Blavatsky 1939; tlk Johan Pitka), peame ikkagi tõdema, et sõdadevahelise Eesti Vabariigi viimasel kümnendil (1930–1940) ei ilmunud peaaegu ühtki otseselt budistlikku ega ka budismi lähemalt tutvustavat eestikeelset raamatut. Samal ajal anti entusiastide poolt välja näiteks Lao-zi *Daodejingi* esimene kaudtõlge (Lao-Tse 1937) ja idahuvi hakkas tärgama ka Tartu ülikooliga seotud akadeemilistes ringkondades. Siiani on üsna vähetuntud fakt, et sõdadevahelise Eesti Vabariigi lõpuaastatel asutasid mõned idahuvilised Tartu ülikooli juurde idauuringuteks mõeldud ühingu — Akadeemilise Orientaalseltsi. Selts loodi 1935. aasta lõpul ja selle esimeseks esimeheks valiti Eduard Vigel. Juhtkonda kuulusid veel Leo Leesment ja Uku Masing. Selts ühendas inimesi, kelle jaoks idauuringud polnud sugugi peamine tegevus. See on ka põhjuseks, miks seltsi tegevus ei saanud eriti laialt tuntuks ning leidis tollaegses ajakirjanduseski üksnes tagasihoidlikku kajastamist (Asutati... 1935; Kinnitati... 1936; Eesti... 1936). Aastatel 1935–1939 pidas AOS 35 mitmesugust koosolekut, kus esitati 20 põhjalikumat referaati (Päss 1939: 73).

Ajakirjanduse andmetel oli kaks “annet” Akadeemilise Orientaalseltsi kirjutusi trükivalmis juba 1939. aasta sügisel (Kultuurisidemetesse... 1939). Esimeseks Akadeemilise Orientaalseltsi trükiseks pidi saama Uku Masingu kirjutis “Prohvet Obadja etioopiakeelne tõlge”, kuid seda ei jõutud välja anda (Hallik 2001b: 219). Akadeemilise Orientaalseltsi ainsa, kuigi järjekorranumbri järgi teise väljaandena ilmus 1939. aasta sügisel hoopis separaat *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatus* ilmunud Eduard Pässi artiklist, mis käsitleb hoopis ingerlaste ja vadjalaste uskumusi (Päss 1939). Kuigi selle raamatu tagakaanel leidub märge, et Akadeemilise Orientaalseltsi Toimetiste esimene number on juba “varem” ilmunud, nihkus see ilmselt ikkagi 1940. aastasse. Tõendina sellest säilitatakse Tartu ülikooli orientalistikakabinetis kümnekonda proovitõmmist — seltsi esimehe professor Leo Leesmendi eesti- ja prantsuskeelset eessõna. Proovitõmmised kannavad märget “Nationaliseeritud K. Mattieseni trükikoda o/ü., Tartu, 1940”. Ka-

heleheküljelise proovitrüki faksiimile on ära toodud ühes taastatud Akadeemilise Orientaalseltsi väljaande *Sõnumitooja* numbris (Akadeemilise... 1990: 3) ning selle on rahvusvahelises teadusajakirjanduses avaldanud ka Eesti budismi ja orientalisti ajalugu uurinud tšehhi teadlane Luboš Belka (1996: 404). K. Mattieseni trükikojas juba trükivalmis olnud materjalid tõenäoliselt hävitati. Sellest hoolimata jättis Akadeemilise Orientaalseltsi tegevus aastatel 1935–1940 Eesti kultuurilukku olulise jälje. Igal juhul pakkus Akadeemiline Orientaalselts Uku Masingule institutsionaalset tuge alustamaks tõsisemat uurimistööd ida usundite alal.

Budistlike põhimõtete ja õpetuse tundmaõppimise ajalugu Eestis on nüüd juba veidi rohkem kui sada aastat vana. See on olnud üsna omapärane tee, millel ei puudu ka tagasilöögid ning välistest asjaoludest tingitud pikemad “vaikuseperioodid”. “Süüanäitajateks” sellel teel on olnud paljud, kohati diametraalselt erinevad natuurid. Päris alguses seisavad mõned baltisaksa haritlased, kelle mõju oma aja tärkavale eesti intelligentsile oli peaaegu olematu. Siis kerkib esile ning paneb ennast aastateks tollesama tee “veerele” paika isehakanud, kohati hullumeelsekski peetud, kuid tulihingelise ja veendunud usukuulutajana end ka laiemale avalikkusele vägagi “nähtavaks” teinud Karl Tennison. 1930. aastateks oli ta aga juba Eestist lahkunud. Samal ajal tärkab tõsisem huvi budismi vastu Tartu ülikooliga seotud akadeemilistes ringkondades, kuid Teine maailmasõda ja vahelduvad okupatsioonid pööravad kella aastakümneteks tagasi. Just seetõttu jääbki Karl Tennisonile ehk Karl Tõnissonile ehk Vend Vahindrale eriline koht Eesti budismi ajaloos.

Kirjandus

- A. J. K[ala]. 1962. Paljajalgne Tõnisson: Mälestusi ühest omapärasest isiksusest. 1962. — *Vaba Eestlane*, 21. VII, lk 6
- Akadeemilise Orientaalseltsi ilmumata jäänud... 1990. — *Sõnumitooja*, nr 3, lk 3
- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*. 1994. III osa: *Tartu Ülikooli 1929–1944 immatrikuleeritud üliõpilased. Matriklinumbrite 10192–19954. Rohuteaduse kuulajad. 1918. aasta II semestril immatrikuleeritud üliõpilased*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- a m - 1916. Buddha preester. — *Tallinna Teataja*, 14. VII, lk 3
- Andreev, A. J. 1992. *The Buddhist Shrine of Petrograd* = Андреев А. Я. *Буддийская Святыня Петрограда*. Ulan-Ude: EcoArt Agency
- Annus, Endel 1993. Eessõna. — *Eestikeelne raamat 1901–1917*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 6–13
- Arro, Erik 1994. Satanismi juured — budism või kristlus? — *Päevaleht*, 22. IX, lk 12–13
- Asutati ak. orientaalselts. 1935. *Uus Eesti*, 11. XII, lk 7
- Au, Ilmo, Ringo Ringvee 2000. *Kirikud ja kogudused Eestis*. Tallinn: Ilo
- Aunver, Jakob 1924. Kas Kristus või Buddha? — *Eesti Kirik*, 17., 24., 31. I; 7., 14. II
- Avalikest ja koolide raamatukogudest kõrvaldamisele kuuluvate raamatute nimestik nr. 4. 1940. — *Hariduse Rahvakomissariaadi Teataja*, nr 8, lk 99–110
- Baltimaade sidemed budhismiga. 1960. — *Eesti Päevaleht* (Stockholm), 23. XI, lk 2
- Batchelor, Stephen 1994. *The Awakening of the West: The Encounter of Buddhism and Western Culture*. London: Thorsons
- Baumann, Martin 1995. *Deutsche Buddhisten: Geschichte und Gemeinschaften*. Marburg: Diagonal-Verlag.
- Baumann, Martin 1999. *Kompass Buddhismus = Compass Buddhism*. Hannover: LVH
- Belka, Luboš 1996. Oriental and Buddhist Studies in Estonia. — *Archiv Orientalni*, Vol. 64, pp. 399–404
- Belka, Luboš 1999. Buddhism in Estonia. — *Religion, State and Society*, Vol. 27 (2), pp. 245–248
- Besant, Annie 1924. *Elu mõistatus teosoofia valgusel*. Tallinn: G. Pihlakas ja poeg

- Blavatsky, H. P. 1939. *Väljavõtteid "Kuldsete õpetuste raamatust"*. Tallinn
- Budda usu katekismuse esimene peatükk, mida Zeiloni saare ülempreester H. Sumangala läbi katsunud ja heaks kiitnud; Eestikeelde trükkida lasknud Buddha usuline munk Karl Augustus Mihailovitsh Tennisson. 1916. Revel: M. Schiffer
- Budda usu katekismuse esimene peatükk: Eestikeelde trükkida lasknud Buddha usuline munk Karl Augustus Mihailovitsh Tennisson. 1916. Tartu: Hermann
- Buddha. 1906. — *Säde*, 11., 13., 14. III
- Buddha ja Kristus. 1912. Tallinn: Ristirahva Pühapäevaleht. ("Ristirahva Pühapäevalehe" kirjastus; 1.)
- Buddha, tema elu ja õpetus. 1904. — *Uudiste veste-osa*, nr. 79–82, 85
- Buddha usu preester Tõnisson Tallinnas. 1927. — *Rahvaleht*, 13. VIII, lk 3
- Buddha õpetus: Buddha ja Kristuse eetika võrdlus. 1927. — *Postimees*, 10. IV, lk 4
- Buddhist Archbishop of Latvia is 85 years old, 65 years a priest: Devotion to life concept, code of values; service without personal benefits. 1958. — *The Nation* (Rangoon), Aug. 10
- Buddha munk Tõnisson Shanghai. 1936. — *Uus Eesti*, 25. II, lk 7
- Cand. theol. J. Albrecht. 1923. — *Postimees*, 9. XI, lk 5
- Dalai Lama condoles Latvian prelate's end. 1962. — *The Nation* (Rangoon), May 20
- de - K 1925. Vaimuliku kirjanduse alalt. 1925. — *Eesti Kirik*, 18. VI, lk 192
- Depman, Jaan (koost.) 1927. *Kellega kah Eesti tsensorid sõda pidasid 1907–1914*. (Eesti kirjandusloo ained Vene isevalitsuse arhiivides.) Leningraad: Külvaja
- Eesti — armastuse maa: Mida tähendab "Eesti" hiinakeelne nimetus. Mida teadis Eestis Araabia geograaf 1154. aastal: 2 huvitavat ettekannet Tartus akad. orientaalsetsis. 1936. — *Vaba Maa*, 28. II, lk 4
- Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918–1938 I. 1939. Tallinn: Eesti Kunstnike Liit
- Eestikeelne raamat 1901–1917. 1993. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu
- Ennenägematu eeskava: Joh. Üksi naljamäng. — *Vaba Maa*, 29. XI, lk 1
- Ettevõtlikud üliõpilased: Tahtsid Buddhausu munga pealt teenida. 1927. — *Postimees*, 8. X, lk 7

- Fenzl, Friedrich 1985. Der Buddhismus in Russland in Vergangenheit und Gegenwart. — *Bodhi Baum*, Nr. 10, S. 91–100
- Fišere, Ilze 1990. Latvietis Kārlis Augusts Tennisons — budas priesteris. — *Grāmata*, 2, 89–92
- Fišere, Ilze 1998. Latvietis Kārlis Augusts Tennisons — Budas priesteris. — *Literatūra. Māksla. Mēs*, 19/23. marts
- Gerodnik, Gennadi 1973. *Vend Vahindra: Satiiriline dokumentaaljutustus*. Tallinn: Eesti Raamat
- G. Pihlakase kirjastusel ilmunud raamatud. 1923. — *Raamatukogu*, nr 1, lk 60–61
- Hallik, Martin 2001a. *Orientalia Tartuensia: Idamaade ajalugu ja orientaalkesked Tartu ülikoolis 1919–1940*. — *Akadeemia*, nr 3, lk 572–582
- Hallik, Martin 2001b. *Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas 1802–1940*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensia; 4.) Tartu: Tartu Ülikool
- Hallik, Martin, Olaf-Mihkel Klaassen 2002. *Keiserlik Tartu Ülikool (1802–1918) ja Orient*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Hecker, Helmut 1997. *Lebensbilder deutscher Buddhisten: Ein biobibliographisches Handbuch*. Band II: *Die Nachfolger*. Konstanz
- Hedin, Sven 1910. *Himalaja takka: Piltidega*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastuse-ühisus
- Hedin, Sven 1911. *Tiibet*. Tallinn: M. Antje
- Hedin, Sven 1932. *Seiklused Tiibetis*. Tartu: Loodus
- Hedin, Sven 1939. *Minu elu maadeavastajana*. Tartu—Tallinn: Loodus
- Hiie põhikiri. 1931. — *Hiis*, nr 3, lk 67–72
- il- 1921. Paljasjalgne Tõnisson. — *Vaba Maa*, 4. III, lk 3
- Imelik, Olaf 1988. *Võimatud võimalused*. Tallinn: O. Imelik
- Issakov, Sergei 1983. *Arhiivide peidikutest*. Tallinn: Eesti Raamat
- Janeks, A. 1924. Kā Tennisons maldina publiku! — *Rīgas Ziņas*, 10. dec.
- Kaasaegne 1962. Mõni rida Karlis Tennisons'ist. — *Eesti Hääl*, 6. VII, lk 4
- Karlis Tennisons Bürgermusses kuradiga võitlemas: Buddha õnnistus "Postimehele". — *Vaba Maa*, 7. X, lk 6
- Kole põrutav kõne. 1913. — *Ajaleht*, 18. XI, lk 3
- Keyserling, Hermann von 1989. Bodhisattva — inimsoo ideaal. — *Sõnumitooja*, nr 7/8, lk 1
- Keyserling, Hermann von 1998. *Loov tunnetus*. Tartu: Ilmamaa
- Kinnitati kaks uut akadeemilist seltsi. 1936. — *Päevaleht*, 8. I, lk 5

- Klaassen, Olaf-Mihkel 1990. *Aasia ja Aafrika 1918–1940 ning kontaktid Eestiga*. 1. jagu. Tartu: Tartu Ülikool
- Kruus, Rein 1983. Märkmeid revolutsioonijärgsest vene nõukogude kirjandusest. — *Sõna 6: Noorte loomingut*. Tallinn: Perioodika, lk 58–73
- K. Tennisons võeti budausu pühakute nimekirja. 1962. — *Eesti Päevaleht* (Stockholm), 26. IX, lk 1
- Kubbo, Alf 1967. *Tsaarikullist kolme leopardini*. Toronto: Ortopress
- Kultuurisidemetesse Kaug-Idaga. 1939. — *Päevaleht*, 17. VII, lk 7
- Käik Buddhapreestri palvekotta: Kolm tähtsat asja: vesi, tuli ja lilled. 1928. — *Postimees*, 9. IX, lk 5
- Kõnelus punases mantlis mehega: Mis arvab Buddha munk Tõnisson Eestist: “Paljasjalgne” Tõnisson taarausuliste juures. 1927. — *Esmaspäev*, 15. VIII, lk 3
- Laane, Toomas 1983. “Vend Vahindra”. — *Aja Kiri*, 3. ak, nr 27, lk 31–33
- Lao-Tse 1937. *Dao-De-Dzing: (Tao-Te-King)*. Tallinn: B. Parm
- Liivaku, Uno 1995. *Eesti raamatu lugu*. Tallinn: Monokkel
- Listopadov 2000 = Листопадов Н. 2000. Пушкин в буддийском монастыре. — *Наука и религия*, № 2, с. 16–18
- Lustig, Friedrich V. 1965. The Mahatma of Baltic: The remarkable life of the Most Rev. Karlis A. M. Tennisons, The Buddhist Archbishop of Latvia. [Käsikiri Eesti Arhiivis Austraalias]
- Läänemets, Märt 2001. Budoloog Otto Rosenberg ja Eesti. — *Tuna*, nr 1, lk 66–75
- Mahatma Vend-Vahindra 1930. *Mina ja minu jüngrid usume nõnda*. Riga: Karlis Tennisons
- Mahatma Wend-Wahindra näitusel: Andis intervjuu meie lehe esitajale. 1930. — *Oma Maa*, 14. IX, lk 9
- Majak, Richard 1975. *Tee tuli endal leida*. Tallinn: Eesti Raamat
- Mengel, Hamilkar 1962. Täiendavat K. Tennisonsist. — *Vaba Eesti Sõna*, 4. X, lk 4
- Mereste, Uno 2003. *Toimunut ja kaasaelatust I: Meenutusi aastatest 1928–1964*. Tallinn: SE & JS
- Mäll, Linnart 1989. Ületava mõistmise südasuutra: Sissejuhatavad märkused. — *Ex Oriente*. Tallinn: Perioodika, lk 8–12
- Mäll, Linnart 1998. *Nulli ja lõpmatuse kohal*. (Eesti mõttelugu.) Tartu: Ilmamaa

- No decomposition of Latvian Archbishop's body: Miracle attributed to years of holy life. 1962. — *International Buddhist News Forum*, Vol. 2, No. 6/8, p. 32
- Niitme, Arno 1983. *Noorus ja kooliaastad Treffoonias*. California
- Nurmekund 1968 = Нурмекунд П. Краткий очерк истории востоковедения в Тартуском университете. — *Töid orientalistika alalt I = Труды по востоковедению I = Oriental studies I*. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised; 201.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 5–12
- Olcott, Henry Steel 2002. *Budistlik käsiraamat*. Tallinn: H. P. B. Loož
- Paljasjalgne Buddha preester Tartus. 1928. — *Postimees*, 6. V, lk 7
- Paljasjalgne Tõnisson Eestit valgustamas: Algavad Tiibeti tantsud ja hiiemetsa palvetunnid: Vend Vahindra teeb konkurentsi taarasulistele. 1929. — *Vaba Maa*, 9. III, lk 2
- Paljasjalgne Tõnisson hoidku oma nahk! 1929. — *Esmaspäev*, 4. III, lk 3
- Paljasjalgne Tõnisson Siiamis. 1949. — *Eesti Teataja*, 20. VIII, lk 6
- Paljasjalgne Tõnisson saadeti koos jüngriga Siiamist Burmasse. 1950. — *Stockholms-Tidningen Eestlastele*, 19. III, lk 2
- Paljasjalgne Tõnisson Tallinnas: Kümme aastat rännakut idas ja läänes: Balti riikides puudub pind buddha usule. 1927. — *Vaba Maa*, 12. VIII, lk 4
- Paljasjalgse "peapiiskopi" tegevus Siiami pealinnas. 1949. — *Stockholms-Tidningen Eestlastele*, 13. XII
- Paljasjalgse Tõnissoni jutlus Tallinnas: Buddha usu levitamise katsel. 1927. — *Vaba Maa*, 30. VIII, lk 4
- "Paljasjalgse" Tõnissoni juures külas: Kuidas õppis prohvet ka talvel paljajalu käima. 1925. — *Rahvaleht*, 18. VIII, lk 4
- Palm, August 1960. Eesti pseudonüümid. I valik. [Tartu]: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. [Käsikirja]
- Peterburist. 1910. — *Tallinna Teataja*, 19. XI, lk 2
- Päikesekummarid Karksis: Puusärgikaupmees asutas uue usulahu, mis peab ainsaks jumaluseks päikest. 1935. — *Vaba Maa*, 23. I, lk 5
- Päss, Elmar 1939. *Death, burial and life beyond the grave with the Estonian Ingers and the Votes*. (Akadeemilise Orientaalseltsi kirjutised 2 = Scripta Academicae Societatis Orientalis 2.) Tartu: Akadeemiline Orientaalselts

- Raamatukogudest ja antikvariaatidest kõrvaldamisele kuuluvate kodanlikul ja okupatsiooni ajal Eestis ilmunud väljaannete koondnimekiri.* 1963. 2. osa. Tallinn
- Raamatukogudest ja antikvariaatidest kõrvaldamisele kuuluvate kodanlikul ja okupatsiooni ajal Eestis ilmunud väljaannete koondnimekiri.* 1966. 2. osa. Tallinn
- Rahvastiku koostis ja korteriolud: 1. III 1934 rahvaloenduse andmed.* 1935. Vihk 2. Tallinn
- Roberg [!], V. 1927. Toimetusele saadetud kiri. — *Postimees*, 9. X, lk 7
- Raudla, Heiki 2001. Vend Vahindra ja tema jünger. — *Sakala Kalender 2002*. Põltsamaa, lk 63–73
- Rawlinson, Andrew 1997. *The Book of Enlightened Masters: Western Teachers in Eastern Traditions*. Chigaco-La Salle: Open Court
- Remsu, Olev 1998. Vend Vahindra: Täispika mängufilmi stsenaariumi esildis. — *Sirp*, 4. IX, lk 17
- Remsu, Olev 1999. *Kindralleitnant Robert Roman Ungern-Sternberg: Hiiumaa parun, kellel oli maailma suurim varandus ning kes tahtis vallutada Euroopa*. Haapsalu: V. Pinn
- Rootalu, Anu 1990. Kaks suutrat. — *Heinakuu*, nr 1, lk 46–47
- Rumor-Ast, Karl 1930. *Palava päikese ja fanaatilise usu maal: Reisikirjad Tseilonist ja Indiast*. Tartu: Loodus
- Seda ja teist. 1916. — *Uusleht*, 1. IX, lk 2
- Sensatsioon Karlis Tennisoni laibaga. 1962. — *Eesti Hää*, 28. IX, lk 3
- Simm, Aleksander 1962. Veel paljasjalgsest Tõnissonist. — *Meie Elu*, 30. VIII, lk 2
- Stael von Holstein, Alexander, Hermann Keyserling 1991. *India-reisid*. Tallinn: Perioodika
- Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus "Päevalehe" raamatukaupluste raamatute nimekiri 1928. 1927. Tallinn: Eesti Kirjastajate ja Raamatukaupmeeste Ühing
- Talts, Mait 1998. Vend Vahindra — ainuke eesti rahvusest pühak. — *Laupäevaleht*, 15. VIII, lk 4–5
- Talts, Mait 1999. Mälestuseks. — *Eesti Päevaleht* (Tallinn), 23. VIII, lk 6
- Talts, Mait 2002. Punases mantlis mees: 40 aastat Vend Vahindra surmast. — *Eesti Päevaleht* (Stockholm), 3. V, lk 7
- Teder, Anne, Raivo Mõttus 1993. Vend Vahindra: Balti budismi isa — Eesti pühak? — *Maagiline Maailm*, nr 10, lk 5–11

- Teder, Juhan 1973. Vend Vahindra Viljandis. — *Tee Kommunismile*, 17. II, lk 3
- Tenison palvetab Siiamis Läti eest. 1933. — *Päevaleht*, 21. III, lk 3
- Tennisson, Karl 1909a. *Tennissoni elulugu: Luuleteel 306 salmi*. Tallinn
- Tennisson 1909b = Тенниссон К. А. *Учение о том, как человек делается бессмертным*. Рига
- Tennisson, Karl August 1911a. *Suur meister Buddha ja tema kõrge moraaliline õpetus: Великий мастер Буддха и его высоко-моральное учение*. Tallinn
- Tennisson, Karl August 1911b. *Inimene*. Tallinn
- Tennisson, Karl 1913a. *Igavene mälestus*. Tallinn: W. Volkmann [pisitrukis]
- Tennisson, Karl 1913b. *10 zapovedi = 10 bauschi = 10 käsku*. Riia [pisitrukis]
- Tennisson, Karl August 1914. *Mikspärast Buddha usulised juutide Talmudi ei usu?* Tallinn
- Tennisson, K. 1916a. Ma Buddha jünger naeratan. . . — *Uusleht*, 1. IX, lk 2
- Tennisson 1916b = Тенниссон К. А. *Буддизм: Древнеиндийская религиозная философия и его эволюция в Европе в наши дни*. Ревел
- Tennissons, K. 1924. Latvijas budistu himna. — *Rīgas Ziņas*, 8. dec.
- Tennissons, Kārlis A. M. 1925. *Ko Buddas priesteris Tennissons grib dot latvju tautai?: Pirmā gramāta*. Riga
- Tennissons, Karlis 1927. *Hom-Mani-Patme-Hung*. Tartu: Varrak
- Tennissons, K. A. M. 1954. Latvian Archbishop's Address at World's Buddhist Conference. — *The Nation*, Dec. 10, pp. 3, 6
- Tennissons, K. A. M. 1959. The Baltic States' links with Buddhism. — *Aryan Path*, Vol. 30 (2), pp. 52–55; (3), pp. 111–115
- The Buddhist Archbishop of Latvia observes double Anniversary: 68 years in Buddhist priesthood: saintly life is known far and wide. 1961. — (*The Sunday Nation*), Aug. 13
- Tolstoi, Leo 1907. *Tolstoi poolehoidmise vastu: Mõtteid Tolstoi seltsi kohta: Mõtteid muhamedi, "buddha" ja ristiusust: Usust ja uskmatusest*. Tallinn: A. Peterson
- Tonska, A. 1962. Võitlus kuradiga: Veel mälestuskilde äsjasurnud Karlis Tennissonist. — *Eesti Hääl*, 20. VII, lk 2–3
- Täielik Eesti raamatuturu kataloog*. 1927. Tallinn: Eesti Kirjastajate ja Raamatukaubastajate Ühing

- U d a m , Haljand 1997. Eestimaalane Mongoolias sõjajumalaks. — *Luup*, nr 2, lk 48–50
- U d a m , Haljand 1998. Budismi eriline fluidum. — *Postimees*, 13. IX, lk 5
- U s k e i s e r — või- ja piiritusekuningate asemel. 1927. — *Edasi*, 4. VI, lk 4
- V e e m , K. 1988. *Vaba Eesti rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon*. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat
- V e n d V a h i n d r a 1928. *Tulevane Pan-Baltoonia Ilmariik ja selles kuldse riigis asuvate Buddha-, Päärkonsi-, Pikse- ehk Taaraus preestrite seadus*. Riia: K. Tennisons
- V e n d V a h i n d r a 1993. *Tulevane Buddhistlik Balti Riik*. Tallinn: Buddhakirjastus
- V e n d V a h i n d r a B a n g k o k i s . 1932. — *Päevaleht*, 12. II, lk 1
- V e n d V a h i n d r a l ä k i t u s o m a p o j a l e v a i m u s S c h w i n d r a l e . 1932. — *Vaba Maa*, 3. V, lk 2
- “ V e n d V a h i n d r a ” N a r v a - J õ e s u u s : K a r l i s T e n n i s o n s i p a g a n a - u s u j u t l u s e d . 1930. — *Vaba Maa*, 19. VI, lk 6
- V e n d - V a h i n d r a s u v i t a b I t a a l i a s . 1931. — *Vaba Maa*, 11. VII, lk 7
- V e r z e i c h n i ß d e r v o m 23. J u l i u s b i s z u m 19. D e c e m b e r 1837 z u h a l t e n d e n h a l b j ä h r i g e n V o r l e s u n g e n a u f d e r K a i s e r l i c h e n U n i v e r s i t ä t z u D o r p a t . 1837. D o r p a t*

MAIT TALTS (sünd. 1964) on lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli raamatukogunduse erialal 1993, praegu Tartu ülikooli meedia ja kommunikatsiooni magistrant. Töötab Viljandi Kultuurikolledžis välissuhete koordinaatorina ning eesti raamatu ajaloo õpetajana. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Eesti ja Euroopa Liit: Poolt ja vastu eesti ajakirjanduses” (1998, nr 1, lk 3–21; nr 2, lk 227–245; koos Aksel Kirchiga) ning ta on tõlkinud Ilkka Alaneni artikli “Eesti põllumajanduspoliitika ja võitlus kollektiivmajandite saatuse pärast” (2000, nr 11, lk 2259–2300).

HERMAN AUNAPUU. Eha (1959), viltpliiats

MIKS ON SUGU TEHTUD?

Ian Stewart

Tõlkinud Kalle Hein

Klassikalise geneetika seisukohast seisneb üks suurimaid soolisu-sega seotud probleeme selles, et see ei näi andvat mitte mingisu-gust evolutsioonilist eelist. Niisiis peab olemas olema veel midagi peale klassikalise geneetika. Matemaatilised mudelid aitavad bio-loogidel kindlaks teha, miks — ja millal — võib sugu olla hea asi.

MENDELLIK PÄRILIKKUS

Praeguseks me juba teame pärilikkuse füüsikalist või õigemini, keemilist alust. Organismid annavad oma omadusi edasi DNA abil ja vead tulevad sisse siis, kui DNA kopeerimisprotsessis midagi viltu läheb. See avastus on pärit alles hiljutisest ajast, kuid edukas, selgetel matemaatilistel printsiipidel põhinev geneetikateooria oli olemas juba palju varem. Seda teooriat nimetatakse selle rajaja, munk Gregor Mendeli järgi mendelismiks. Mendel oli Viini üli-kooli matemaatikatudeng ja pidi õppima ka teisi aineid. Iroonia seisneb selles, et ta kukkus läbi botaanikaeksamil ja jäi seepärast ilma õpetajadiplomist ega saavutanud seetõttu kunagi enamast ajuti-se õpetaja kohast. Et uurimistööga tegelda, hakkas ta mungaks; seejärel läks tal liigagi hästi ning temast sai abt: pärast seda mat-sid administratiivsed kohustused ta enda alla ning ta oli sunnitud teaduslikust uurimistööst loobuma. Enne seda tegi ta aga ühe oma sajandi võtmeavastuse. Mendel uuris herneste pärilikkust.

Artikli aluseks on Londonis *Gresham College*'is 11. veebruaril 1998 peetud loeng teemal "Why Have Sex?"

Avaldame autori loal.

Ta kasvatas suurel hulgal hernetaimi ja ristatas neid omavahel, tolmeldades taimi mitmesuguseid omadusi kandva teistelt taimedelt pärit õietolmuga.

Näiteks andsid mõned hernetaimed rohelisi terasid, teised kollaseid; ühtedel kasvasid krobelistes herved, teistel siledad. Tüüpiline eksperiment seisnes selles, et ta kasvatas üles "roheliste" hernetaimede populatsiooni (see tähendab, et taimed andsid rohelisi terasid, mitte et nende lehed oleksid olnud rohelised), kus kõik taimed olid homosügootsed, s.t ka kõik nende järglased olid rohelised. Samal ajal kasvatas ta üles ka "kollaste" hernetaimede populatsiooni (mis andis kollaseid teri), kus samuti kõik taimed olid homosügootsed. Aga nüüd: mis juhtub, kui ristata omavahel rohelisi ja kollaseid? Üks usutav võimalus oleks kindlasti, et me saame taimed, millel on rohekaskollased herved, justkui oleksid värvused omavahel segunenud. Kuid seda ei juhtu. Teine võimalus on, et me saame erinevaid taimi, millest umbes pooled on rohelised ja pooled kollased. Ka seda ei juhtu. Juhtub hoopis see, et me saame erinevaid taimi, millest umbes kolm neljandikku on kollased ja üks neljandik rohelised — ilus, puhas, mõistatuslik matemaatiline suhe 3 : 1.

Mendel uuris ka omaduste kombinatsioone — näiteks sileduse/krobelisuse ja kollase/rohelise suhet. Sellisel juhul on neli võimalust: siledad kollased, siledad rohelised, krobelistes kollased ja krobelistes rohelised; ja ka siin leidis ta eest sellesama lihtsa suhte — 9 : 3 : 3 : 1. Mendel seletas selle suhte lahti lihtsa matemaatilise arvutusega. Võtkem "kollaste" ja "siledate" väärtuseks 3 ning "roheliste" ja "krobeliste" väärtuseks 1 — suhe, mis esineb neil omadustel eraldi võetuna. Seejärel korrutagem need väärtused omavahel, kui vastavad omadused esinevad koos — näiteks "kollane krobeline" saab väärtuseks "kollane" × "krobeline" = 3 × 1 = 3. Nii saamegi paaride väärtusteks 9, 3, 3 ja 1; seega valitseb maagilist suhet 9 : 3 : 3 : 1 omamoodi pärilikkusearitmeetika. Kas on võimalik, et on olemas pärilikkuseadused, nii nagu on olemas liikumiseadused ja keemiaseadused? Mendel uskus, et on, ja ta leidis need.

Hilisemad, statistikatööriistadega varustatud põlvkonnad on jõudnud järeldusele, et Mendeli arvutemused olid pisut liigagi ilusad: tubli munk tõlgendas piiripealseid juhtumeid küllap alateadli-

kult just sellise lõpptulemuse kasuks, milleni ta lootis jõuda. Kuid oma keskse ideega tabas ta naelapea pihta: peavad eksisteerima tegurid, mis määravad herneterade värvuse, ja need peavad olema päritud mõlemalt vanemalt. Tänapäeval nimetatakse neid tegureid alleelideks: mõiste, mis on seotud geeni mõistega, kuid sellega siiski ei kattu; sõna “geen” on jõudnud juba ka igapäevakeelde. Alleelid on geenidevahelised erinevused — erinevad vormid, milles geenid võivad esineda. Näiteks on igas hernetaimes olemas terade värvust määrav geen; herved võivad olla kas kollased või rohelised ja seega on “hernetera värvuse” geenil vähemalt kaks alleeli, kollane ja roheline. Lihtsaima teooria kohaselt oleks igal taimel üksainuke alleel, mis määraks tema terade värvuse. Sellisel juhul päriks kollasehernelise ja rohelisehernelise vanema järeltulija kaks alleeli — kuid mõlemat ta säilitada ei saaks, sest sarnaselt oma vanematega peab tal olema ainult üks värvusealleel. Kas ta valiks siis juhuslikult ühe või teise vanema alleeli? Kui nii, siis oleksid keskmiselt pooled tema järeltulijatest kollase- ja pooled roheliseteralised. Kuid suhe on 3 : 1, mitte 1 : 1!

Tegelikult on asi nii, et mõlemal vanemal on kaks alleeli ja nende järglane pärib kummaltki ühe, kusjuures valik on juhuslik. Nimetagem neid alleele K ja R , nii et võimalikud paarid oleksid KK , KR , RK ja RR . Kui hernetaimel on alleelid KK või RR , siis on selge, mis värvi tema terad peaksid olema; ent mis siis, kui tal on KR ? Mendeli vastus on, et sellisel juhul jääb üks kindel alleel alati peale. Seda alleeli nimetatakse dominantseks, teist aga retsessiivseks. Herneste puhul on K dominantne ja R retsessiivne. Ka inimese kohta võib tuua ühe tuntud näite: tumedate juuste alleel on dominantne, punaste oma retsessiivne. Kahel punapäisel vanemal (mõlemad PP) ei saa olla tumedajuukselisi lapsi; seevastu kahel tumedajuukselisel vanemal võivad olla punapäised lapsed, eeldusel, et nad on mõlemad Pt tüüpi, s.t et neil on nii punapäisuse retsessiivne kui ka tumedajuukselisuse dominantne alleel. Igatahes annavad hernetaimede puhul kolm alleelipaari — KK , KR ja RK — tulemuseks kollaste teradega järglase ning ainult ühe paari, RR korral on need rohelised. Panngem tähele arve: kolm paari annavad kollase, üks paar rohelise — maagiline suhe 3 : 1.

REPRODUKTSIOON

1953. a esitas kuulus matemaatik John von Neumann endale küsimuse: kas on võimalik — põhimõtteliselt — ehitada iseenast replitseeriv masin? Teisisõnu, kas elu replikatiivne võime (millest tuleneb tema pisut muutunud lõpuga sugulassõna “reproduktsoon”) on lihtsalt õige organiseerumise küsimus. Ta tahtis vastust, mis ei oleks pelgalt sõnaline kirjeldus või masina skeem: ta tahtis replikatsiooni matemaatilist teooriat. Tolle aja tehnika ei olnud niisugusel tasemel, mis oleks võimaldanud säärase masina tõepoolest ka valmis ehitada, küllap oleks ta muidu tahtnud sedagi. Neumann, kes oli üks arvuti loojaid ja mõnede majandusmatemaatika valdkondade rajajaid, ronis sageli oma elevantilutuornist alla. Ilmselt saaksime tänapäeval hea tahtmise korral Neumanni masina ehitamisega hakkama, kuid hetkel ei ole ühtegi väga head põhjust, miks seda teha — pealegi on ulmekirjanikud oma lugudes mõista andnud, et see ei pruugikski olla teab mis tark tegu. Neumanni vastus mitte ainult ei näidanud, et paljunevad masinad on tõepoolest võimalikud, vaid see juhtis ta ka samasuguse abstraktse skeemini, mida elusolendid — vähemalt meie planeedil — tegelikkuses kasutavad. Sellest oleks võinud saada imepärane ettekuulutus, matemaatika tohutu panus bioloogiasse, kui poleks olnud üht kokkusattumust: 1953 oli aasta, mil Crick ja Watson tegid teatavaks DNA struktuuri. Bioloogidel ei olnud vaja kasutada deduktsiooni, et teada saada, kuidas elusolendid paljunevad: nad võisid minna ja järele vaadata, kuidas see tegelikult käib.

Ehkki Neumann saavutas tõelise matemaatilise läbimurde, on edasised sammud olnud aeglased. Meile piisaks ühest hästi välja arendatud abstraktselt replikatsiooniteooriast: tegelikkuses on meil aga ainult mõned üksikud hajusad mõtted ja üks säravkuldne teoreem. Muuhulgas peaks niisugune teooria kindlasti vahet tegema triviaalsel ja tõelisel replikatsioonil. Iga replikatiivne süsteem tegutseb mingis keskkonnas, ja kui see keskkond on liiga rikas, on süsteemil lihtne meid petta. Näiteks kiri on paljundusaparaatide keskkonnas iseenast replitseeriv masin. Nagu ütleb Karl Sigmund (1993) oma teoses *Games of Life*, oleks robot, mis kõnnib läbi väljalülitatud roboteid tulvil tehase ja lülitab nad sisse, samuti omamoodi ennast replitseeriv masin — kuid mitte eriti hu-

vitav. Tõelisele replikatsioonile on lähemal selline asi nagu leek. Kui leegile anda põletusmaterjali ja hapnikku, siis ta levib. Pealegi on leek keerulise struktuuriga. (Tegelikult on leek tunduvalt keerulisem nähtus, kui meil on kombeks arvata, nagu kõik põlemise asjatundjad oma kurbade kogemuste põhjal teavad.) Mis aga leegil puudub, on pärilikkus: tema kuju määrab keskkond, mitte see, "mis ta on".

See, mida tahame meie, on niisiis stabiilselt ja täpselt ennast replitseeriv masin, mis ammutaks oma keskkonnast üksnes "madala astme" materjale: robot, mis oskaks kaevandada maake, sulatada need metalliks, kaevata liiva ja kasvatada silikoonikristalle, teha söövitamise teel valmis oma kiibid, panna kokku vooluringi ja selle komponendid ning ehitada lõpuks täpselt endasarnase roboti. Selline "Neumanni masin" oleks üsna keeruline asi — kui ta just ei oleks üles ehitatud märksa kavalamalt, kui minu kirjelduse põhjal tundub. Üks võimalikke lahendusteid oleks nanotehnoloogia koos mikrominiatuursete masinatega mikroskoopilises keskkonnas. Bioloogia läks suurusskaalal mitu astet allapoole ja kasutas molekule. Neumann suundus aga abstraktsele vaimumaastikule ning tuli tagasi matemaatilise skeemiga, mis replitseerus. Lisaks töötas ta oma skeemi rakendamiseks välja uut tüüpi matemaatilise süsteemi, mida praegu tuntakse rakkautomaadi nime all.

Neumanni masinal on (vähemalt) kaks osa. Üks on tootmisüksus, mis sobivate juhendite ja piisava hulga toormaterjali olemasolu korral võib ehitada peaaegu ükskõik mida. Teine osa koosneb iseenda ehitamiseks vajalikest juhenditest. Esmapilgul tunduvad need nõudmised olevat vastuolulised ja seda järgmisel põhjusel. Kui kõnealused juhendid kirjeldavad kogu Neumanni masinat, siis peaksime kusagilt selle masina seest leidma tema valmistamise juhendid. Niisiis peaksid masina juhendid sisaldama nende juhendite kirjeldust, mis tähendab, et see kirjeldus sisaldaks nende juhendite kirjelduse kirjeldust. . . ja nii näiliselt lõputult edasi. Ent Neumann taipas, et see ei ole vajalik. Miks peaksid juhendid sisaldama iseenda kirjeldust, kui kõik juhendid on niikuinii juba olemas? Niisiis lisas ta kolmanda komponendi, juhendite kopeerija. See ei "saanud aru", mis on juhendites kirjas,

ei tõlgendanud neid ega kuuletunud neile, vaid lihtsalt kopeeris nad.

Seega on meil alustuseks olemas masin, mis koosneb ehitajast, kopeerijast ja juhendist. Kui anda ehitajale juhendid, teeb ta valmis uue ehitaja ja uue kopeerija ning paneb need kokku. Seejärel torkab ta juhendi kopeerijasse ja valmistab uue, täpselt samasuguse juhendi. Lõpuks, kuuletudes endiselt juhendile, paneb ta juhendi selles uues masinas õigesse kohta. Lõputu jada vältimise trikk on lihtne, kuid peen: nimelt koheldakse juhendites sisalduvat informatsiooni replikatsiooniprotsessi kahes eri staadiumis eri moodi.

Kõigepealt seda informatsiooni tõlgendatakse ja sellele kuuletatakse. Selles staadiumis on juhendis kirja pandu eluliselt tähtis: vigu mitte ainult ei kopeerita, vaid nende tulemusena sünnib ka vigane ehitaja. Seejärel informatsiooni kopeeritakse. Selles staadiumis ei puutu info tähendus asjasse. Vead ei mõjuta kopeerimisprotsessi ennast — ehkki nad püsivad vaikselt ootel, valmis külvama kaost, niipea kui uus masin oma koopiati ehitama hakkab.

Tekib küsimus, kas Neumann ei võtnud alateadlikult seda ideed mitte Kurt Gödeli ja Alan Turingi töödest, kes tõestasid teatud matemaatiliste küsimuste olemasolu, mille puhul ei jah- ega ei-vastus ole tõestatav. Nimelt põhineb nende töö täpselt samasugusel informatsiooni kahetisel tõlgendamisel: kõigepealt juhendite ja dana, millel on mõne valitud süsteemi raames olemas tähendus, ja seejärel sümbolite reana, millel ei ole mitte mingisugust tähendust. Just see omadus on olemas ka genoomil: organismi arengu käigus seda tõlgendatakse, rakus toimuva replikatsiooni käigus aga samamoodi lihtsalt kopeeritakse. Neumann oleks võinud sellega piirduda, kuid endiselt jäi vastuseta küsimus: kas üksainus süsteem saab sellega tõepoolest hakkama?

Niisiis leiutas ta ühe teise matemaatiku, Stanislaw Ulami vihje peale asjanduse nimetusega rakkautomaat. See on "rakkude" lõpmatu ruutvõrestik, milles iga rakk võib eksisteerida paljudes erinevates siseolekutes. Rakud on varustatud ka reeglitega, mis ütlevad neile, kuidas muuta oma olekut vastusena naaberrakkude olekute muutumisele. . . Võib tunduda, et see on üsna piiratud süsteem, kuid tegelikult suudab see läbi viia kõiki neidsamu pro-

tsesse mis arvutigi. Erinevus ei seisne võimekuses, vaid selles, kui töömahukad need protsessid on.

Neumanni leiutatud rakkautomaadil on kaksikümmend üheksa olekut, mis on määratud ligikaudu 200 000 raku algse mustriga. Nende rakkude üks piirkond on ehitaja koos kopeerijaga, ülejäänud aga juhendid. Vastavalt automaadi reeglitele sirutab ehitajakopeerija piirkond tühja ruumi välja pika kombitsa. Seejärel ehitab ta juhendi järgi iseenda koopia. Pärast seda kopeerib ta juhendid, lisab need uude piirkonda ja tõmbab kombitsa tagasi.

Neumanni ideid lihtsustas E. F. Codd. Päris hiljaaegu võttis need uuesti käsile keeruliste süsteemide teoreetik Chris Langton, kes mõtles välja veelgi lihtsama replikatsiooniautomaadi. Erinevalt Neumanni ja Codd automaadist ei sisalda see universaalset arvutit — ent samamoodi näib olevat ebatõenäoline, et mõni bakter sisaldab universaalset arvutit. On ilmne ülepingutamise varustada ehitaja võimega ehitada kõike: tegelikult peab ta olema võimeline valmis ehitama üksnes enda koopia, kaasa arvatud kopeerimisüksus, ning andma edasi juhendid. Langtoni automaat on P-tähe kujuline piirkond, mis mahub riskülikusse mõõtmetega 10×15 . Kõigest 151 sammu järel sünnitab ta iseenda koopia, mis asub otse tema kõrval, kuid on täisnurga võrra keeratud. Mõlemad P-d replitseeruvad nüüd uuesti, andes kokku neli koopiat. Neljandaks põlvkonnaks peaks eksisteerima juba kaheksa koopiat, kuid et P-d on liikumatud, siis konkureerivad kaks neist ühe ja sama ruumi pärast ning seetõttu moodustavad nad “sureva” üksuse. Viieandaks põlvkonnaks on see surnud ja teda ümbritseb veel neli surevat piirkonda — väljaspool neid asub aga kümme elus P-d. Ja nii see jätkub, üha suurenev P-de ring ümbritsemas surnud ja surevate P-de piirkonda.

SOOLINE TASAKAAL

Taime- ja loomariigi paljunemistehnikad võib jagada kaheks teineteisest drastiliselt erinevaks tüübiks: mittesuguliseks ja suguliseks. Mittesugulise paljunemise korral on vanema ja järglase ainsad geneetilised erinevused need, mille on esile kutsunud juhuslikud mutatsioonid. Sugulise paljunemise korral aga kahe vanema geene “segatakse ja sobitatakse”. Ka vanemad ise on kahte

tüüpi: üks isane, teine emane. Kõige tuntum mittesugulise paljuneja näide on küllap amööb, üherakuline organism, mis paljuneb jagunemise teel; pisut keerulisem on lugu hüdra puhul, kes paljuneb pungumise teel — väikesed hüdrad kasvavad vanema pinnal ja lõpuks eralduvad. “Kõrgemate” loomade ja enamiku taimede seas on normiks suguline paljunemine. Mõned olendid, näiteks lehetäi, võivad paljuneda vaheldumisi suguliselt ja mittesuguliselt.

Üks varasemaid sooga seotud ja matemaatiliste vahendite abil lahendatud mõistatusi oli küsimus, kuidas jäävad kaks sugu tasakaalu. Esmalt tuleb aru saada, et nende tasakaalu jäämine ei ole sugugi ilmselge. Emaste ja isaste vahel valitseb reproduktiivne asümmeetria. Lihtsuse mõttes vaadelgem üksnes imetajaid, ehkki kõnealune seaduspärasus kehtib palju laiemalt. Järglaste soetamiseks toodab emane väikese arvu munarakke, mis on vajalikul viisil ette valmistatud ning valmis viljastumiseks. Isane seevastu toodab suurel arvul sperme. Tasakaalunihe on tohutu: inimese puhul on see üks munarakk ligikaudu saja miljardi spermi vastu. Isegi kui võtta arvesse kaod, on ikkagi selge, et just emaste arv piirab populatsiooni kasvu.

Kas ei oleks parem strateegia see, kui oleks olemas vaid mõned üksikud isased ja tohutu arv emaseid? Muidugi tulnuks evolutsioonil selle suhte säilitamiseks välja töötada mõni mehhanism, et tütreid sünniks tunduvalt rohkem kui poegi, kuid piisavalt hea evolutsioonilise põhjuse olemasolu korral oleks see kindlasti võinud ka juhtuda. Või kas ikka oleks? Näiteks imetaja soo määravad tema kaks sugukromosoomi ja neid on kahte tüüpi: X ja Y . Emastel on kromosoomipaar XX ja isastel XY . Sellisel süsteemil on see matemaatiline eelis, et ta on “suletud”: kui te valite kummaltki vanemalt ühe sugukromosoomi, saate uuesti kas XX -i või XY -i. Kui aga näiteks emastel oleks XX ja isastel YY , siis oleks tagajärjeks tohutu hulk ebamääraseid XY -d: need tuleks kas elimineerida või oleks olemas kolm sugu. Alternatiivvariantina, mille puhul organismidel oleks ainult üks sugukromosoom, oleks emastel X ja isastel Y . Miks ei valinud evolutsioon seda lihtsamat mehhanismi?

Jätame selle küsimuse hetkeks kõrvale. Eeldades, et X ja Y valimine isase vanema poolt on võrdselt tõenäoline, näib sugudevaheline suhe 1 : 1 olevat pärilikkuse biokeemilise mehhanismi

otsene tagajärg. Ent selektsiooniprotsessid võivad seda geneetilist täringumängu hõlpsasti kallutada. Inimese puhul on näiteks eostamise hetkel sugudevaheline suhe kaldunud meeste kasuks. Kolm kuud pärast eostamist on mehi 20% rohkem kui naisi — suhe on 12 : 10. Sünnihetkel on meeste ülekaal 6%. 20. eluaastaks on mehed-naised tasakaalus. Pärast seda on naisi rohkem kui mehi.

Kõikjal eluslooduses surevad isased kiiremini kui emased. Seepärast vajab paljunemiseas esinev suhe 1 : 1 teistsugust seletust. Selle mõistatuse lahendas geneetik Ronald A. Fisher. Ta väitis geneetikale tuginedes, et kui emaseid oleks rohkem kui isaseid, siis oleks emaste geneetilistes huvides sünnitada rohkem poegi, ja vastupidi: kui emaseid oleks vähem kui isaseid, siis oleks emaste geneetilistes huvides sünnitada rohkem tütreid. Põhjus on selles, et siis oleks tal rohkem lapselapsi.

Selle mõistmine nõuab väikest pingutust. Vaadelgem kolme järjestikust põlvkonda ja oletagem näiteks, et üldine sugudevaheline suhe on alati 3 : 1 naiste kasuks. Veel oletagem, et 2. põlvkonnas on 300 naist ja 100 meest. Vaadelgem tulevast ema E 1. põlvkonnast ja oletagem, et erinevalt kõigist teistest oma põlvkonna liikmetest saab ta valida oma tulevase lapse L sugu. Nüüd vaadelgem 3. põlvkonna juhuslikult valitud liiget P , kes ei pruugi olla E sugulane. Kui suur on tõenäosus, et P kannab E geene ehk teisisõnu, et P on L i laps? Oletagem, et L on meessoost. Sellisel juhul tuli tal konkureerida 99 mehega eesõiguse eest eostada P , mis teeb tõenäosuseks 1/100. Ent kui L on naissoost, siis on sama tõenäosus kõigest 1/300, seega väiksem. Teisisõnu, E huvides on saada pigem poeg kui tütar. See väide kehtib alati, kui emased on isastega võrreldes ülekaalus. Ja kui isased on emastega võrreldes ülekaalus, siis näitab samasugune arutluskäik, et parim strateegia on "valida" naissoost järglane.

Tegelikkuses ei saa ükski organism oma järglase sugu valida, kuid evolutsioon võis välja arendada kallaku ühe või teise soo poole — nii saaks iga organism, mille sugudevaheline suhe oleks kaldu strateegiliselt õiges suunas, oma kaaslaste ees eelise. Ja strateegiliselt õige suund on nihutada sugudevahelist suhet uuesti 1 : 1 poole. Teisisõnu, kui sugudevaheline suhe ei oleks 1 : 1, nihutaks evolutsioon äsjakirjeldatud protsessi järgides seda niikuinii selles suunas.

Fisher esitas oma argumentatsiooni rangemates matemaatilistes terminites, kuid sisu jääb samaks. Tema arutluskäigus on terve rida eeldusi — näiteks see, et korraga saab oma sugudevahelist suhet muuta ainult üks organism —, kuid keerulisemad mudelid annavad sama tulemuse. Seda teooriat on katseliselt kontrollitud kalade kasvatamisel akvaariumides. Seda on kinnitanud ka viinamarja-kilptäide tähelepanuväärne käitumine. Siin sõltub sugudevaheline suhe sellest, millal emane oma nukust välja ilmub. Kui ta paaritub otsekohe, siis on tema järglaste seas isaseid 2% rohkem kui emaseid. Kui ta paaritub kuue nädala pärast, on see näitaja 80%. Pärast kümnet nädalat on see 890%! Evolutsioon on “jõudnud järeldusele”, et kuna ta on paarilise leidmiseks nii kaua oodanud, siis on saadaval ülimalt vähe isaseid — ja seepärast on tark teha panus isastele järglastele.

Täpsemalt öeldes, kuna see strateegia töötab, siis on evolutsioon pimesi, kuid vääramatult sellele pidama jäänud. Fisheri väiteid üldistades saame evolutsiooniliselt stabiilse strateegia olulise mõiste. Strateegia — puudutagu see paljunemist, toidu hankimist, elupaiga hõivamist või mida tahes — öeldakse olevat evolutsiooniliselt stabiilne, kui keskmiselt ei ole mitte ühelegi organismile kasulik sellest strateegiast kõrvale kalduda. Fisheri arutluskäik näitab, et sugudevaheline suhe 1 : 1 on evolutsiooniliselt stabiilne strateegia. Ruttan lisama, et on olendeid, kellel sugudevaheline suhe ei ole tasakaalus, kuid sellistel juhtudel tulevad mängu teised spetsiaalsed tegurid ning omandatud sugudevaheline suhe osutub just selliseks, mis on omane uude konteksti sobivale evolutsiooniliselt stabiilsele strateegiale.

MILLEKS KAKS SUGU?

Kõike seda arvestades võime väita, et kui sugusid on kaks, siis nende arvukus tasakaalustub. Samasugune arutluskäik selgitab, miks evolveeruvad isased ja emased “sünkroonis”, nii et nende vahel valitseb alati suguline sobivus. Ühelegi isendile ei ole kasulik areneda suunas, mis ahendab tema võimalike paaritumiskaaslaste ringi ja arenemine eemale sugulisest sobivusest on üks kõige lihtsamaid viise just seda teha. Vähem silmanähtavad on vastused

kahele teisele küsimusele: miks peaks sugusid olema rohkem kui üks ja miks ei võiks neid olla kolm või rohkem?

(Vähemalt) kahe soo omamisel on mitu selget geneetilist eelist. Kõige ilmsem neist on see, et nii võivad muutused tekkida mitte ainult üksikute DNA lämmastikaluste juhuslike mutatsioonide teel või kromosoomilõikude juhuslike insertioonide/deletsioonide teel, vaid ka tervete geenide segamise ja kokkusobitamise teel. See teeb võimalikuks palju suurema muutlikkuse. Kui lisaks sellele arvestada, et iga geen esineb kahes variandis — üks kummaltki vanemalt —, siis jääb geenide mitmekesisus populatsioonis potentsiaalselt suureks hoolimata sellest, et suur osa looduslikust valikust on mõjutanud geene, mis tõepoolest ka avalduvad. “Üks pesus, üks kandmiseks.” Ja et paljud geenid esinevad genoomis niikuinii mitme koopiana, siis ka “üks kapis varuks”.

See võib tunduda puudusena, sest nii on tunduvalt raskem “halbu” geene välja juurida. Ent geenid tegutsevad alati mingis kontekstis: ühes kontekstis võivad nad olla halvad, teises aga head. Kujutlegem näiteks geeni, mis aitab loomal toime tulla väiksema veehulgaga, kuid ühtlasi aeglustab tema ainevahetust. Põuaperioodidel on niisugune geen “hea”, sest ta annab loomale konkurentsieelise: ehkki sellise geeniga loom on aeglane, on teised surnud. Vihmaperjoodidel töötab aga seesama aeglus looma vastu. Mõelgem nüüd kliimale, milles esinevad pikad, sadu või tuhandeid aastaid kestvad suhteliselt kuivad perioodid ja nende vahel enam-vähem sama pikad niisked perioodid. Liigi ellujäämise seisukohast ei oleks sugugi hea, kui väiksemat veetarbimist võimaldav geen niiskel perioodil populatsioonist hoopis kaoks. Sugulise paljunemise korral ja tagavarakoopiate olemas olles juhtub see märksa väiksema tõenäosusega. Kuid tõeliselt halb geen — näiteks selline, mille mõju oleks surmav — kaoks sellegipoolest aegamisi populatsioonist.

Fisheril oli sugulisele paljunemisele oma, mõnevõrra lihtsam seletus. Võime geene segada ja kokku sobitada viitab sellele, et kasulikud geenid võivad kergemini üksteisega koos esineda — näiteks parema silmanägemise geen ja kiirema liikumise geen. Kui kumbki neist peaks aeglaselt eraldi evolveeruma, mutatsioonihaaval, kuluks üsna palju aega, et üks neist geenidest geenifondi saada: võimalus saada mõlemad geenid ühte isendisse oleks

tõepoolest väga väike. Erinevalt Fisheri seletusest sugudevahelisele suhtele ei ole see teooria püsima jäänud. Tema hädad tulevad ilmsiks ajaskaala juures: kokkuvõttes kipuvad kasulikud omadused tekkima ikkagi ühekaupa. Ja isegi kui see nii ei oleks, võib looduslik valik mõjuda mitmele omadusele üheaegselt: teatud mõttes evolveerub terve genoom, mitte üksikud geenid.

Olgu üksikasjad missugused tahes — kuni viimase ajani on üldaksepteeritud teooria kinnitanud, et suguline paljunemine on olemas seepärast, et see suurendab potentsiaalset mitmekesisust. 1970. aastate keskel aga muutusid seisukohad radikaalselt, kuni lõpuks näis põhiküsimus seisnevat selles, miks soolisuks üldse alles on jäänud. Arusaamade muutuse tingis valiku parem mõistmine. Valikule — nii usuti — ei allu mitte liigid, vaid isendid. Kui te olete kass, siis ei ole teie peamised konkurendid mitte linnud, vaid teised kassid. Põhjus on selles, et teised kassid jahivad sama ressursi mis teiegi, samas kui linnud otsivad enamasti midagi muud.

1966. a selgitas George Williams, kuidas kogu liigile kasulikud tagajärjed võivad olla põhjustatud isendi tasandil toimuvast valikust. Üks silmatorkav erand oli soolisuus. Soolisuus näis olevat kasulik liigile — seda küll, kuid kahjulik üksikisendile. John Maynard Smithi arvutuste kohaselt peaks sugulise paljunemise kasulikkus viima vähemalt kaks korda enamate järglaste ellujäämiseni, et sugudega oleks üldse mõtet jännata. Põhjus: mittesugulisel paljunemisel annate te oma järglastele edasi kõik oma geenid, sugulisel paljunemisel aga ainult pooled (Smith 1978; 1982). Nii et milleks meile sugu? Mingi eelis peab sellel ilmselt olema, sest vastasel korral oleks see evolutsiooni käigus kadunud. Kuid milles see eelis seisneb? Vastavalt loteriiteooriale võimaldab soolisuus teil jaotada oma geneetilised panused paljude erinevate piletite vahel. See idee ei pidanud vastu Graham Belli uurimuste proovile. Kui küsimus oleks geneetilise loterii võitmisel, siis peaks soolisuus olema seotud ökoloogilise ebakindlusega. See peaks olema enim levinud elusolendite seas, kes elavad kiirelt muutuvast keskkonnas ja soetavad suurel arvul järglasi. Tegelikuses on aga asi vastupidi. Soolisuus on omane just suurtele, stabiilses keskkonnas aeglaselt sigivatele loomadele.

MULLERI PÕRKRASTAS JA PUNANE KUNINGANNA

1985. aastaks oli alles jäänud ainult kaks teooriat. 1982. a väitis Aleksei Kondrašov, et soolisuus võib tasakaalustada *Mulleri põkratta* nime all tuntud efekti, mis oli nime saanud Hermann Mulleri järgi, kes osutas 1964. a sellele, et juhuslikud mutatsioonid on palju suurema tõenäosusega halvad kui head ning peaksid seetõttu mittersuguliselt paljunevates populatsioonides kuhjuma. Peamine vastuväide peitub siin taas ajaskaalas. Matemaatilised mudelid näitavad, et Kondrašovi mehhanism on liiga aeglane.

Niisiis on alates 1980. aastast poolehoidjaid võitnud üks teine teooria. See on saanud nimetuse Punase Kuninganna tegelaskuju järgi Lewis Carrolli *Peeglitagusest maailmast*, kes pidi paigalpüsimiseks lakkamatult jooksuma. Punaseks Kuningannaks hakkas seda nähtust nimetama Leigh Van Valen, kes puutus sellega kokku merefossiile uurides. Nagu ikka keeldusid juhtivad ajakirjad — või täpsemalt, nende referendid — sedavõrd revolutsioonilist hüpoteesi avaldamast, kuid see pälvis sellegipoolest üha suurema tunnustuse.

Punase Kuninganna teooria jõuab järeldusele, et soolisuus on olemas selleks, et võidelda haigustega. See on seesama minu toodud mõttekäik geenist, mis aitab üle elada põuaperioode, ainult et sedapuhku geenidest, mis kaitsevad parasiitide põhjustatavate haiguste vastu. Teooriale annab kaalu juurde lisaargument, et niisugune stsenaarium ei sõltnu enam juhuslikest keskkonnamuutustest. Vastupidi, kogu see dünaamika on välditav. Kui paljudes organismides areneb evolutsiooni käigus geen, mis kaitseb neid parasiidi vastu, siis langeb parasiidi arvukus ülimalt madalale tasemele. Sellisel juhul on parasiidi huvides arendada välja uus rünnakustrateegia ja seega ei tarvitse kõnealustel organismidel end enam tema vastu kaitsta.

Ent kui algne parasiidivastane geen selle tulemusena lõplikult välja sureks, nagu juhtuks mittersuguliselt paljunevate liikide puhul, siis võiksid need vähesed vana strateegiat kasutavad parasiidid dramaatilise *comeback*'i teha. Seevastu soolised liigid, mis hoiavad üht koopiat sellest iganenud geenist "kapis varuks", võivad valida palju suuremast geneetilisest garderoobist. Vajaduse tekkides saavad geenid, mis aitasid võidelda parasiitidega mitu põlvkonda

tagasi, uuesti kiirelt üldisesse kasutusse tulla. Seda oletust toetab hämmastav tõsiasi, et paljud kõige polümorfsemad geenid — need, millel on kõige rohkem erinevaid allelele — on just nimelt seotud haigusresistentsusega.

Teoorial, et soolisuus aitab liikidel võidelda haigustega, on pikk ajalugu: ühe variandi sellest pakkus välja juba J. B. S. Haldane 1949. a ja paar aastat hiljem tõi selle veel selgemini esile Suresh Jayakar. 1970. aastate lõpul tulid üksteisest sõltumatult samasugusele mõttele viis inimest, teiste seas ka Bill Hamilton. Hamilton kontrollis oma teooriat arvutimudeliga sugudest ja haigusest ehk “lõiguga kunstlikust elust”, nagu Matt Ridley (1992, 1996) seda on kirjeldanud. Kõigepealt pandi sugulised ja mittesugulised kunstlikud organismid võitlema omavahel ja surma vastu, kes jagas hoope juhuslikult. Mittesugulised organismid võitsid suurema vaevata. Ent seejärel viis Hamilton simulatsiooni sisse parasiidid koos virulentsete geenidega, mis mõjutasid parasiitide levikukiirust ja toime tugevust, peremeesorganismidele aga lisati vastavad resistentsusgeenid. Nüüd võitsid sageli sugulised olendid.

SUGULINE VALIK

Soolisuus ei paranda ainult liikide vastupanuvõimet parasiitidele, vaid avab ukse tervele uuele nähtusteahelale. Üks neist, mida tundis juba Darwin, on suguline valik. Miks, küsis Darwin, on isastel paabulindudel nii massiivne saba? Esmapilgul ei ole sellel ilmsel ellujäämise takistajal mitte mingisugust mõtet. Ent kõik muutub, kui emased juhtuvad äkitselt eelistama pika sabaga isaseid (Darwin 1985). Darwin ei selgitanud, miks peaks selline eelistus tekkima, kuid 1930. a oletas Fisher, et see võib olla peatumatu ringja tagasiside tulemus.

Element, mis muudab sellise protsessi võimalikuks, on emaslindude tajude ja paaritumiskaaslase valiku seotus. Oletagem, et mõned emased hakkavad — võimalik, et lihtsalt juhuse tahtel — eelistama pisut suurema sabaga isaseid. Kui nii, siis antakse see omadus eelistatult edasi järglastele, nii et mõne aja pärast on juba enamikul isastel pisut suurem saba. Nüüd on aga juba emaste huvides eelistada suuresabalisi paaritumiskaaslast, sest just sellised on saadaval. Seega kihutavad isaste suurema saba geenid ja emaste

suurema saba eelistamise geenid üksteist aina tagant mööda mate-
maatilist tagasisiderõngast, mis katkeb alles siis, kui vahele tuleb
midagi sellist, millel on paljunemisedukusele veel tugevam mõju.

Kõik sõltub sellest algsest, juhuslikust ja põgusast eelistusest,
ning asi oleks võinud minna hoopis teisiti, kui eelistama oleks
hakatud näiteks väikest saba või keerdus nokka või suuri jalgu.
Peale tagasisidelise struktuuri ei ole selles efektnes midagi eriti ma-
temaatilist, kuid ma mainin seda seepärast, et ühes tema lähedases
sugulases — sümmeetrias — päris kindlasti on.

Sümmeetria valdavus organismides on rabav, aga miks peaks
see nii olema? Üks võimalikke seletusi on lihtsalt see, et or-
ganismi kuju tekib sümmeetria järjestikuste rikkumiste tulemu-
sena, mis leiavad aset igisümmeetriliste füüsikaseaduste poolt
valitsetavas maailmas. Võimalik, et organismid ei peagi vaeva
nägema, olemaks sümmeetrilised: see võib olla norm. Eel-
dusel muidugi, et sümmeetriline olek on stabiilne. Samas ei
pruugi väikestel kõrvalmõjudel olla kuigi raske rikkuda areneva
olendi sümmeetriat. Tõepoolest, enamik organismide näilisi
sümmeetriaid on ebatäiuslikud. Kui sümmeetria kaotamine on
lihtne, siis tuleb bioloogilise arengu käigus selle säilitamiseks üsna
palju vaeva näha. Miks peaks aga sellest üldse välja tegema? Miks
on organismi jaoks halb olla ebasümmeetriline?

Mõnel puhul on olemas mehaanilised põhjused. Kui hobusel
oleksid ühel küljel pikemad jalad kui teisel, ei saaks ta nii tõhusalt
liikuda ning võiks oletada, et niisugune asümmeetriakaldumus
kõrvaldataks evolutsiooni käigus. Kuid mis tähtsus oleks näiteks
sellel, kui paabulinna saba muutuks ebasümmeetriliseks? Selle
kohta on olemas vähemalt kolm teooriat. Kahe puhul neist on
mängus suguline valik; kolmas apelleerib närvivõrgustike ühele
kummalisele “juhuslikule” omadusele.

Kõigepealt sugu. Fisher tuli lagedale mõttega, et emaste eelis-
tust dikteerib juhus. Ka lühikesest sabast oleks sama hästi võinud
saada *sine qua non*. Amotz Zahavi soovis jääda eriarvamusele,
väites, et just seesama asi, mis muudab suure saba isaste jaoks
nii halvaks, paneb emased seda eelistama. Põhjus on tema sõnul
selles, et ainult väga heade geenidega isased suudavad üle elada
nii ebasoodsa teguri, nagu seda on ringikäimine ekstravagantse
sabaga. Selliste isastega paarituvad emased annavad need gee-

nid edasi järgmisele põlvkonnale; need, kes seda ei tee, ei anna neid edasi ja seega on nende järglased ebasoodsamas olukorras. Väikese sabaga ei pääse ial löögile, sest sellise sabaga saab hakkama iga lind, olgu tema geenid head või halvad.

Zahavi oletus ei pärvinud erilist poolehoidu, enne kui matemaatikud, nagu näiteks Alan Grafen, süsteemi modelleerisid ja leidsid, et see töötab küll, aga eeldusel, et ebasoodne tegur on tõepoolest ehtne ja viitab tõesti "heade geenide" olemasolule. Kui on võimalik petta, variseb händikäpiteooria põrmuks. Üks selle teooria variante kinnitab, et võime säilitada arenemise käigus sümmeetriat on ka ise heade geenide indikaator. Vigase geneetilise masinavärgiga loomadel kipuvad avalduma kõrvalekalded — näiteks on neil vildakas saba. Looduslik valik eelistab evolutsioonis seetõttu emaseid, kes paarituvad sümmeetriliste isastega, sest see on üks viis anda järglastele suurem võimalus pärida need head geenid.

Mulle tundub, et geneetika rõhutamisega on siin üle pingutatud, ja pakun välja veel ühe sellesse konteksti kuuluva tähelepaneku: täiskasvanud looma kõige tavalisem viis olla tõsiselt asümmeetriline ei seisne mitte halbade geenide ommises — mis vähendaks niikuinii tema šansse elada täiskasvanueani —, vaid vigastatud olemises. Mitte ühegi liigi puhul, mille isased ja emased teevad laste kasvatamisel koostööd, ei suurenda vigastatud paaritumiskaaslane järglaste ellujäämisvõimalusi. Ma ei ole sugugi kindel, et näiteks emane leopard loeb üle, mitu jalga tema võimalikul paaritumiskaaslasel on, kuid ta võib väga vabalt olla võimeline märkama, et too on ebasümmeetriline. Tõepoolest, viimane konkureeriv teooria selgitab, kuidas ta sellega hakkama saab, ja lükkab samas tagasi seisukohta, nagu mängiks peamist rolli kogu selles loos suguline valik.

Enne üksikasjade juurde asumist lubage mul märkida: paljud eksperimendid ja tähelepanekud toetavad seisukohta, et emased eelistavad sageli sümmeetrilisi isaseid. Näiteks püüdis Anders Møller 1992. a kontrollida teooriat, mille kohaselt emased pääsukesed eelistavad pika sabaga paaritumiskaaslast. Ta leidis, et see on tõesti nii; kuid ühtlasi leidis ta, et nad eelistavad ka sümmeetrilist saba. See oli ootamatu. Veelgi ootamatum oli

aga Randy Thornhilli avastus, et emased koonlased¹ eelistavad sümmeetrilise kehaga isaste lõhna ebasümmeetrilise kehaga isaste omale — isegi kui nad kõnealuseid isaseid üldse ei näe (Thornhill, Gangstead, Comer 1995). (Heade geenidega käib kaasas hea lõhn? Ma murran selle üle ikka veel pead.) Mesilased näivad eelistavat sümmeetrilisi õisi, millel on ilusad ühtlased kroonlehed. Ja inimese puhul on tõendeid, et sümmeetria ja ilu käivad käsikäes ning et nii isased kui emased eelistavad ilusaid kaaslasi.

Ent tulgem tagasi viimase teooria juurde. 1994. a näitasid Magnus Enquist ja Anthony Arak, et ebasümmeetria eelistamine võib tekkida tajumiseks kasutatavate närvivõrgustike ühe kõrvalefekti tõttu (Enquist, Arak 1994; 1995). Sellised võrgustikud "õpivad" reageerima teatud stiimulitele, kuid mitte teistele. Kujutlegem võrgustikku, mis õpib ära tundma saba. Seda on ju vaja teha, enne kui te arendate endas välja eelistuse teatud tüüpi sabade vastu, kas pole? Niisiis allutatakse tajuvõrgustik evolutsiooniliselt ajaskaalal mitmesugustele stiimulitele, millest mõned on saba moodi, mõned mitte. Saba ilmutab end silmale mitme nurga alt — vastavalt universumi füüsikalistele sümmeetriatele. Kui saba on ebasümmeetriline, siis puutub äratundmissüsteem tõenäoliselt kokku nii paremale kui ka vasakule kaldus sabadega. Seega õpib ta jõuliselt reageerima mõlemas suunas ebasümmeetrilistele sabadele.

Mõelgem nüüd, mis juhtub, kui ta satub silmitsi sümmeetrilise sabaga. See on väga sarnane nii vasakule kui ka paremale kaldus sabaga, ja tingituna närvivõrgustike reageerimisviisist stiimulitele reageerib võrk veelgi jõulisemalt, kui näiliselt on korruga olemas kaks stiimulit. Arvutikatsed kinnitavad seda väidet. Peaaegu samal ajal viis samasugused eksperimendid läbi Rufus Johnstone ning jõudis täpselt samade järeldusteni (Johnstone 1994). Niisiis võis sümmeetriliste paaritumiskaaslaste eelistamine väga vabalt kõrvalnähtusena alguse saada vajadusest tunda ära, missugused asjad on paaritumiskaaslased ja missugused mitte. See teooria ei ole vastuolus sugulise valikuga: ta lihtsalt näitab, et sümmeetria eelistamine ei ole pelgalt juhuselise või moe asi, vaid üsna suurel määral vältimatut.

¹Ingl. k *Japanese scorpion flies* (*Panorpa japonica*). Tlk.

Kirjandus

- Darwin, Ch. 1885. *The Origin of Species*. Harmondsworth
- Enquist, M., A. Arak. 1994. Symmetry, beauty and evolution. — *Nature* 372, pp. 169–172
- Enquist, M., A. Arak 1995. The illusion of symmetry? — *The Journal of NIH Research* 7, pp. 54–55
- Johnstone, R. A. 1994. Female preference for symmetrical males as a by-product of selection for mate recognition. — *Nature* 372, pp. 172–175
- Ridley, M. 1992. Swallows and scorpionflies find symmetry is beautiful. — *Science* 257, pp. 327–328; C
- Ridley, M. 1996. *Evolution*. Oxford: Blackwell Science
- Sigmund, K. 1993. *Games of Life*. Oxford: Oxford University Press
- Smith, J. M. 1978. *Evolution and the Theory of Games*. Cambridge: Cambridge University Press
- Smith, J. M. 1982. *The Evolution of Sex*. Cambridge: Cambridge University Press
- Thornhill, R., S. W. Gangstead, R. Gomer. 1995. Human female orgasm and mate fluctuating asymmetry. — *Animal Behaviour* 50, pp. 1601–1615

IAN STEWART PhD (sünd. 1945) nimetab end oma koduleheküljel matemaatikuks, teaduskirjanikuks ja teadusliku ulme kirjanikuks. Ta on õppinud Inglismaal Cambridge'is ja Warwickis ning on praegu Warwicki Ülikooli matemaatikaprofessor. 2001. a valiti ta Kuningliku Seltsi liikmeks. Ian Stewarti sulest on ilmunud üle 140 teadusartikli, ligi 20 raamatut, millest mitu on saanud bestselleriks, ta on olnud aktiivne matemaatika ja sellega külgnevate teadusharude (sh matemaatilise bioloogia) populariseerija nii kirjasõnas kui ka teleekraanil ning pälvinud rohkesti preemiaid ja autasusid. *Akadeemias* on temalt varem järjejutuna ilmunud raamat “Kas Jumal mängib täringuid?” (1995, nr 8 — 1996, nr 8).

LUULET

Aare Pilv

KEVAD TULI JA

kevad
tuli ja,
ma jäin haigeks,
sain terveks ja, vahepeal,
toomingale olid pungad tekkinud ja,
päike hakkas soojendama. suurel
reedel, nägin, kümnete
kaupa kärkseid,
vastasmaja
kollasel päikselisel
seinal, ennast soojendamas,
üles. taevast oli pilvitu
ja, sinine, meeleolu oli halb,
enda pärast, ning rõõmus,
päikse pärast. vaikselt
laupäeval, seisin
jõgeva
raudteejaamas, ilm
oli suviselt soe,
vahtisin pika tsisternrongi peatumist,
mõtlesin, kui palju liikuvat rauda,
mida veab vaid üks, vedur,
terve kilomeeter, rändavat
metalli, keset

Luulet

linna,
kujutlesin, end
lebavat, rööbaste vahel,
nii et, hiigelraud minu
ümber, liigub, arvestasin, kas mahun,
maa ja rongi vahele,
nii et, jään
puutumata.
ma ei
taha, et raud
mind puutub, ma tahan
teda vaid kuulda, ja näha,
ülilähedalt. milline reaalne süsteem,
milline ehtne mitteinimlikkus,
internet ei
saa
näolegi. jaamahoonest
tuli paar, pisut
pealt kolmekümne. ei viitsinud,
ümber rongi jalutada, hakkasid ronima
kahe tsisterni vahelt läbi.
mees tõstis tsisternide
vahel oleva
vooliku
kõrgemale, et
naine mahuks, liitekoha
alt läbi, kuid järsku,
läks voolik katki, sealt sisises,
tugevat suruõhku, naisele peale,
keerutas tolmu üles.
naine ronis,
kiiresti,
käpakil, rongi

alt välja, rööpast
üle, oli väga ehmunud,
ja pahase näoga. see on
hirmus, kui oled pahane,
ja polegi nagu,
kelle peale.
kõndisid
kiiresti, jaamahoonesse,
tagasi. alveri maja
oli sealsamas. läksin jõe
juurde, üle minu lendas parv,
hanesid, parv kord hargnes,
kord ühines, muutis
korduvalt suunda.
siis
kadus, energia
tänava peenramaadel, lõgisesid
väiksed tuulelipud. kulu peale
tuli ettevaatlikku septembrivalgust. milline müstiline
sõna, kulu. kas kulu
on inimlik? kas
on kulul
asja
tundjast, mõtlejast?
miks tema olemisse
kuulub olla nähtav elus
silmale? miks on kulu võimalik?

AUR

kus on mu pliiats, näe,
siin, aknalaua, ööõhust jahedaks
tõmbunud, tee seest

Luulet

põgeneb loorjas
aur,
loen uuest
ajakirjast, armastatud luuletaja,
minu poolt, luuletajana, armastatud,
luuletaja, kirjutab, liiga ootuspäraselt seda,
mida olen temalt ikka,
salamisi, oodanud, kahju,
tee pinnal
uisutab
aurukirme, ta
pageb, tee tumedast
sisemusest tee pinnale, soojus
on tema sees, soojus põgeneb
auru seest, seinaga taga
magab alasti naine,
palju seda
elukest
siis on,
mõtlen viimasel ajal
muudkui sellele, viimased kolmteist
aastat, niipaljudest mind ongi, kärsitus
seob käsist, kiirustan ärkama,
ja viivitan uinumisega,
pliiats saab
sõrmede
vahel soojaks,
labane on vastandada
elu ja luulet, lapsik ja
ülbe, eks ju, minu arust

***

hommikul
kell kaheksa
küsisin läbi une
sirtsult "kus vallas vanaema
veel töötab?" "vanaema on sul
ju valgas." "ei, ta
töötab saaremaal." "mis
ta teeb
seal?"
"müüb kisselli."
"kus ta seda
müüb?" "tee ääres." "müüb
külma kisselli või?" "ei, sooja."
"kust ta seda saab?"
"toob majast." "kas
ta müüb
siis
sooja ja
külma kisselli mõlemat?"
hakkasin selle peale naerma
unenägija summutatud naeru. "mis vanaema
veel teeb?" "õpetab lugemist."
"kuidas ta seda
teeb?" "käib
klassis
ringi ja
näitab, kuidas lugemine
käib." "kus ta seda
teeb?" "seal teises vallas." "mis
vallas?" "ma ei tea,
sellepärast ma küsingi."
"mis vallas

Luulet

ta
siis muidu
on?" "kaarma vallas."
"mis seal veel on?"
"ei tea." "kas sina oled
ka seal?" "ei mäleta."
mind polnud selles
unes, kuhu
ma
nüüd taas
vajusin. mul pole
öelda midagi olnud üldse kunagii

ÕHTUSÖÖMA AEG

I

praekartulid,
avaral taldrikul,
maitsestatud, ja lõhnastatud,
sõõmiseks komponeeritud, õdusad, kollased,
koos valgete sibulaliistudega, taustaks aknast
kostev, äärelinna koerte õhtuhauk,
kella seitsmene päike,
puuvõrade taga,
hajameelne
sõõmine, ja
pilgu teadmatu ränd
õhtutaevas, õhtuõhk, nagu sajandi
küpsemine, see hetk, kus sünnib,
möödapääsamatult lihtne otsus — olla
see, kes elab.
aitäh

II

istun, õhtu katmata laua taga,
istun, niisama. aeg — ? —
möödub, seesama, aeg,
ta möödub,
asjad
lähevad. ma
settin. siis meenun,
sellele, kes päeval läks,
läbi säbarvihma, nägi, vastniidetud muru,
tundis, selle kümneaastast hõnga,
astus, bussi peale,
inimesed, lõhnasid,
muuseas,
mitte halvasti —
kirkelt, nagu vihmane
seeme, noorte niuete sügavikus,
inimriided idanesid ihudesse, juustest nirisest
piisku, mida huuled tundmatult
jõid, buss vedas
seda istandikku
peatusest
peatusesse, ja
aina see muru
mu kulmude taga, tema
murdmatud — sest olematud — luud, tema
vere lõhna kirglik kannatlikkus,
ta on ju
meie eest
lunastatud

HERMAN AUNAPUU. Autoportree (1969), värviline linoollõige

KEELE KAUDU MÕTLEMINE

Paul Bloom, Frank C. Keil

Tõlkinud Ann Veismann

1. SISSEJUHATUS

Kuidas oleks olla mitte kunagi õppinud inglise keelt, kuid selle asemel osata ainult kas hopi, mandariini-hiina või Ameerika viipekeelt? Kas see muudaks seda, mismoodi me mõtleme? Kujutage ette, et kaotate ajurabanduse või trauma tagajärjel täielikult keele. Olete afaasik, võimetu kõnelema või kuulama, lugema või kirjutama. Millised oleksid siis teie mõtted? Kõige äärmuslikuma juhtumina kujutage ette, et olete kasvanud üles metsiku lapsena üldse ilma igasuguse keeleta. Kuidas oleks — kui üldse — olla selline isik? Kas võiksite olla *nutikas*, kas saaksite meenutada minevikku, planeerida tulevikku?

Neile küsimustele on olemas tervemõistuslike vastuste kogum, mis esindab peavoolu paljudes kognitiivteaduse ringkondades (arusaadavat esitust vt Pinker 1994). Selle järgi ei mõjuta keel, mida inimene kõneleb, seda, kuidas ta mõtleb. Rikas, võimas ja abstraktne tunnetus saab toimida vaimus, mis kahjustuse või puude tagajärjel on jäänud keeleta. Isegi imikud teavad asjadest ja isikutest, mis nende maailma sisustavad. Nad lihtsalt ei tea

---

Thinking Through Language. — *Mind and Language*, Vol. 16, No. 4, September 2001, pp. 351–367.

© Blackwell Publishers Ltd. 2001

Avaldame autorite loal.

nende nimesid. Enne mingi keele, näiteks inglise keele sõnalist kogemust on kõigil inimestel olemas mõisted, mis neile sõnadele vastavad, ja nimelt osana sellest, mida Jerry Fodor (1975) kutsub *mentalese*'iks ehk "mõttekeeleks". Selle seisukoha järgi, nii nagu Fodor seda esitab, on iga keeleõppimine tegelikult *teise* keele õppimine — kui laps õpib inglise keele sõnavara, siis seisneb kogu toimuv selles, et laps õpib inglise keele sõnade vasted selle varasema mõttekeele sümbolitele.

Siiski on olemas ka teine vaatekoht, mis on samuti seotud terve mõistusega ja mis on populaarne mitme eriala esindajate seas. Paljud keeleteadlased ja antropoloogid väidavad, et keelel, mida inimene õpib, on sügav mõju sellele, kuidas ta mõtleb. Paljud arengupsühholoogid on olnud rabatud vastavusest, mis valitseb keelelise ja kognitiivse arengu vahel — 12 kuu vanusel on vähe sõnu ja piiratud vaimuelu; 24-kuusel on palju sõnu ja palju rikkam vaimuelu —, ja arvanud seda näitavat, et keele areng avaldab sügavat mõju kognitiivsele arengule. Ning paljud filosoofid eitavad mõtet, et mõtlemine, vähemalt rikas ja abstraktne mõtlemine, saaks eksisteerida ilma keeleta. Muidugi väidetakse tihti, et meie liigi unikaalsed kognitiivsed võimed on suurel määral meie arenenud kommunikatiivsete võimete kaasanne (ülevaadet ja arutlust vt Bloom 1998). Sellest seisukohast mõtlevad inglise keele kõnelejad teistmoodi kui hopi keele kõnelejad, ja inimestel, kellel pole keelt, oleks kahtlemata puudulik vaimuelu.

Arusaamal, et keel mõjutab mõtlemist, on mitmesuguseid variante. Üks neist, mida kõige sagedamini seostatakse Whorfi (1956) ja Sapiriga (1921), ütleb, et keeltevahelised erinevused (näiteks inglise ja hopi keele vahel) tekitavad erinevusi mõtlemises. Teine versioon, mida vahel omistatakse Vögotkskile (Vygotsky 1962), ütleb, et tunnetust kujundavad omadused, mida kõik keeled jagavad. Sellest seisukohast pole huvitav mitte kontrast inglise ja hopi keele kõnelejate vahel, vaid *mis tahes* keele kõnelejate ja nende inimeste või loomade vahel, kellel keel üldse puudub.¹

¹On veel ka Bickertoni (1995) esindatav vaade, mille järgi kognitiivset mõju ei tekita mitte loomuliku keele, näiteks inglise keele mõju — pigem on see keelemeele [*language faculty*] omamine. See vaade väärrib tähelepanu, kuid ruumi kokkuhoiu eesmärgil me piirdume standard-

Need kaks vaadet ei ole sõltumatud. Võib mõistlikult väita, et on olemas ainult üldised keelemõjud, ilma uskumata keelespetsiifilisi mõjusid — et inimõtlemist vormivad keele universaalsed jooned, ning erinevused on ebarelevantsed. Näiteks kui keegi peaks arvama, et peamiste süntaktiliste struktuuride (fraasid ja laused) omandamisel on sügav mõju sellele, kuidas inimesed maailmast mõtlevad, oleks see teooria keele-üldine, kuid mitte keelespetsiifiline — kuna kõikidel keeltel on olemas see põhiline süntaktiline struktuur. Teisest küljest oleks vastakas väita, et keeltevahelised erinevused mõjutavad mõtlemist, ja samas eitada seda, et on olemas ka mingi üldisem keeleoskuse mõju mõtlemisele, mis puuduks keele mitteoskajatel. Isegi kui jätta kõrvale keeleteadlaste poolt välja toodud peenemad universaalsed omadused, ei kahtle ilmselt keegi, et kõikides keeltes on sõnad ja kõikides keeltes on süntaks. Sõnad ja süntaks on aga just need, mida kõige sagedamini väidetakse mõjutavat mõtlemist.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et on kolm arvesse tulevat vaatekohta, millest igauks on vägagi käibiv kognitiivteaduste kogukonnas. Võib uskuda keele üldist mõju. Võib uskuda nii keele-üldisi kui keelespetsiifilisi mõjusid. Ja muidugi võib uskuda, et keelel pole mõtlemisele üldse mingit mõju.

Teist sorti eristus erinevate teooriate vahel, kuidas keel mõjutab mõtlemist, puudutab keele aspekti või aspekte, mida peetakse mõtlemist mõjutavaks. Kõige ilmselgem vahe on sõnadel ja süntaksil. Mõned teadlased väidavad, et teatud sõnad, mis keeles on, määravad selle, kuidas meie vaim jaotab reaalsuse eri osadeks; teised arvavad, et meie mõtted liituvad suuremateks kompleksideks süntaksi vahendusel. Kuid selline vastandus on liialt lihtsustatud. Sõnade ja süntaksi liitekohal asub morfoloogia, mis võib liikuda sõna tasandilt lause tasandile, eriti kui arvestada ka polüsünteesiliste keeltega. Semantilised kompositsionaalsuse printsiibid, nagu need, mis on seotud kvantori mõjuala määranguga, ähmastavad grammatika ja sõna tähenduse vahelisi piire. Samuti on sõnad ise heterogeenne klass — näiteks väidetakse vahel verbidel olevat radikaalselt teistsugune osa mõtlemise mõjutamisel kui nimisõnadel; suletud klassi sõnadel,

---

sema vaatega, mille järgi loomuliku keele kogemus on inimõtlemisele katalüsaatoriks.

nt sidesõnadel ja prepositsioonidel, on vahel väidetud olevat hoopis teistsugune kognitiivne mõju kui avatud klassi sõnadel, nimisõnadel ja tegusõnadel.

Kolmas eristus puudutab keele mõju oletatavat suurust. Võib mõelda, et keelel on õrn mõju mõningatele tunnetuse aspektidele; keel on justkui ilus kaunistus vaimutordil. Teistpidi võib näha keelel nii tohutuid mõjusid, et keele puudumise puhul on tegemist sügava ja halvava puudujäägiga. Daniel Dennett (1996: 17) iseloomustab selle mõtteavalduse tugevaimat versiooni talle iseloomuliku aplombiga: "Võib-olla selline vaim, mille saab, kui lisada vaimule keel, on niivõrd erinev sellest vaimust, mis saab olla olemas ilma keeleta, et neid mõlemat vaimuks nimetada oleks ekslik."

Neljäs eristus puudutab erinevaid mõju tüüpe, mida arvatakse keelel olevat. Siin on arusaamad üsna mitmekesised. Näiteks öeldakse keel mõjutavat meie jooksvat [*on-line*] maailmataju, vormides kategooriaid, mida me moodustame, et võimaldada meil loogiliselt järeltada ja põhjuslikult mõelda; et olla aluspõhjaks meie sotsiaalsele mõtlemisele ja et struktureerida meie põhilisi ontoloogilisi kohustumusi (aja, ruumi, aine kohta). Järgnevalt võtame mõned neist väidetest vaatluse alla.

Meie eesmärk selles artiklis ei ole süstemaatilise ülevaate andmine kõigist neist vaatekohtadest. Ka ei arutle me kõikide peamiste teooria- ja uurimissuundade üle; selle jaoks on vastava kirjanduse hulk liiga suur.² Selle asemel keskendume üldisematele metodoloogilistele ja teoreetilistele küsimustele: Kuidas saab teha mingeid edusamme selle üle väideldes, kuidas keel, kui üldse, mõjutab mõtlemist? Millised tõendid on kõige asjakohasemad? Millised keel-mõjutab-mõtlemist-väited on koherentsed ja millised võiksid olla *tõesed*?

---

²Suurelt jaolt jääb meie arutlusest välja kolme huvitava ja provokatiivse väite analüüs, mis käivad kognitiivse arengu kohta — need on väited, et sõnad soodustavad liigimõistete moodustamist (Xu 1999; Xu, Carey 1996), et sõnad on erinevate moodulite väljundite ühendamise teenistuses (Carruthers 1996; Mithen 1996; Spelke, Tsivkin 2001) ja et süntaks viib arusaamise tekkeni teiste inimeste vaimuseisunditest (nt Villiers, Villiers 2000; Tager-Flusberg, Sullivan 2000). Me loodame arutleda nende vaadete üle mujal.

Enne kõige selle juurde asumist tuleks siiski rõhutada, et meie teemaks pole see, kas keel üldse saab mõjutada mõtlemist. Loomulikult saab. (Kui ei saaks, siis miks te seda üldse loeksite?) Keegi ei kahtle, et keel saab informeerida, uskuma panna, veenda, rahustada, kohutada, julgustada jne. *Selle jaoks* keel ongi. Kahtlemata on suurem osa meie vaimu sisust olemas keele vahendusel edasi antud informatsiooni tõttu. Ilma keeleta ei oleks kvantfüüsikat, konstitutsioonilist demokraatiat ega profisporti. Nagu märgib üks tulihingelisemaid Whorfi teooriate kriitikuid, Steven Pinker (1994): “Ühine keel liidab kogukonna liikmed silmapaistva kollektiivse jõuga infojagamise võrku.”

Väitlus, nagu meie seda näeme, ei käi selle üle, kas keel kujundab mõtlemist, vaid selle üle, kas ta teeb seda mingil muul moel kui semantilise informatsiooni kaudu, mida ta kannab. See tähendab, huvitav vaidlus käib selle üle, kas *keele struktuur* — süntaktiline, morfoloogiline, leksikaalne, fonoloogiline jne — mõjutab kuidagi mõtlemist. See eristus saab selgemaks allpool, kui vaatleme konkreetsemaid näiteid.

2. KEELTEVAHELISTE ERINEVUSTE MÕJUD JA MITTEMÕJUD

Kas keel, mida te kõnelete, mõjutab seda, kuidas te mõtlete? Seda on üllatavalt raske ütelda (vt ka Lucy 1992). Oletagem, et keegi peaks tõestama näiteks, et keele süntaks ja morfoloogia mõjutab seda, kuidas kõnelejad mõtlevad ajast ja ruumist. Minimaalselt peaks sel juhul hindama kahe eri kogukonna liikmete süntaksit ja morfoloogiat (kas nendes on erinevusi?) ja uurima, kuidas need inimesed mõtlevad ajast ja ruumist (kas selles on erinevusi?).

See võib näida iseenesestmõistetav, aga pole sugugi alati praktiliselt teostatav. Olgu toodud klassikaline näide: Whorf arvas, et hopi keele kõnelejad just nimelt seetõttu, et nad on õppinud hopi keelt, mõtlevad ajast ja ruumist hoopis teistmoodi kui need, kes on õppinud näiteks inglise keelt. Inglise keele rääkijatel on newtonlik arusaam ajast ja ruumist; samal ajal kui hopi kõnelejad on loomu poolst füüsikud, pidades kinni relativistlikest printsiipidest. Whorfi väited hopi keele kohta pole leidnud kinnitust (Malotki 1983), kuid asi on siin üldisem: tegelikult pole Whorf kunagi

tõestanud, et hopid mõtleksid ajast ja ruumist kuidagi teistmoodi kui ameeriklased. Ta tegi sellise järelduse ainult nende keelte vaatlemise põhjal (Brown 1958). Seda tüüpi tsirkulaarne arutus on selles valdkonnas tavaline; muu hulgas on see ka andnud ainet Gregory Murphy paroodiaks (1996: 183):

Whorfiaan: Eskimote lumetaju on sügavalt mõjutatud nende keelest. Näiteks on neil *N* sõna lume kohta [*N* varieerub laialt — vt Pullum 1991], samal ajal kui inglise keeles on ainult üks, *snow*. Kõigi nende sõnade olemasolu paneb neid lumest mõtlema hoopis teistmoodi, kui näiteks ameeriklased mõtleavad.

Skeptik: Kust sa tead, et nad mõtlevad lumest teistmoodi?

Whorfiaan: Vaata kõiki neid sõnu, mis neil lume kohta on! *N* tükki!

Kui keegi leiab seose keeltevahelise erinevuse ja kognitiivse erinevuse vahel, siis peab ta näitama põhjuslikku suhet. Keele ja tunnetuse vaheline korrelatsioon võiks olemas olla näiteks sellepärast, et kognitiivne erinevus põhjustab keelelist erinevust, mitte vastupidi. Või võiks see eksisteerida mingi kolmanda teguri tõttu, näiteks mõne üldisema teguri tõttu, mis mõjutab nii keelt kui mõtlemist. Enamgi, tõlgenduse probleemid tekivad siis, kui kognitiivse erinevuse kontrollimiseks kasutatav ülesanne ise toetub keelelisele esitusele, sest siis ei saa kindel olla, et tegemist on keele mõjuga mõtlemisele — ja mitte keele mõjuga keelele. Kõike seda meeles pidades saame vaadelda mõningaid konkreetsemaid väiteid, mida on esitatud.

Mõned väited tulevad väljastpoolt akadeemilisi ringkondi. Pärast Prantsuse revolutsiooni tundsid paljud juhid, et *tu/vous* eristus õhutab mõtlema klassi- ja võimuerinevusest ning nii keelustati *vous'* kasutus ja *tu*-d pidi kasutatama kõikides vestlustes kõikide poolt. Robespierre olevat isegi suurte hulkade poole pöördunud *tu*-ga. Pärast Vene revolutsiooni kaotati *мы/вы* kontrast samalaadsetel põhjustel. Nagu märgib Slobin: “kui te regulaarselt kõnelete keelt, milles te peate valima pöördumiseks teise isiku vormi, mis märgib teie sotsiaalseid suhteid vestluspartneriga [---] siis peate te kõik isikud, kellega te räägite, kategoriseerima vastavate sotsiaalsete mõõtmete järgi” (Slobin 1996). Samasugune mõttekäik ilmneb ka mõnes tänapäevases arutluses seksistliku

keele üle. Muidugi ei pea olema whorfiaan, et sellisele keelele vastu astuda (te võite pidada seda lihtsalt solvavaks). Kuid praeguse eesmärgi jaoks on huvitavam seda laadi kaebus, et sellised nimetused nagu *mankind* või kohustuslik meessoost pronoomeni *he* kasutus tegelikult kujundavad inimeste mõtteid nais- ja meessoos kohta.

Ent mida ütlevad teaduslikud uurimused? Whorfi väidetest motiveerituna uuris esimene selliste teadustööde laine väidet, et erinevused värvussõnavaras põhjustavad erinevusi värvusetajus. Näiteks peaksid inglise keele kõnelejad olema eriti tundlikud sinise ja roheline eristamise suhtes, sest inglise keeles on nende kahe värvuse jaoks kaks sõna (*blue* ja *green*); sellise keele kõnelejad, mis kirjeldab neid värvusi ühe sõnaga, peaksid olema eristuse suhtes vähem tundlikud. Kultuuridevaheline uuring näitas siiski, et selline oletus on väär — kõik inimesed tajuvad ja kategoriseerivad värvusi ühtemoodi (Berlin, Kay 1969), tõenäoliselt sellepärast, et kõik inimesed jagavad ühesugust nägemissüsteemi, süsteemi, mida keel ei mõjuta.³

Alfred Bloom (1981) väitis, et kontrafaktuaalne mõtlemine on hiina keeles keerulisem kui näiteks inglise keeles — sest selliseid konstruktsioone nagu “kui X teeks Y, siis juhtuks Z” ei ole hiina keeles lihtne edasi anda. Selle kinnituseks tegi Bloom rea uurimusi, millest selgus, et hiina keele kõnelejad lahendavad kontrafaktuaalset mõtlemist nõudvaid ülesandeid halvemini kui ameeriklased, oletatavasti seetõttu, et hiina keel teeb inimeste jaoks raskeks mõelda sellistest stsenaariumidest. Siiski on välja tulnud, et nende uurimuste juures oli tõsiseid probleeme eksperimentide ülesehitusega — ja kui need kõrvaldada, siis hiina/inglise erinevus kaob (nt Au 1983).

Kolmandaks näiteks võib tuua John Lucy ja Suzanne Gaskinsi (2001) aruande eksperimentide reast, milles katseisikutele näidati sihtobjekti ja kaht alternatiivi, üks neist sihtobjektiga samakuju-

---

³Mõned viimase aja lisauuringud on näidanud erinevusi värvussõnade mäletamise keele funktsioonina (nt Kay, Kempton 1984), aga need erinevused ilmnevad ainult juhul, kui katseisikud kõige tõenäolisemalt täidavad ülesannet endale eksplitsiitselt värve kirjeldades (vt Pinker 1994). Keele rolli juurde eksplitsiitses mälus pöördume oma arutluse käigus veel tagasi.

line, ent erinevast materjalist, teine teistsuguse kujuga, kuid samast materjalist. Küsimusele, kumb alternatiividest sihtobjektiga rohkem sarnaneb, vastasid inglise keele täiskasvanud kõnelejad valdavalt, et sarnase kujuga objekt. Lucy ja Gaskins testisid ka jukateegi maaja keele (mis on klassifitseeriv keel) emakeelena kõnelejaid ja leidsid, et need täiskasvanud ei kaldu eelistama sama kuju; pigem kipuvad nad tegema üldistust materjali kokkulangevuse järgi. See vastab keelelisele erinevusele. Inglise keel kirjeldab kujuvastavust, kasutades sama sõna, mis kirjeldab sihtobjekti, samas kui jukateegi keel kirjeldab ainevastavust sama väljendiga. (Näiteks kirjeldataks inglise keeles pikka peenikest küünalt sõnaga *candle*, mis võib kuju ja funktsiooni põhjal laieneda ka teistele entiteetidele. Ent sama küünalt kirjeldataks jukateegi keeles klassifitseerija pluss ainesõna abil, umbes sellise väljendiga nagu “üks-pikk-peenike-vaha”, ja see ainesõna võib laieneda teistele entiteetidele ainest lähtuvalt.) Nagu Lucy ja Gaskins seda esitavad, on nende tulemused kooskõlas vaatega, et sarnasusotsustused on kujundatud keele poolt, mida keegi kõneleb.

Ent on ka teisi võimalusi. Ühelt poolt võivad katseisikud võrdlemise ülesannet täites eksplitsiitselt kasutada oma keelelisi teadmisi. See tähendab, et nad kasutavad strateegiat nimetada kõigepealt iseenda jaoks sihtobjekt ja seejärel otsida teiste objektide hulgast välja see, millele anda sama nimi. Teistpidi võib mõju olla tingitud kultuurilistest teguritest keelest sõltumatult; sellel võib olla tegemist sellega, kuidas inimesed eri kultuurides käituvad, kui neil palutakse teha sarnasuse alusel valikuid või kuidas nad mõtlevad lihtsatest artefaktidest. Nende võimaluste eelistamiseks annab alust see, et Lucy ja Gaskins testisid sama ülesandega ka 7-aastasi lapsi ega leidnud kahe grupi vahel erinevusi — *kõik* katseisikud kaldusid eelistama kuju. Kuna 7-aastased juba oskavad inglise või jukateegi keelt, siis annab see märku, et täiskasvanute erinevus ei johtu keelest. (Võib muidugi üritada väita, et kuidagimoodi keele mõju “settimine” võtab aega, aga sellistel väidetest ei ole palju kaalu, kui puudub teooria, mis see settimine on ja milleks seda vaja on.)

Viimane valdkond, mille üle arutleme, on seotud mõningate ruumitunnetuse uuringutega. Objektidevahelisi ruumisuhteid kirjeldades kasutavad keeled harilikult mitmeid osutusraame [*frames of reference*] ja raami valik sõltub olukorrast. Nii hollandi kui ing-

lise keel kalduvad kasutama kas *seesmist* osutusraami, mis kasutab mingi pildil nähtava objekti enda ruumilisi omadusi (nt “poiss on auto ees”), või *suhtelist* osutusraami, mis toetub vaatleja enda positsioonile (nt “poiss on autost vasakul”). Võrdluseks võib tuua ühe tseltali keele dialekti (maaja keel, mida kõneldakse tenejapade kogukonnas Chiapasi mehhiklaste hulgas), mis kasutab *absoluutset* osutussüsteemi. Tenejapad kasutavad objekte kirjeldades kolmest *seesmist* süsteemi: *allmäe* (umbes: põhjas), *ülalmäe* (umbes: lõunas) ja *üle* (umbes: läänes ja idas). Nii saab situatsioon, mida hollandi keeles kirjeldataks lausega, mille vasteks on inglise keeles “Poiss on minu ees”, tseltali keeles kirjelduse nagu umbes “Poiss on minust ülalmäe”. Selliseid fraase nagu “pöörake esimesest teest paremale” pole tseltali keelde lihtsalt võimalik tõlkida; selles keeles pole mingit moodust, kuidas väljendada ruumimõisteid, mis on täiesti sõltumatud absoluutsest asukohast.

Stephen Levinson (1996) oletab, et hollandi keele kõnelejad mõtlevad lähedal asuvatest objektidest suhteliste mõistete kaudu (nagu vasak ja parem), samal ajal kui tseltali keele kõnelejad mõtlevad neist absoluutsete mõistete kaudu (nagu põhi ja lõuna). Ühes uuringus asetati lauale neli mängulooma juhuslikus järjekorras vasakult paremale (või siis põhja-lõunasuunas): lehm, siga, hobune, lammas. Katsealustel paluti järjekord meelde jätta, siis pöörati neid ruumis 180 kraadi teise laua ette ja paluti loomade järjestus taastada “täpselt nii, nagu see oli”. Hollandi keele kõnelejad eelistasid säilitada suhtelise järjekorra, nad asetasisid lauale vasakult paremale järjekorras lehma, sea, hobuse ja lamba. Tenejapad kaldusid tegema vastupidist, nad asetasisid loomad lauale vasakult paremale järjekorras lammas, hobune, siga, lehm, rikkudes sellega suhtelist järjekorda, kuid säilitades absoluutse asetuse.

Ühes teises uuringus paluti tenejapadel näoga põhja suunas vaadata multifilmi, milles toimus liikumine idast läände (ja paremalt vasakule). Seejärel viidi katsealused teise ruumi ja paluti neil kellelegi filmist jutustada, ning jälgiti vargsi nende spontaanseid žeste. Erinevalt hollandikeelsetest katsealustest, kes imiteerisid liikumise suhtelist suunda (paremalt vasakule), kaldusid tenejapad säilitama absoluutset idast-läände liikumist oma žestides ja nii žestikuleerisid nad kas paremalt vasakule või vasakult paremale *sõltuvalt sellest, mis suunas nad jutustades näoga olid*.

See on metodoloogiliselt muljetavaldav: meil on erinevus keeles ja sõltumatult määratud erinevus tunnetuses, samuti kognitiivne ülesanne, mis iseenesest otseselt ei puuduta keelelist teadmist. Aga nagu ka Lucy ja Gaskinsi uuringu puhul tuleb välja selgitada võimalus, kas mitte mõni kolmas tegur ei seleta nii keelelist kui muud erinevust kahe kultuuri liikmete vahel. Näiteks võib olla, et füüsiline keskkond, milles tenejapad elavad, soodustab *nii* absoluutse ruumisüsteemi kasutamist tseltali keeles *kui* absoluutset objektide ruumilist kodeerimist, aga puudub otsene tseltali keele õppimise mõju tenejapade ruumilisele mõtlemisele. Just sedamööda on Li ja Gleitman (2002) näidanud, et lihtne manipuleerimine orientiirivihjetega võib tekitada sama sorti nihkeid ruumilistes osutusraamides isegi inglise keelt emakeelena kõnelejate hulgas. Sellest hoolimata võib pidada Levinsoni ja tema kolleegide uurimistööd üheks kõige lootustandvamaks katseks õppida tundma keelelise erinevuse ja kognitiivse erinevuse vahelisi suhteid.

Mida saime teada sellest kiirest ja ebatäielikust ülevaatest? Võib näha nelja potentsiaalset edasiste uuringute suunda.

1. Tarvis on ulatuslikke, paljusid keeli hõlmavaid mitmekülgseid võrdlusi, kui tahame kunagi saavutada edu kultuuriliste segajate kõrvaldamises. Kujutage ette, kui palju vastupandamatuid oleksid väited ruumitunnetuse kohta, kui tosinat keelt kõikjal maailmas, mis kasutavad inimesekeskset osutusraami, võrreldaks teise tosinaga keelega, mis kasutavad keskkonda asetatud raamistikku. Kui sellise hulga kultuuride võrdlemisel tuleks välja seesama kognitiivne vastandus, siis oleks palju raskem väita, et selline mõju ilmneb kultuuriliste segajate tõttu, sest viimased jäävad sisuliselt tegurite hulga välja, kui on valitud piisavalt rikas ja mitmekesine kogum.
2. Tarvis on selgemalt postuleerida keele erinevad küljed, mis võiksid asjasse puutuda. Selle vaate kogenud pooldaja, et keel mõjutab mõtlemist, võiks soovida vahet teha erinevate võimalike mõjutajate vahel, nt leksikaalsed väljad, klassifitseerijate süsteemid, sõna pikkus, soo ja ajavormi markerid ja anafoorilised suhted. Lisaks on võimalik vahet teha keele implitsiitsetel ja eksplitsiitsetel aspektidel. Ollakse hästi teadlik sellest, et teatud mõistete ja kategooriate jaoks on ole-

mas teatud sõnad, tõenäoliselt ollakse teadlik ka erinevustest sõnapikkustes; kuid paljud grammatika aspektid ei ole teadvustatud (välja arvatud ehk üksnes ettevalmistatud keeleteadlastele). Kas eksplitsiitsetel ja implitsiitsetel aspektidel on tunnetusele erinev mõju?

3. Tarvis on selgemalt ütelda, *kus* täpselt tunnetuses me arvame, et võib mõjusid leida, ja miks just seal. Alfred Bloom (1981) arvab, et pole kuigi tõenäoline, et taju poolt määratud värvuskategooriad või see, kuidas me nähtavate sündmuste komponente grammatiliselt analüüsime, saaksid olla üles kaalutud mingi kindla keele poolt; kuid keele mõju on tõenäolisem nendes valdkondades, kus taju vähem asjasse puutub, näiteks kontrafaktuaalses mõtlemises. Kas see on tõsi? Teiste võimalike maksimaalse mõju alade hulgas on põhitasandist kõrgemal asuvad kategooriad, sotsiaalsed ja kultuurilised kategooriad, loogilise mõtlemise vormid ja mõtlemismallid, millel on suur mälukoormus. Need tegurid võivad omakorda ristuda keele aspektidega, millest oli juttu punktis 2.
4. Tarvis on uurida põhjalikumalt erinevusi ülesannete vahel, mis on keelest sõltuvad, ja nende vahel, mis ei ole keelelised. Kui näiteks ülesanne ise nõuab, et inimene kasutaks sisekõnet, siis mis iganes keele mõju sellele tegevusele on kahtlemata vähem huvitav.

3. KEELE UNIVERSAALSED MÕJUD MÕTLEMISELE

Mõnikord arvatakse, et loomuliku keele — *mis tahes* loomuliku keele — omandamine tekitab uue representatsioonilise meediumi, mille kaudu mõelda. Üks võimalus asju nii näha on arvamus, et imikutel on ainult mõttekeel; täiskasvanutel on olemas mõttekeel pluss mõni loomulik keel, näiteks inglise keel. Arusaam keelest kui uusi representatsioonilisi võimalusi pakkuvast vahendist on pidanud vastu palju aastaid ning varem tunti seda vast kõige paremini Võgotski (Vygotsky 1962) tööde järgi.

Keskne mõte selles on, et kui me ükskord oleme omandanud mõne keele nagu inglise keel, siis saame me selles keeles “ise-endaga kõneleda”. Kõige ilmselgem oleks sellise sisekõne kasutamine kognitiivsetes ülesannetes, mis on ise keelega seotud,

näiteks kavandamine, mida kirjutada, või ettekujutamine, mida keegi teine vestluse käigus võiks öelda. Kuid paljud teadlased on väitnud, et sellel on suurem roll. Peter Carruthers (1996) on toonud välja, et teatud tüüpi mõtlemised, nagu näiteks põhjuslik arutlemine või sotsiaalne tunnetus, nõuavad internaliseeritud loomuliku keele tuge. Kui näiteks keegi püüab ette aimata teiste mõtteid (mida küll Joe arvab, kui ma teda ei tsiteeri?), teeb ta seda *inglise keeles*, sest mõttekeel pole selleks piisav. Samasuguseid mõtteid on avaldanud ka Dennett (1996) ja Vögotski (Vygotsky 1962).

Loomuliku keele oskamine ei saa olla tarvilik kogu põhjuslikuks ja sotsiaalseks mõtlemiseks, sest ka mittekeelelistel olenditel, nagu imikuil ja šimpansidel, on oskusi nendes valdkondades, samuti on mõningane sotsiaalse mõtlemise võime tarvilik seletamiseks, kuidas sõnade õppimine üldse alguse saab (ülevaadet vt Bloom 2000). Kuid mõnesid arengunähtusi saab ilmselt just selle väite najal seletada. Võtkem näiteks väära uskumuse ülesanne [*false belief task*]. Ühes selle ülesande variandis näitab eksperimentaator lapsele nõõbikommide pakendit ja raputab seda, tuues kuuldavale kõrina. Lapselt küsitakse: "Mis seal sees on?" ja vastab tingimata: "Nõõbikommid." Seejärel avatakse pakend ja näidatakse lapsele, et selle sees on tegelikult väikesed pliiatsid. Siis küsitakse lapse käest, kuidas vastaks samale küsimusele "Mis seal sees on?" mõni teine laps, kes ei ole näinud lahti tehtud karpi. Alates umbes neljandast eluaastast kalduvad lapsed vastama nagu täiskasvanud: "Nõõbikommid." Aga nooremad lapsed vastavad pigem "pliiatsid", andes selle vastuse isegi küsimusele, mida nad ise enne arvasid, et karbis on, kui see polnud veel lahti tehtud. (Perner, Leekham, Wimmer 1987.)

Selle arengulise efekti seletus on põhjustanud palju vaidlusi ja mitmed teadlased on leidnud laste segaduse põhjuseks olevat ülesande korraldused, mitte kompetentsi puudumise (nt Bloom, German 2000). Ent Carruthers tõstatab võimaluse, et väiksemate laste halvema soorituse põhjuseks on nende võimetus panna situatsioon ümber loomuliku keelde (vt ka Villiers, Villiers 2000). Loomulik keel võib pakkuda unikaalse vahendi väärade uskumuste üle mõtlemiseks propositsioonilisi hoiakuid väljendavate verbide ja nende komplementide kaudu.

Siinkohal on asjakohane näide täiskasvanud afaasikutest. Üht tüüpi afaasias puudub keele ja mõtlemise vahel silmanähtavalt seos. Need afaasikud jätvad mulje ratsionaalsetest inimestest, kes püüavad suhelda. Nad ei ole vaimselt alaarenenud ega segased, aga nad käituvad nii, nagu käituksime meie, kui meilt röövitaks meie algne võime suhelda. Nagu arvata võib, on nad frustreritud oma keelelisest probleemist ja proovivad seda kompenseerida teistel viisidel kommunikeerudes, näiteks joonistades ja žestikuleerides. Sellised juhtumid pakuvad suurepärase võimaluse uurida läbi Carruthersi väide. Varley ja Siegal (2000) testisid üht tõsiselt afaatilist meest põhjusliku mõtlemise ja väärade uskumustest arusaamise ülesannetega (ülaltoodud nõõbikommide-ülesande variant). Ta ei olnud võimeline kuulda-vale tooma ega mõistma rohkem kui eraldiseisvate sõnade jadasid, kuid sooritas seda tüüpi ülesande siiski laitmatult. See ei näita, et keel on seda sorti mõistetest arusaamisel ebarelevantne (*kunagi* oli tal ju siiski keel olemas olnud). Ent see toob välja, et jooksvate põhjuslike ja intentsionaalsete järelduste tegemine ei nõua loomulikku keelt.

Teistes valdkondades võib algse sisemise hääle ideel siiski olla märkimisväärne väärtus. Dehaene'i (1997) järgi näib tõenäoline, et võime mõelda suurtest arvudest — näiteks saada aru sellest, et kui kahekümnest objektist kaks ära võtta, jääb järele kaheksateist — pole võimalik loomulikku keelt omamata. Ainus, mis ilma keeleta järele jääb, on umbkaudne akumulaator-mehhanism, mida inimesed jagavad rottide ja teiste loomadega. Selle vaate kinnituseks on tõendeid kliinilisest dissotsiatsioonist täpsetes arvudes mõtlemise (väidetavalt keele produkt) ja vastandina umbkaudsetes arvudes mõtlemise (väidetavalt akumulaator-mehhanismi toode) vahel (Dehaene 1997). Seda liiki afaasia toimel näivad isegi esile kerkivat veel peenemad puudujäägid. Korrutamist faktide otsing näis olevat rohkem häiritud Broca piirkonna afaasiast, samas kui üldisemad arvutuspuudujäägid näisid seostuvat Wernicke-afaasiaga (Delazer jt 1999). Samamoodi on ajukahjustusega laste arengu uuringud näidanud tihedat seost afaasia ulatuse ja matemaatiliste arvutuste sooritamise raskendatuse vahel (Martins jt 1999).

Veel üks potentsiaalne keele ülesanne on pakkuda alternatiivset informatsiooni jälgimise moodust. Tohtu hulk uurimusi on

lähiajal tehtud muutuspimedusest [*change blindness*], nähtusest, kus inimesed on märkimisväärselt tähelepanematud dramaatiliste muutuste suhtes oma visuaalses maailmas. Kuid muutuspimeduse mõjud vähenevad suuresti vaadeldava pildi mis tahes aspektide korral, mida inimesed verbaalselt nimetavad — vaadeldavat pilti iseendale loomulikus keeles kirjeldades on inimesel parem võime märgata mis tahes muutust, mis selles võib ette tulla (Simons 1996). See tõik võib hästi aidata seletada keele-eelsete ja keelt oskavate laste arenguerinevusi võimes märgata varieeruvust katseülesannetes.

Samas vaimus kujutage ette, et keegi peidab mingit eset nelinurkse ruumi ühes nurgas, kus pikk valge sein on paremat ja lühike punane sein vasakut kätt. Täiskasvanute jaoks pole keeruline eset taas leida kasutades ruumilist ja värvusinfot, kuid väikesed lapsed kasutavad vaid ruumiinfot, mitte värvusinfot. Laste probleemil võib olla mitmesuguseid põhjusi, ent nende keelelise arengu paralleelne uurimine näitab, et neil ei pruugi olla piisavalt ladusat keelekasutust, et kodeerida värvussuhteid (Wang, Hermer-Vazquez, Spelke 1999). Seda oletust toetab võimsalt sama katse, milles täiskasvanutel keelekasutus blokeeritakse. Kui täiskasvanul palutakse tegeleda mingi verbaalse ülesandega (näiteks tagurpidi numbrite lugemine seitsmest alates) samal ajal, kui vaadatakse eseme peitmist, siis ruumilise informatsiooni kasutamine ülesannet täites ei lange, kuid värvusinfo kasutamine väheneb märkimisväärselt (Hermer-Vazquez, Spelke, Katsnelson 1999).

Keele mõjul mälule võib olla veel teisi implikatsioone. Üks kõige põnevamaid teooriaid keele kohta puudutab lapsepõlve mälulünga mõistatust. Palju aastaid on olnud teada, et meil kõigil on üsna pidev autobiograafiliste mälestuste jada kuni umbes kolmanda eluaastani tagasi. Kui me läheme tagasi nooremasse ikka kui kolm aastat, siis muutuvad mälestused katkendlikuks ja kaovad peagi. Võib-olla nooremad lapsed pole võimelised kinnitama oma elu kogemusi narratiivsetesse struktuuridesse, struktuuresse, mida on peaaegu võimatu ette kujutada keelest väljaspool eksisteerivana (Fivush, Schwarzmueller 1998). Üsna täpselt sel ajal, kui lapsed juba suudavad rääkida oma elust narratiivsel moel, nähakse ennast ajas kulgevana, on vanus, millest alates nende mälestused on hilisemas elus taastatavad. Neid väiteid kinnitavad ka kultuuridevahelised uuringud, mille andmeil Korea lastel algavad

mälestused hilisemas eas kui Ameerika korea lastel (Mullen, Yi 1995). Seda erinevust on oletatud erinevate kultuuripraktikate tõttu, kuidas lapsevanemad oma lastega suhtlevad. Traditsioonilises korea perekonnas vanemad ei kutsu üles väikesi lapsi olema peaaegu täisväärtuslikud vestluskaaslased igapäevastes jutuajamistes, lükates sellega edasi laste narratiivsete oskuste kujunemise.

4. SÕNAD JA MÕISTED

Oletagem, et keel ei mõjuta mõtlemist mitte luues uut vormi mentaalse arvutuse ja mälu jaoks, nagu ülalpool sai arutatud, vaid luues tegelikult uued mõisted. Need mõisted kerkivad esile kokkupuutes sõnadega. Selle väite tugevama versiooni põhjal alustavad lapsed ilma ühegi mõisteta, mis keelt kasutavatel täiskasvanutel on. Selle järgi on vale öelda, et lapsed esmalt teavad, mis king on, ja seejärel õpivad selle jaoks sõna. Selle asemel nad sõna "king" kuulmise kaudu õpivad tundma kingi. Tegelikult on tahke objekti mõistet ennast vahel öeldud tulenevat sõnalisest kogemusest ja loomuliku keele grammatikast (Quine 1960). Paljud arengupsühholoogid ütlevad ettevaatlikumalt, et sõnaline kogemus võib teenida uute mõistete piiride kindlaksmääramist (nt Bowerman 1996; Gopnik, Meltzoff 1997; Waxman, Markow 1995). Kuna keelte sõnavara on erinev, võib sellest teha järelduse, et eri keelte kõnelejad peaksid omandama erinevad mõisted.

Kui koherentne selline arutus on? Vaadeldagem lihtsat näidet:

K: Kuidas inimesed saavad ajast mõtelda?

V: Sest me õpime aja keelt, selliseid sõnu nagu "oli" ja "homme".

Aga see vastus tõstatab otsekohe järgmise küsimuse: "Kuidas me neid sõnu õpime?" *Oleks parem, kui vastus sellele ei eeldaks eelnevat võimet ajast mõtelda.* Üldisemalt võib öelda, et mis tahes teooria, mis väidab, et X-ist arusaamine nõuab keelelise väljendi mõistmist, mis X-i edasi annab, peab seletama, kuidas seda keeleväljendit on võimalik omandada ilma eelnevalt X-i mõistmata.

On pakutud mitmesuguseid võimalusi, kuidas see võiks juhtuda; mooduseid, kuidas sõnaline kogemus annab mõisteid, mida varem polnud. Oletagem, et keegi viskas teie ette maha

viiskümmend väikest objekti, mitut värvi ja eri materjalist, ja see isik osutab kõigile neile objektidele, mis on punased ja pehmed, ja nimetab neid "doops". See võib panna teid punaseid ja pehmeid objekte liigitama eraldiseisvasse kategooriasse ja kategooria moodustamine võib mõjutada seda, kuidas te mõtlete ja tuletate meelde teisi objektihulki, millele te satute, isegi kontekstides, kus pole tegemist suhtlusega. Selles mõttes saab keel motiveerida mõiste moodustamist, tõmmates tähelepanu omadustele, mis eri objektidel maailmas on sarnased.

Siiski me kahtlustame, et kui paljud psühholoogid kõnelevad keele mõjudest, peavad nad silmas märksa põnevamat protsessi. Laps võib alustada mingi kognitiivse iduga ajamõistest. Keel seejärel laiendab seda idu palju komplekssemaks ajamõisteks. Teistpidi, see uus kognitiivne struktuur võib saada püsivaks ja moodustada aluspinna edasiseks kasvuks ja keele poolt viimistlemiseks, ja nii edasi. Seda sorti enda-ise-ülesvinnamise idee sobib kokku piaget'liku teooriaga, samuti hilisemate "teooria-teooria" käsitlustega kognitiivsest arengust (nt Carey 1988; Gopnik, Meltzoff 1997; arutlust vt Keil 1998).

Meil on (siin) vähe ütelda selliste teooriate väärtuse kohta, kuid me tahaksime rõhutada vahet huvitava väite vahel, et keel toob endaga kaasa teooria muutumise *keele struktuuri* tõttu (nt teatud sõnade tõttu, mida ta sisaldab), ja triviaalse väite vahel, et keel toob endaga kaasa teooria muutuse informatsiooni tõttu, mida ta kannab. Pealegi on suur vahe, kas ütelda seda, et näiteks laste arenevat teooriat sotsiaalse maailma kohta kujundavad erilisid leksikaalsed jaotused, mida nende keel tõmbab (huvitav), või seda, et laste arenevat teooriat sotsiaalse maailma kohta kujundab see, mida nad kuulevad, et inimesed räägivad (triviaalne).

Millised on siinkohal arengulised tõendid? Gelman ja Markman (1986, 1987) tegid järgmist sorti uuringuid: Lastele öeldi, et brontosaurusel — keda nimetati dinosauruseks — on üks omadus (kõigusoojasus) ja ninasarvikul on teine omadus (püsisoojasus). Seejärel küsiti neilt, mis omadus on tritseeratopsil — keda nimetati dinosauruseks —, kas kõigu- või püsisoojasus? Lapsed kaldusid vastama, et tritseeratops on kõigusoojane, sellest hoolimata, et ta näeb rohkem püsisoojase ninasarviku moodi välja.

Kas see on tõendus sõnade võimu kohta? Tihtipeale seda just nii mõistetakse, kuid probleem on selles, et lapsed oleksid võinud teha selle järelduse ka siis, kui neile poleks neid nimetusi öeldud. Laste oletus, et brontosaurus ja tritseeratops on mõlemad kõigusoojased, oleks võinud põhineda lihtsalt nende teadmisel, et mõlemad on dinosaurused — mitte faktil, et neid mõlemat *nimetati* “dinosauruseks”. On tehtud mitmeid hilisemaid uuringuid, mis on üritanud seda teemat jätkata, ja tulemused on segased, kuid üldiselt paistab tulemus siiski olevat see, et sõnad võivad kujundada kategooria-otsustusi, aga ainult siis, kui on olemas ka mõni *sõltumatu* tõend, et objektid, mis saavad sama nime, kuuluvad samasse kategooriasse (nt Davidson, Gelman 1990; ülevaadet vt Bloom 2000). Keel on mõistete moodustamise juures küll tähtis, aga temast üksi mõistete moodustamiseks ei piisa.

Tegelikult on laste ettevaatus sõnade kasutamisel mõistestruktuuri vihjena arusaadav. Neil on üks suurepärase põhjus *mitte* automaatselt arvata, et kui kaks objekti saavad sama nime, siis nad kuuluvad samasse kategooriasse. See on homofoonide olemasolu: üks sõna võib vastata mitmele mõiste. Lendavad imetajad ja pesapalli löömise vahendid on mõlemad (inglise keeles) *bats* ja nii võiks laps, kes oletab, et sama sõna = sama mõiste, jõuda lõpuks võrdlemisi veidra mõisteni. Seetõttu ei saa lapsed uusi mõisteid moodustades liiga tugevasti toetuda sõnadele.

Vähem dramaatiline sõnade mõju puudutab töötluskoormust. Seda võib üsna toredasti täheldada kakskeelsete puhul, kelle jaoks sama mõiste on esitatud ühes keeles pika, teises lühikese sõnaga. Kui need sõnad juhtuvad olema osalised mälu koormavas arvutusprotsessis, siis võib sõna pikkusel olla oma mõju. Näiteks nende laste võime, kes on kõmri ja inglise keele kakskeelsed, sooritada inglise keeles matemaatilisi arvutusi on palju parem kui nende võime teha samu matemaatikatehteid kõmri keeles; ning seda seostatakse sellega, et kõmri keeles on arvsõnad oluliselt pikemad (Ellis, Hennelly 1980). Me oletame, et need lapsed saavad arvude mõistetest ja tehetest arvudega aru mingil tsentraalsel tasandil, kuid nende arvutustehete tegelik sooritamine on tihedalt seotud keele ja selle omadustega.

Mõneti samamoodi ilmneb täiskasvanud kakskeelsete puhul, kes õpivad uue täpset vastust andva arvutamistehnika, selle kasu-

likkus peamiselt keeles, milles nad selle õppisid, kuid keelespetsiifilist mõju ei ilmne uue tehnika puhul, mis on seotud ebatäpse arvulise hinnanguga (Spelke, Tsivkin 2001). Seda tüüpi tulemus toob taas välja, kuidas keel võib mõjuda mõnele väga erilisele tunnetuse aspektile ja teistele mitte, nagu näiteks kaks erinevat matemaatilise mõtlemise aspekti. Ent see tulemus näitab ka seda, et kõige võimsamad keeltevaheliste erinevuste mõjud tunnetusele ilmnevad valdkondades, mis ise on seotud keelega, eeltoodud juhul verbaalsetes matemaatilistes võimetes.

5. KOKKUVÕTE

Kas keel mõjutab mõtlemist? Muidugimõista jah; sellepärast me esiteks kasutamegi keelt. Kas keelel on mõtlemisele eriline mõju mõnel muul moel kui suhtluse kaudu? Tõenäoliselt ei. Tihti arvatakse, et keel, mida me õpime, võimaldab meil teha abstraktseid järeldusi (näiteks vaimuteooria valdkonnas) ning jaotada välismaailma eraldiseisvatesse kategooriatesse (näiteks objektkategooriate valdkonnas). Sellised arvamused võivad osutada tõeks, kuid on arvestamisväärseid tõendeid vastupidise poolt.

Kas keelel on *mingitki* mõju mõtlemisele mõnel muul moel kui suhtluse kaudu? Võib-olla. Me vaatlesime mõningaid valdkondi (matemaatiline mõtlemine, olukorramälu ja ruumiline navigatsioon), kus keelel näib olevat mõningane mõju — nii spetsiifilisel keelel, mida inimene räägib (nt mõttes arvutamine kõmri ja inglise keeles), kui keelel üldisemalt (nt mineviku eksplitsiitse mäletamise algus). Kõik need mõjud on vaieldavad ja vajavad edasist uurimist, kuid näib, et kui keel mängib mingit huvitavat osa selles, kuidas me mõtleme, siis ennekõike on ta roll informatsiooni edasiandmises.

Kokkuvõtvalt võib siiski öelda, et praegused uuringud ei esita väljakutset valitsevale vaatele keelest. See tähendab sellele, et keel on paljuski nagu nägemine. Keel ja nägemine on mõlemad suurepärased info edastamise vahendid. Inimesel, kes on pime, on raskem mõista mõningaid inimkultuuri aspekte kui sellel, kes näeb, sest tal puudub juurdepääs raamatutele, joonistele, kaartidele, televisioonile jne. Kuid see ei tähenda, et nägemine teeb kellegi targaks või et seletus, kuidas nägemine kujuneb või areneb,

oleks samaväärne abstraktse mõtlemise evolutsiooni ja arengu seletusega. Keel võib olla kasulik samas mõttes, nagu on kasulik nägemine. Ta on mõtete väljendamise ja talletamise vahend. Ta ei ole mehhanism, mis tekitab kõigepealt võime luua ja hinnata neid mõtteid.

Miks siis on mõte suuremaid muutusi kaasatoovast keele mõjust mõtlemisele nii visa vaibuma, ilmudes üha uuesti psühholoogias ja teistes distsipliinides? Meie arust on sellel kaks põhjust.

Esiteks ei pääse mööda sellest, et inimestel on eriline võime vallata loomulikku keelt. Isegi kõige leebema tõlgenduse korral ei ole ühelgi teisel liigil kaugelt samu võimeid selles valdkonnas. Keel on kõige silmatorkavam kõigist meie võimetest, mis meid loomadest eristab, ja see esileküündivus paneb järeldama, et see on suurim erinevus ja seetõttu juhib teisi kognitiivseid erinevusi. Ent selline arutluskäik ei tööta. Me ei tea, kas keel on suurim erinevus meie ja teiste liikide vahel. (Me ei ole isegi selles kindlad, mida see väide tegelikult tähendaks, kui seda hoolikalt uurida.) Vähe sellest, isegi kui me nõustume, et keel oli suurim erinevus, ei tähenda see kuidagimoodi, et ta oleks põhjustanud teised erinevused.

Teiseks, subjektiivsel tasandil on keeled üksteisest ülimalt erinevad. Ükskeelne inglise keele kõneleja kuuleb näiteks hiina või türki keelt kui mingit jama — veidrat ja võõrast müra. Teiste keelte ebatavaliselt võõras loomus võib tekitada mulje, et ka sügavamal kognitiivsel tasandil peab leiduma tõsiseid erinevusi. Inglise keel tundub teistest nii tohutult erinev; muidugi peaksid need erinevused tekitama sama suuri erinevusi muudes tunnetuse alades. Seda muljet süvendavad kultuurilised erinevused, mis tihtipeale on korrelatsioonis keeleliste erinevustega.

Meie arust on intuitsioon siin kahte pidi vale: keeled ei erine üksteisest tegelikult nii palju, kui inimesed arvavad. Selles suhtes on meie "rahva-keeleteadus" väär. Ja korrelatsioon ei ole põhjustamine; fakt, et inimesed, kes räägivad eri keeli, kipuvad kuuluma eri kultuuridesse, ei tähenda veel keele sügavat mõju mõtlemisele. Nii et kuigi üsna paljuski näib, et kõneldav keel mõjutab seda, kuidas keegi mõtleb, arvame meie, et see mulje on pigem võrgutav kui õpetlik.

Kirjandus

- Au, Terry Kit-Fong 1983. Chinese and English counterfactuals: The Sapir-Whorf hypothesis revisited. — *Cognition*, vol. 15, pp. 155–187
- Berlin, Brent, Paul Kay 1969. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press
- Bickerton, Derek 1995. *Language and Human Behavior*. Seattle: University of Washington Press
- Bloom, Alfred H. 1981. *The Linguistic Shaping of Thought: A Study in the Impact of Language on Thinking in China and the West*. Hillsdale, NJ: Erlbaum
- Bloom, Paul 1998. Some issues in the evolution of language and thought. — D. Cummins, C. Allen (eds.). *The Evolution of Mind*. Cambridge, MA: MIT Press
- Bloom, Paul 2000. *How Children Learn the Meanings of Words*. Cambridge, MA: MIT Press
- Bloom, Paul, Tim P. German 2000. Two reasons to abolish the false belief task as a test of theory of mind. — *Cognition*, vol. 77, pp. B25–B31
- Bowerman, Melissa 1996. Learning how to structure space for language. — P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel, M. F. Garrett (eds.). *Language and Space*. Cambridge, MA: MIT Press
- Brown, Roger 1958. *Words and Things*. New York: Free Press
- Carey, Susan 1988. Conceptual differences between children and adults. — *Mind and Language*, vol. 3, pp. 167–181
- Carruthers, Peter 1996. *Language, Thought, and Consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press
- Davidson, N. A., S. A. Gelman 1990. Inductions from novel categories: The role of language and conceptual structure. — *Cognitive Development*, vol. 5, pp. 171–196
- Dehaene, Stanislas 1997. *The Number Sense: How the Mind Creates Mathematics*. New York: Oxford University Press
- Delazer, Margarete, Luisa Girelli, Carlo Semenza, Gianfranco Denes 1999. Numerical skills and aphasia. — *Journal of the International Neuropsychological Society*, vol. 5(3), pp. 213–221
- Dennett, Daniel C. 1996. *Kinds of Minds*. New York: Basic Books
- Ellis, N. C., R. A. Hennessy 1980. A bilingual word-length effect: Implications for intelligence testing and the relative ease of mental calculation in Welsh and English. — *British Journal of Psychology*, vol. 71, pp. 43–51

- Fivush, Robyn, April Schwarzmüller 1998. Children remember childhood: Implications for childhood amnesia. — *Applied Cognitive Psychology*, vol. 12, pp. 455–473
- Fodor, Jerry A. 1975. *The Language of Thought*. New York: Crowell
- Gelman, Susan A., Ellen M. Markman 1986. Categories and induction in young children. — *Cognition*, vol. 23, pp. 183–208
- Gelman, Susan A., Ellen M. Markman 1987. Young children's induction from natural kinds: The role of categories and appearances. — *Child Development*, vol. 58, pp. 1532–1541
- Gopnik, Alison, Andrew N. Meltzoff 1997. *Words, Thoughts, and Theories*. Cambridge, MA: MIT Press
- Hermes-Vazquez, Linda, Elizabeth S. Spelke, Alla S. Katsnelson 1999. Sources of flexibility in human cognition: Dual-task studies of space and language. — *Cognitive Psychology*, vol. 39, pp. 3–36
- Kay, Paul, Willett M. Kempton 1984. What is the Sapir-Whorf Hypothesis? — *American Anthropologist*, vol. 86, no. 1, pp. 65–79
- Keil, Frank C. 1998. Cognitive Science and the origins of thought and knowledge. — R. M. Lerner (ed.). *Theoretical Models of Human Development*. Vol. 1 of the *Handbook of Child Psychology*. (5th ed.) Editor-in-Chief W. Damon. New York: Wiley
- Levinson, Stephen C. 1996. Frames of reference and Molyneux's question: Crosslinguistic evidence. — P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel, M. F. Garrett (eds.). *Language and Space*. Cambridge, MA: MIT Press
- Li, Peggy W., Lila R. Gleitman 2002. Turning the tables: Language and spatial reasoning. — *Cognition*, vol. 83, no. 3, pp. 265–294
- Lucy, John A. 1992. *Language Diversity and Thought: A Reformulation of the Linguistic Relativity Hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lucy, John A., Suzanne Gaskins 2001. Grammatical categories and the development of classification preferences: A comparative approach. — M. Bowerman, S. Levinson (eds.). *Language Acquisition and Conceptual Development*. Cambridge: Cambridge University Press
- Malotki, Ekkehart 1983. *Hopi Time: A Linguistic Analysis of Temporal Concepts in the Hopi Language*. Berlin: Mouton
- Martins, Isabel Pavao, E. Parreira, L. Albuquerque, J. M. Ferro 1999. Calculation abilities in children with acquired brain lesions. — *Approche Neuropsychologique des Apprentissages Chez L'Enfant*, vol. 11 (1) [51], pp. 6–12

- Mithen, Steven 1996. *The Prehistory of the Mind*. London: Thames Hudson
- Mullen, Mary K., Soonhyung Yi 1995. The cultural context of talk about the past: Implications for the development of autobiographical memory. — *Cognitive Development*, vol. 10, Jul–Sep, pp. 407–419
- Murphy, Gregory L. 1996. On metaphoric representation. — *Cognition*, vol. 60, pp. 173–204
- Perner, Josef, S. Leekham, Heinz Wimmer 1987. Three-year-olds' difficulty with false belief: The case for conceptual deficit. — *British Journal of Developmental Psychology*, vol. 5, pp. 125–137
- Pinker, Steven 1994. *The Language Instinct*. New York: Harper Collins
- Pullum, Geoffrey K. 1991. *The Great Eskimo Vocabulary Hoax, and Other Irreverent Essays on the Study of Language*. Chicago: University of Chicago Press
- Quine, Willard Van Orman 1960. *Word and Object*. Cambridge, MA: MIT Press
- Sapir, Edward 1921. *Language*. New York: Harcourt, Brace, and World
- Simons, Daniel J. 1996. In sight, out of mind: When object representations fail. — *Psychological Science*, vol. 7(5), pp. 301–305
- Slobin, Dan 1996. From 'thought and language' to 'thinking for speaking'. — J. Gumperz, S. Levinson (eds.). *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Spelke, Elizabeth S., Sanna Tsivkin 2001. Language and number: A bilingual training study. — *Cognition*, vol. 78 (1)
- Tager-Flusberg, Helen, Kate Sullivan 2001. A componential view of theory of mind: Evidence from Williams syndrome. — *Cognition*, vol. 76, pp. 59–89
- Varley, Rosemary, Michael Siegal 2000. Evidence for cognition without grammar from causal reasoning and 'theory of mind' in an agrammatic aphasic patient. — *Current Biology*, vol. 10 (12), pp. 723–726
- Villiers, Jill G. de, Peter A. de Villiers 2000. Linguistic determinism and the representation of false beliefs. — P. Mitchell, K. Riggs (eds.). *Children's Reasoning and the Mind*. Hove, UK: Psychology Press
- Vygotsky, Lev S. 1962. *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press
- Wang, Ranxiao F., Linda Hermer-Vazquez, Elizabeth S. Spelke 1999. Mechanisms of reorientation and object loca-

- lization by human children: A comparison with rats. — *Behavioral Neuroscience*, vol. 113, pp. 475–485
- W a x m a n , Sandra R., Dana B. M a r k o w 1995. Words as invitations to form categories: Evidence from 12- to 13-month-old infants. — *Cognitive Psychology*, vol. 29, pp. 257–302
- W h o r f , Benjamin Lee 1956. *Language, Thought, and Reality*. Cambridge, MA: MIT Press
- X u , Fei 1999. Object individuation and object identity in infancy: The role of spatio-temporal information, object property information, and language. — *Acta Psychologica*, vol. 102, pp. 113–136
- X u , Fei, Susan C a r e y 1996. Infants' metaphysics: The case of numerical identity. — *Cognitive Psychology*, vol. 30, pp. 111–153

PAUL BLOOM (sünd. 1963) on ameerika psühholoog. Lõpetas 1985. a McGilli ülikooli (Kanadas), doktorikraad 1990 (MIT). Töötanud Brandeisi ja Arizona ülikoolis, alates 1999 Yale'i ülikooli psühholoogiaprofessor. Tegelnud keelelise ja mõistelise arengu, sotsiaalse tunnetuse, keele ja mõtlemise evolutsiooniga ning psühholoogia filosoofiliste alustega. Teoseid: *How Children Learn the Meanings of Words* (2000) ja *Bodies and Souls* (ilmumas). Toimetanud raamatud *Language Acquisition: Core Readings* (1993); *Language and Space* (koos M. Petersoni, L. Nadel ja M. Garrettiga, 1996) ja *Language, Logic, and Concepts: Essays in Honor of John Macnamara* (koos R. Jackendoffi ja K. Wynniga, 1999).

FRANK C. KEIL (sünd. 1952) on ameerika psühholoog, lõpetas 1973 MIT bioloogina, magistrakraad 1975 (Stanford) ja doktorikraad 1977 (Pennsylvania ülikool) psühholoogias. Töötanud 1977–1998 Cornelli ülikoolis, alates 1986 professorina, alates 1998 Yale'i ülikooli psühholoogiaprofessor. Teoseid: *Semantic and Conceptual Development: An Ontological Perspective* (1979) ja *Concepts, Kinds, and Cognitive Development* (1989). Toimetanud raamatud *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences* (koos R. A. Wilsoniga, 1999) ja *Explanation and Cognition* (koos R. A. Wilsoniga, 2000).

KEELE JA MÖTLEMISE PARTNERLUS: Vaade linnulennult

Ruth Garrett Millikan

Tõlkinud Elo Luur

Selles artiklis katsun lühidalt visandada kogu oma keele ja mõtlemise vahelise suhte alase töö. Lähivõtteid sellest alast olen pakkunud mitmetes artiklites ja raamatutes, millele ka heldel käel viitan. Siin keskendun osadevahelistele suhetele, lootes teha ühtede jaoks lühikese sissejuhatuse oma keele- ja mõtlemisealasesse töösse, teiste jaoks anda selgituse oma üldisest plaanist.

Minu jaoks on keel ja mõtlemine suurelt jaolt paralleelsed. Näiteks mõlema intentsionaalsust defineeritakse teise intentsionaalsusest sõltumatult: mõtlemine on võimalik ilma keeleta ja võimalik on keel, mis ei anna edasi mõtlemist. Teisalt pole avalik keel mitte ainult stiimuliks mõtlemise arengule. See on arenenud inim mõtlemisele olemuslik. Need on suhted, mida loodan selgitada.

Väidan, et esimene vajalik idee keele ja mõtlemise vahelise suhte mõistmiseks on "pärisfunktsiooni" [*proper function*] idee. Keelelised tähendused on (esiteks) mitmesuguste keelevormide pärisfunktsioonid. Edasi puudutab nii keele kui mõtlemise intentsionaalsus seda viisi, kuidas need teenivad oma pärisfunktsiooni.

The Language-Thought Partnership: A Bird's Eye View. — *Language & Communication*, Vol. 21 (2001), pp. 157–166.

© Elsevier Science Ltd.

Avaldame autori loal.

Kõneldes alustuseks väga üldiselt: pärisfunktsioon on ellujäämisväärtus. Kõige lihtsamatel juhtudel on mingi üksuse pärisfunktsioon miski, mida see või — veel parem — selle eelkäijad, millest see on taastoodetud või kopeeritud, on teinud selle jätkuvaks reprodutseerimiseks või kopeerimiseks ja järelikult selle eksisteerimiseks. Vähem lihtsatel juhtudel peab pärisfunktsiooni kirjeldama kui midagi, mis varieerub valitsevate tingimuste suhtes, või on funktsioon tuletatud niisuguste eelnenud vahendite [*device*] funktsioonidest, mis oma väljundeid vastavalt tingimustele varieerides õigesti funktsioneerivad. “Pärisfunktsiooni” defineerisin ja arutlesin sellest definitsioonist järelduva üle oma teostes Millikan 1984: 1. ja 2. ptk; 1993: 1. ja 2. ptk.

Informaalselt kõneldes tavatsesin pärisfunktsioone nimetada “bioloogilisteks funktsioonideks”, kuid see tekitas arusaamatust. Arvati, et minu analüüs on katse analüüsida termini “funktsioon” kasutust bioloogide seas, ja arvati, et minu meelest tulenevad kõik pärisfunktsioonid geneetilisest valikust. Kumbki neist arvamustest ei pea vett. On ilmselge, et konkreetsete keelte elementide nagu sõnade, süntaktiliste vormide, intonatsioonide jne funktsioonid geenidega edasi ei kandu. Veel üldisemalt — õpitud käitumise funktsioonid on kõigest kaudselt seotud geenidega, mis tagavad soodumuse üht või teist käitumist teatud tingimustel õppida, ning mõtete funktsioonid on geenidega seotud väga kaudselt, geenid vaid tagavad võime arendada nendes tarvitatavaid mõisteid. Neid teemasid olen käsitlenud teostes Millikan 1984, 1993, 1995, 1996a, 2000b ega räägi neist siinkohal pikemalt.

Intentsionaalsus on seotud tötetingimustega või laiemalt võttes — rahuldatus tingimustega, mille üle arutlen mõne aja pärast. Hetkel tahan selgust tuua sellega, et ütlen, mis intentsionaalsus ei ole. See ei vasta mingile erilisele pärisfunktsioonile, mis intentsionaalsetel ühikutel, nagu laused ja uskumused, saab olemas olla (nt “viitamise”, “representeerimise” vms funktsioon). Pigem vastab see erilisele *viisile*, kuidas mingid asjad teenivad oma pärisfunktsiooni. Seda seletan hiljem. Praegu tahan intentsionaalsuse kõrvale jätta ja rääkida ainult keelevormide funktsioonidest.

Rahuldatus tingimusi pole mitte kõigil avalike keelte täielikel funktsionaalsetel üksustel. Mõnel on ainult pärisfunktsioon. “Tere!” jaoks pole rahuldatus tingimusi, kuid funktsioon tal on. Milles täpselt seisneb funktsiooni omamine keelevormi puhul?

Tema pärisfunktsioon on ta ellujäämisväärtus. See on miski, mida ta teeb või mida ta on teinud, miski, mis seletab asjaolu, et teda jätkuvalt korratakse, reprodutseeritakse, nii et ta ei sure keeles välja. Iseloomulik on, et keelevormid kutsuvad kuulajas või kuulajates esile iseloomuliku reaktsiooni. (Elementaarsed keelevormid ei tee seda muidugi üksi, vaid kombinatsioonis keele teiste elementidega, mis funktsioneerivad koos viisidel, mida saab süstemaatiliselt kirjeldada.) Miks kutsub antud keelevorm esile seda iseloomuliku reaktsiooni? Sama küsimus tuleb esitada nii esilekutsutud reaktsiooni kui vormi enda kohta. Mis on ta ellujäämisväärtus? Miks ta aina kordub? Miks ta ikka edasi kandub?

Avaliku keele tähendusliku vormi pärisfunktsiooni nimetan ma "stabiliseerivaks funktsiooniks". See on funktsioon, mille esinemine julgustab nii kõnelejaid seda [keelelist] vahendit kasutama kui kuulajaid sellele vastama sama (püsiva) reaktsiooniga. Keelelise vahendi stabiliseeriv funktsioon peab olema kooskõlas nii kõneleja kui kuulaja eesmärkidega piisavalt sageli, et vahendit koos sellele vastava püsiva reaktsiooniga ringluses hoida. Stabiliseerivaid funktsioone leidub seal, kus kõnelejad ja kuulajad teevad koostööd, kus nende otsesed huvid osaliselt kattuvad, kuigi kattuvad otsesed huvid lähevad muidugi mõnikord kaugemate motiivide poolest vastuollu.

Stabiliseerivaid funktsioone võib kõige lihtsamalt näitlikustada funktsioonidega, mis on kindlat, käskivat ja küsivat kõneviisi moodustavatel süntaktilistel vormidel. Üldiselt on kindla kõneviisi funktsioon tekitada või aktiveerida kuulajas tõeseid uskumusi, käskiva kõneviisi funktsioon on panna kuulaja kuuletuma ning küsiva kõneviisi funktsioon kutsuda esile tõeseid vastuseid (täpsemalt vt Millikan 1984: 3. ptk). Mitmesuguste teiste keeleliste vahendite stabiliseerivaid funktsioone käsitletakse teostes Millikan 1984: I ja II osa; 1996b, 1998a. Avaliku keele vahendite funktsioone stabiliseerivad mehhanismid on teatud olulistes punktides väga sarnased nendega, mis toimivad bioloogilises evolutsioonis loodusliku valiku tingimustes. Iseäranis ilmne on sarnasus mitmesuguste avaliku keele vormide funktsioonide stabiliseerumise vahel — see toimub sotsiaalse valiku protsesside kaudu — ja selliste loomaomaste märkide funktsioonide nagu paaritumiskäitumine, ohusignaaliid, territooriumi märgistamine, mesilaste tantsud jne

stabiliseerumise vahel geneetilise valiku protsesside kaudu. Pange tähele, et mõlemal juhul on tegelikult säilivad *füüsilised vormid*, erinevalt täidetavatest funktsioonidest, suurel määral suvalised.

Sageli ei valita bioloogilisi tunnuseid välja mitte selle järgi, milliseid funktsioone nad keskmiselt täidavad, vaid selle alusel, kas nad täidavad neid lihtsalt piisavalt sageli, et väärida säilitamist. Näiteks silmapilgutusrefleksi võib vabalt vallandada tihemini mõni muu stiimul kui objektid, mis tõepoolest silma on tabanud. Samamoodi pole ka keeleliste vormide stabiliseerivad funktsioonid tingimata statistiliselt keskmised ega isegi kuigi levinud. Keeleline vahend peab täitma oma stabiliseerivat funktsiooni ainult mingil kriitilisel hulgal juhtudest, mille proportsioon varieerub vastavalt funktsiooni keskmisele positiivsele väärtusele, mis peab kaaluma üles kahju, mida funktsiooni ebaõnnestumine kõnelejaile ja kuulajaile toob. Igaüks teab, kui suur mõju on isegi väga harvadel järeleandmistel, kui tegemist on midagi nuruva lapsega. Nurumiskalduvus elab üle väga paljud nurjumised. Samamoodi pole mingi saladus, et igapäevase kõne vormid ja väljendid suudavad vastu seista rohkele väärtarvitamisele, paljudele ebaõnnestumistele koostöös ja kasutamisele mitmesugustel parasiitlikel või sekundaarsetel viisidel, ilma et nende stabiliseerivad funktsioonid kuidagi muutuksid.

Teine sarnasus keeleliste vahendite stabiliseerivate funktsioonide ja bioloogiliste funktsioonide vahel on see, et kummagi defineerimisel funktsiooni omavana pole oluline kellegi kavatsus või tunnetus. Lähenevale objektile silmapilgutamisega reageerimisel on eesmärk, pärisfunktsioon, ent see funktsioon ei vasta kellegi kavatsusele. Naeratust tasuna kasutades on võimalik esile kutsuda tihedamat silmapilgutamist, ilma et sellest ise teadlik oldaks või siis teadmata, mis eesmärki pilgutamine teenib. Õpitud pilgutamiskäitumisel on pärisfunktsioon, millest ei olda teadlik. Pealegi kui inimese tegevust toetavad eksplitsiitsed kavatsused, on neil sageli vahe-eesmärgid, mida eksplitsiitselt ei kavatseta. Auto süütevõtit keerates tahan ma autot käivitada, aga minu õpitud käitumise vahepealne pärisfunktsioon on põhjustada elektri-voolu teatud juhtmetes ja magnetvälja tekkimist starteris ja nõnda edasi, millest kõigest ei pruugi ma midagi teada. Samamoodi võib olla lapse ütluse "Veel mahla!" üheks funktsiooniks tekitada kuulajas uskumust, et ta soovib veel mahla, kuigi laps ei pruugi

vallata uskumuse ja soovi mõisteid, rääkimata veel sellest, et tal oleks kavatsus kutsuda esile uskumust, et tal on mingi soov. Keeleliste vahendite puhul on "stabiliseeriva funktsiooni" mõiste defineeritud lähtuvalt kõneleja lausungite ja kuulaja reaktsioonide eesmärkidest või pärisfunktsioonidest, mitte kõneleja kavatsuste ja kuulaja arusaamise kaudu. [Ekslikku arusaama, nagu oleksid grice'ilikud kavatsused keele kasutamise aluseks, käsitlen teoses Millikan 1984: 3. peatükk.]

Niisiis, avaliku keele vahendite funktsiooni defineerimine ja seega, nagu varem märgitud, keelelise "tähenduse" primaarne definitsioon ei toetu inimese kavatsusele ega — tõsijutt — mõtlemisele. Siit ei järeldu, et kõiki keele eri osade stabiliseerivaid funktsioone saaks kirjeldada mõtlemist mainimata. Näiteks kirjeldasin ma kindla kõneviisi eriomast funktsiooni tõeste uskumuste esilekutsumise või aktiveerimisena kuulajas. Kui käskiva kõneviisi funktsioon on samamoodi kutsuda esile kuulaja kuulekat tegevust, siis oletatavasti on selle funktsioon enne seda kutsuda kuulajas esile ka vastavaid kavatsusi. Teisest küljest pole kõigi täielike ja funktsionaalsete keeleliste vormide stabiliseeriv funktsioon väljendada, üle kanda või edasi anda intentsionaalseid hoiakuid. Aga seletamaks, mida ma siinkohal silmas pean, tuleb esmalt käsitleda intentsionaalsust.

Küsimus keelelise vormi intentsionaalsusest seisab lahus küsimusest, kas selle funktsioon hõlmab intentsionaalsete hoiakute ülekannet kõnelejalt kuulajale. Lubage alustada etoloogia valdkonda kuuluva analoogiaga, millele olen sageli toetunud sellepärast, et seda saab kasutada korraga nii mitme olulise punkti näitlikustamiseks. Võtame mesilase tantsu. Sellel on terve rida pärisfunktsioone. See stimuleerib kindlal viisil pealtvaatavate töomesilaste närvisüsteemi, ajades nad lendama kindlas suunas ja kindlale kaugusele, mis on määratud tantsu kuju ja nurga funktsioonina. Nii satuvad töomesilased nektarit sisaldavate lillede asukohta ning need stimuleerivad mesilasi nektarit koguma ja seda tarru viima, millega kindlustatakse toit järgmisele mesilaste põlvkonnale. Kogu selle tagajärgede jada algatamine on pärisfunktsioon (pärisfunktsioonide seeria) ka selle mehhanismi jaoks, mis on vastutav tantsijamesilase tantsu esilekutsumise eest. Mesilase tantsu esile kutsuvad mehhanismid ja need mehhanismid, millega tantsule reageeritakse, on koostöötavad vahendid,

mis on koos arenenud nii, et tulemuseks on tantsu vormi, selle esitamismeetodi ja pealtvaatavatele mesilastele avaldatava mõju stabiliseerumine. Muidugi pean ma silmas analoogiat inimkeele vormidega, mis on stabiliseerunud oma koostöötavates funktsioonides. Mesilaste tantsu kohta on loomulik öelda, et see representeerib tantsiva mesilase poolt avastatud nektari asukohta. Aga miks ikkagi on loomulik nimetada seda nektari asukoha representatsiooniks?

Esiteks pange tähele, et mitte nende pärisfunktsioon ei tee neist representatsiooni. Selleks, et algatada närvireaktsioone, kutsuda esile kindlas suunas lendamist, põhjustada jõudmist nektari asupaika, panna vastseid toitma ja nii edasi, pole neil funktsioonidel kui sellistel representeerimisega rohkem asja kui vereringe või toidu seedimise funktsioonidel. Samuti pole nad representatsioonid seetõttu, et nende funktsioon on anda edasi intentsionaalseid hoiakuid. Bioloogia aususe huvides tuleb öelda, et on olemas tõendid närvikaartide olemasolust mesilaste peas, kuid seda fakti ei pea võtma eeldusena siis, kui tahame näha tantsu representatsioonilisena. Pealt vaatavad mesilased võivad reageerida vahetult tantsule — pöörelda, jääda lõpuks kindlasse suunda ja lennata sinnapoole kindla aja jooksul.

Tantsu ei muuda representatsiooniks mitte see, kuidas ta mõjub, vaid see, miks ta toimib, *miks* ta aitab mesilastel jõuda nektaripaikadesse ja nektaril omakorda tarru, nii et tulemuseks on hästi toidetud vastsed. Tants toimib läbi vastavuse representeeritavaga teatava projektsioonireegli järgi, mis paneb tantsust juhatust saanud töomesilased nektari poole lendama. See “teatav projektsioonireegel” kirjeldab suhet, mis peab tantsul nektari asukohaga olema, selleks et see saaks panna pealtvaatajad nektari poole lendama, juhul kui nad reageerivad tantsule nii nagu ette nähtud. Intentsionaalsus ei seisne tantsu funktsioonis, vaid selle funktsiooni täitmise seletuses, rakenduvus printsiiabis. Laias laastus on see printsiiip matemaatiline isomorfism. Variatsioonid võimalikes mesilastantsudes, millele töomesilased on määratud reageerima, vastavad võimalike nektari asukohtade variatsioonidele üksüheselt, nii et tantsust juhindudes jõutakse nektari asupaika.

Miks peaks seda nimetama intentsionaalsuseks? Sellepärast, et tantsudel on iseloomulik omadus olla intentsionaalne, nimelt

saavad nad olla ekslikud ehk väärad. Nektari leiukohaga vastavuses olemine ei tarvitse õnnestuda. Kui miski peaks häirima normaalset tantsu kuju ja nektari asukoha vahelist kaardistamist, viib see vastavuse puudumine töomesilased päris otseses mõttes eksiteele. Mesilaste tantsul on tõetingimused. Nektari asukohaga on nad vastavuses semantiliste reeglite kohaselt.

Keele intentsionaalsus on mesilastantsu intentsionaalsusega täiesti paralleelne. Esiteks on keelelistel vormidel teatud funktsioon või funktsioonide rida. Järgmiseks võime küsida, kuidas neid funktsioone täidetakse, milliseid printsiipe rakendatakse. Kui kuulaja normaalse stabiliseeriva reaktsiooni korral vormile juhib vorm kuulajat nii, et selle stabiliseeriv funktsioon täidetakse *ainult siis, kui antud reegli või funktsiooni kohaselt eksisteerib vastavus vormi ja mingi maailmas olemasoleva struktuuri vahel*, siis on see vorm intentsionaalne. Sel on tõetingimus.¹ (Terviklikku käsitlust vaata Millikan 1984: 6. ptk jj.)

Näiteks on inglise keeles palju kindlas kõneviisis lauseid, mille stabiliseeriv funktsioon on kutsuda kuulajates esile tõeseid uskumusi, kuid mis ei jõua sellise tulemuseni stabiliseerival inglise keelt mõistval viisil reageeriva kuulaja puhul juhul, kui need pole kindlate kujutusreeglite, nimelt inglise keele semantiliste reeglite järgi maailmaga vastavuses. Niisugusel konkreetset juhutul käteb stabiliseeriv funktsioon endas muidugi intentsionaalsete hoiakute tekitamist. Ent üldist keele intentsionaalsuse mõistet ei defineerita mitte nii, et intentsionaalsed keelelised vormid peavad väljendama või edasi andma intentsionaalseid hoiakuid. Ja tõepoolest — olen väitnud (Millikan 1984), et traditsioonilised mõistatused terve rea keeleliste vormide tähenduse kohta, kaasa arvatud samasust väljendavad ja eksplitsiitselt olemasolu väitvad laused ning “*x* tähendab *y*”-tüüpi laused, leiavad lahenduse, kui me mõõname, et laused võivad olla intentsionaalsed, neil võib olla tõetingimusi ka ilma, et intentsionaalsete hoiakute tekitamine

---

¹See kehtib üldjuhul ainult terviklausete puhul. Lause osi ja aspekte, mil on süsteemne panus tõetingimustesse, võib käsitada intentsionaalsena tuletuslikul viisil. See tähendab, et tõetingimust kandva tervikliku representatsiooni intentsionaalsus eelneb iga oma osa või aspekti intentsionaalsusele. Tõetingimusi ei ehitata terminite osutustest. Pigem abstraheritakse terminite osutused tõetingimustest.

oleks nende stabiliseeriv funktsioon. Kahtlustan, et see kehtib ka mitmesugust modaalsust väljendavate lausete puhul.

Olen arutanud praegu niisuguse intentsionaalsuse üle, mis on olemas faktirepresentatsioonidel. Nimetan neid "viitavaiks representatsioonideks" või "fakti-ikoonideks". Eesmärkide representatsioonid "käskivate representatsioonide" või "eesmärgi-ikoonidena" on teine asi. Käsitlegem taas mesilaste tantsu. Loomulik on öelda, et tants representeerib nektari asukohta, ent sama loomulik on öelda, et tants representeerib seda, kuhu mesilased minema peavad, nende eesmärki. Vastavusreegli või kujutuse tõttu on jällegi tegemist intentsionaalsusega, kuid seekord määrab selle reegli TÕESTI tantsu pärisfunktsioon. Tantsu pärisfunktsioon on panna pealtvaatavad mesilased lendama paika, mil on tantsuga kindel suhe, nimelt selline, mida kirjeldavad tantsu puhul kehtivad vastavusreeglid, mesilaskeele semantilised reeglid. See on kõigi eesmärgirepresentatsioonide, kaasa arvatud käsklausete musternäidis (Millikan 1984: eriti 6. ptk; 1993: 3.–5. ptk). Nagu mesilaste puhulgi ei tarvitseta juhendavas lauses väljendatud eesmärki saavutada selle kaudu, et tõlgendaja esmalt kujundab vastava kavatsuse. See pole küll definitsiooni osa, kuid eksplitsiitselt juhendavate keeleliste vormide puhul peab see juhtumisi paika.

Teisest küljest pole mesilastants just parim näide ei fakti- ega eesmärgirepresentatsioonidest. Nimelt seetõttu, et tal on kaks tahku, samal ajal kui puhastel fakti-ikoonidel ja puhastel eesmärgi-ikoonidel on neid igaühel üks. Mesilase tants ühtaegu nii esitab fakte kui ütleb, mida nendega peale hakata. Niisuguseid representatioone olen nimetanud "lüka-tõmba representatsioonideks" (Millikan 1996b), väites, et neid võib samuti leida nii inimkeeles kui -mõtlemises. Vaadelge näiteks lauseid "Ei, Johnny, me ei söö herneid kätega" ja "See tee on ametlikult suletud".

"Pärisfunktsiooni" määratlusest (Millikan 1984) selgub, et artefaktide ja inimtegevuste pärisfunktsiooniks on ükskõik milline funktsioon, mida esimeste loojad ja teiste läbiviijad neile omistavad (2. ptk). Samamoodi on loomise ja tegutsemisega kaasnevad representeerimata pärisfunktsioonid või implitsiitsed sihid nende tegevuste funktsiooniks. Meenutage naeratusena külgeharjutatud ebateadliku silmapilgutamise funktsiooni ja igasuguseid kapoti-aluseid mehhanisme puudutavaid funktsioone, mis on süütevõtme

keeramisel. Avaliku keele väljendi- või lauseeksemplari looja või esitaja on aga selle eksemplari lausuja või kirjutaja. Seega on avaliku keele eksemplari üheks pärisfunktsiooniks ükskõik mis, mida kõneleja sellega eksplitsiitselt kavatses ja/või varjatult selle sihiks seadis. Kuid teine pärisfunktsioon on selle eksemplari tüübi stabiliseeriv funktsioon ehk ligikaudu selle sõnasõnaline tähendus. Esimene on antud juhul kõneleja kavatsusest või eesmärgist pärinev "tuletatud pärisfunktsioon". Teine on "otsene" ja "stabiliseeriv pärisfunktsioon", mis seletab ära väljenditüübi või selle elementide ja nende rittaseadmisvormi säilimise keelekogukonnas. (Täpsemalt uurige seda eristust Millikan 1984: 2. ptk.) Need kaks pärisfunktsiooni võivad olla omavahel kooskõlas, kuid huvitavamad on juhud, kus nad üksteisele vastanduvad.

Suur osa pragmaatika ainealast puudutab vastasmõju kõnelejaltpärinevate funktsioonide ja keeleliste vormide eksemplaride stabiliseerivate funktsioonide vahel. Igasuguse keelelise vormi stabiliseeriv *kasutus* peab olema niisugune, mille korral need kaks funktsiooniliiki poleks omavahel vastuolus, vaid tuletatud funktsioon hõlmaks otsest stabiliseerivat funktsiooni ühe oma osana. Kõneleja seab sihiks otsese funktsiooni ja kuulaja teeb koostööd (vt Millikan 1984: eriti 3. ja 4. ptk). Stabiliseerivad funktsioonid on seotud keele "konventsionaalse" loomusega (Millikan 1998a, 1998b) ja enamasti on kõneleja keelekasutuse konventsionaalsed tulemused, kasutusele konventsionaalselt järgnev perlokutiivne tagajärg (umbes samamoodi, nagu "konventsionaalselt" järgneb abielule kooselu) kooskõlas oma stabiliseerivate funktsioonidega, s.t. oma avalike keeleliste "eesmärkidega". Niisiis langevad tüüpilises stabiliseerivas keelekasutuses kõneleja eesmärgid, avalik keeleline eesmärk ja konventsionaalne tulemus kõik kokku. Aga palju esineb ka juhtumeid, kus esimene ja teine, teine ja kolmas või ükski kolmest omavahel ei klapi. Kaasaegne arutelu selle üle, kas mõned kõneaktid — ja kui, siis millised — toimivad konventsionaalselt, võrsub just sellest segadusse viivast kattumisest (üheskoos puudulike teooriatega selle kohta, mis need keele "konventsioonid" on; Millikan 1998a, 1998b).

Mõtlemise intentsionaalsuse põhjalikum mõistmine nõuab igakülgselt "tuletatud pärisfunktsioonide" loomuse mõistmist ja sellest ma praegu pikemalt juttu teha ei saa. Põhiidee pole siiski kuigi keeruline. Eeldatavasti on inimese taju-, tunnetus- ja tah-

tesüsteemil olemas normaalne embrüonaalsest vormist täiskasvanule omasesse olekusse arenemise viis. Ent normaalset arengut saab kirjeldada ainult pidevalt arvestades mitmes suhtes “normaalsest” keskkonnast tulevat sisendit, “normaalsest” eelkõige väga avarate inimese liigi ajaloolise keskkonna iseärasuste suhtes. Liiatigi on tunnetus- ja tahtesüsteemi puhul normaalse arengu kirjeldamine kõrgema arengutaseme puhul ülimalt suhteline. Normaalne on see, et nende süsteemide ja kindlat *liiki* keskkonnastruktuuride vahel on arenenud kindlad, üldiselt kirjeldatavad suhete *liigid*, mille tulemuseks on organismi kindlad võimed ja soodumused oma spetsiifilise keskkonnaga interakteerumiseks, niisiis selle keskkonnaga kohastunud käitumised. Aga millised *konkreetsed* suhted ja võimed on konkreetse inimese jaoks normaalsed, sõltub konkreetsest sisendist, süsteemi kogemustest, konkreetsest keskkonnast, millega ta on kohastunud. Niipalju näib olevat vaieldamatu.

Oletatavasti saab normaalse tunnetusliku ja tahtelise arengu toimumist siiski teoreetiliselt seletada. S.t on olemas põhimõtted — mõned neist ehk üsna spetsiifilised, teised aga väga üldised —, mis seletavad ära normaalse arengu võimalikkuse ja üldises plaanis ka sellest tuleneva käitumise kohastumuslikkuse. Mõned neist põhimõteteist peavad olema tõepoolest väga üldised, kuna nad toimivad väga erinevate keskkonnasisendite tingimustes, tekitades, *relatsiooniliselt* kirjeldades, süsteemide ja nende kontrollitava käitumise sama *laadi* kohastumist erinevate keskkondadega. Poleks see nii, ei saaks olemas olla ka selliseid teadusi nagu normaalse arengu psühholoogia või normaalse täiskasvanu psühholoogia. Ei oleks mingit seletust asjaolule, et väga erinevates keskkondades kasvanud inimesed kalduvad käituma nii, nagu on nendes keskkondades kohane. Lihtsalt väljendudes: mina tean, kuidas oma koju jõuda, sina aga mitte, ja ega sul sest teadmised palju kasu olekski. Sina tead, kuidas enda koju jõuda. Siit ei järeldu, et poleks olemas üheseid üldisi õppimis põhimõtteid, mis seletaksid ära, kuidas on välja arenenud meie mõlema võime leida kodutee, ega üheseid põhimõtteid seletamiseks nende võimete kasutamist, meie närviseisundite funktsioneerimist selle nimel, et me mõlemad oma koju saaksime.

Lisagem nüüd veel üks hüpotees. Paljusid erinevat liiki organismide jaoks normaalseid kohanemisvõimelisi käitumisi kont-

rollivad organismisisesed plastilised seisundid või struktuurid, mis varieeruvad süstemaatiliselt vastavalt paralleelsetele varieerumistele keskkonnas. Lihtsateks ja ilmselgeteks näideteks on siin niisuguste organismide tajuseisundid, mis on võimelised tajuma oma kaugkeskkonna aspekte. Süstemaatiline paralleelne varieerumine on mingi abstraktse reegli järgi võrdne siseseisundi ja keskkonna vahelise isomorfismiga. Tavaliselt joondub tajuseisund vastavalt keskkonnale kooskõlas kindla joondumisfunktsiooniga. Oletagem, et see kehtib ka kognitiivsete seisundite puhul, seisundite puhul, mis vastavad intentsionaalsetele hoiakutele. Muidugi võiks arvata, et joondumis- või kujutusfunktsioonid on palju abstraktsamad. Fodori idee “mõttekeelest” oleks üks viis seda väga üldist võimalust ette kujutada. Intentsionaalsete hoiakute intentsionaalsuse (nagu olen seda kirjeldanud käesolevas artiklis) demonstreerimiseks oleks nüüd vajalik ainult järgmine kinnitus: toetumine sellelaadsele kujutusele [*mapping*] aitab seletada, kuidas on intentsionaalseid hoiakuid tekitavad ja kasutavad süsteemid võimelised täitma oma pärisfunktsiooni. S.t me peame eeldama, et evolutsioon paneb täiskasvanu tunnetussüsteemi sel viisil toimima või veel parem — et see süsteem on kujundatud nii, et see *õpiks* sel kombel toimima.

Vähemalt see aga ei tundu võimatu, et kui taju kasutatakse kehalise liikumise juhtimiseks, siis võivad ühe liigi erinevad isendid kasutada samade keskkonna omaduste representeerimiseks füüsilisest aspektist samu või sarnaseid tajurepresentatsioone. Nad võivad kasutada sama tajumuslikku “märgistust” või “tajukaarte”, mil on samad võtmed ja projektsioonid. Ent inim mõtlemise jaoks pole see mõistlik, sest inimesed võivad olenevalt oma eelnevatest kogemustest mõtlemises representeerida väga erinevaid asju. Neil pole olemas ideesid samadest asjadest — ei samadest inimestest, sama liiki objektidest ja sündmustest ega ka samadest omadustest. Kui mõtlemine kätkeb endas mentaalseid representatsioone, siis peab igaüks meist mõtlema oma isikliku representatsiooniskeemi järgi. Näiteks ei saa eksisteerida sellist asja nagu “ÜKSAINUS mõttekeel”.

Tohutult huvitav arengulooline küsimus puudutab niisiis seda, kuidas on arenenud inimindiviidi tunnetuslik representatsioonisüsteem. Lõplikult kuulub see küsimus eksperimentaalpsühholoogia valdkonda. Filosoofi asi on välja pakkuda, millises suunas

vaadata ja kuidas soovitud objekti märgates seda ära tunda. Mingil määral arutlen ma selle üle oma raamatuis Millikan 1984: III ja IV osa, ja 2000a, ning siinkohal piirdun üksnes väikese fragmendiga, keskendudes keele kognitiivsele rollile.

Tunnetav organism seisab vastamisi probleemidega: (1) kuidas kujundada välja representatsioonisüsteem, millega kaardistada maailma tähtsaid seiku, ja (2) kuidas õppida selle kaardistussüsteemi abil looma täpseid representatsioone oma keskkonna tähtsatest aspektidest. Asja teeb keeruliseks muidugi see, et kõige rohkem kaardistamist vajavad aspektid on kauged ja lähedaste aspektidega vastavuses ülimalt keerukal ja sageli ebakindlal viisil. Sellega käib kaasas asjaolu, et organismil ei ole kaardistatavale vahetut juurdepääsu, mis võimaldaks tal kindlaks teha, millal on kaardid täpsed. Spekulatsioonid selle üle, kuidas see kõik toimib, algavad ontoloogiast: struktuuritu maailma kaardi mõiste pole koherentne. Jätkuma peavad need spekulatsioonid aga epistemoloogias — mitte traditsioonilises otsustuste, vaid mõistete epistemoloogias. Kuidas teada, millal on meie mõisted selged, millal me representeerime *samana* midagi, mis on ka tegelikult sama, olemata oma põhilisi representatsioonisüsteeme vormides mitmetähenduslikud või liiased? Neid küsimusi olen käsitlenud teostes Millikan 1984: III ja IV osas ja eriti 2000a ega proovi seda käsitlust siin lühendada. Kuid ontoloogia ja epistemoloogia vahel asetseb vaimufilosoofia, millest teen juttu. Kui oleks olemas objektiivse struktuuriga maailm, mida tähendaks siis omada mõisteid, mis vastavad mõnele selle objektiivse struktuuri aspektile? Näiteks mida tähendab omada Fido, koera, suhkru või ümmarguse mõistet?

Ühe *niisugust* sorti asja mõiste, s.t paradigmaatilise *empiirilise* mõiste omamisega kaasneb (ettevaatust: ma ei ütle “võrdu”) ligikaudne praktiline võime seda asja taasidentifitseerida — “praktiline” kahes mõttes. Antud võime on “praktiline” seetõttu, et see on ekslik ega saaks olla teistsugune isegi teoreetiliselt. See on võime, mis aitab inimesel praktikas enamasti hakkama saada. Ning see on “praktiline” selles mõttes, et peab olema praktikas rakendatav. See peab olema praktiline viis ära tunda, kas meeli pommitavas energias sisalduv informatsioon käib jälle sellesama või hoopis mingi muu asja kohta. Seda sorti võime sisaldab tavaliselt paljusid alavõimeid, mis on vastavuses mõiste objekti äratundmise erine-

vate viisidega väga mitmekesistes tingimustes, olles mõtlejaga mitmesuguste sekkuvate vahendajate kaudu väga mitmekesistes suhetes. Samuti pole ükski neist alavõimetest mõiste seisukohalt teistest põhilisem, “määratlevam” (Millikan 1984: 15. ptk; 2000a). Üllatusena tuleb siinkohal mängu keel.

Keel on lihtsalt üks vahendaja paljude teiste hulgas, mille kaudu avaldub meeltele informatsioon empiirilise objekti, liigi, aine või omaduse paigutuse kohta — teiste niisuguste keskkonnas esinevate asjade seas. Just nagu on olemas tingimused, mille korral silma võrkkestale langeva valguse mustrid varieeruvad süstemaatiliselt lähtuvalt seda peegeldava kauge objekti kindlatest omadustest, on ka tingimused, mille korral laused, mida inimene kuuleb, varieeruvad süstemaatiliselt vastavalt nende aluseks olevate maailma asjade paigutusele. Kummalgi juhul ei ole need suhted lõpuni usaldusväärsed ja lausete puhul on staatikat muidugi palju rohkem. Samuti ei varieeru vastavusreeglid inimese ühest ümbritsevast keelekogukonnast teise liikudes nii süstemaatiliselt kui liikudes ühtedest valgustingimustest teistesse. Ent põhiprintsiip jääb siiski täpselt samaks.

Tulemuseks on, et väga suur osa mõtlemisest [*conceiving*] toimub kas peamiselt või täielikult keele vahendusel (Millikan 2000a: 6. ptk). Igähel on indiviidina olemas täielikult keelest sõltuvad empiirilised mõisted, kui tal ka pole vahendeid nende mõistete objektide äratundmiseks “lihas ning veres”. Me tunneme nad ära ainult nende avaldumise kaudu teiste kõnes. Keele roll on isegi veel olulisem mõistete õppimisel. Keele foneetilise ja foneemilise struktuuri omandamine sel määral, et olla võimeline üldiselt ära tunda sõna, millega on olnud varasem kokkupuude, on sõna ot-seses mõttes lapsemäng. See on palju lihtsam kui õppida selgeks, mismoodi tohutut hulka loomulikke objekte, liike ja omadusi, millega meil tegemist on, “lihas ning veres” ära tunda. Äärmuslikuks näiteks on paljud teaduslikud mõisted, mis on ajalooliselt kujunenud suure töö ja väga pika ajaga, ent mida saab ära õppida minutite või tundidega. Ja keele stabiliseerivast käest kinni hoides on sageli saavutatav ka võime nende mõistete objekte lihas ning veres ära tunda.

Seega, kumb tuleb esimesena — mõtlemine või keel? Kui nende suhted on niisugused, nagu ma siin visandasin, on nad tõepoolest väga keerukad.

Kirjandus

- Millikan, Ruth G. 1984. *Language, Thought, and Other Biological Categories*. Cambridge, MA: The MIT Press
- Millikan, Ruth G. 1993. *White Queen Psychology and Other Essays For Alice*. Cambridge, MA: The MIT Press
- Millikan, Ruth G. 1995. A bet with Peacocke. — C. Macdonald, G. Macdonald (eds.). *Philosophy of Psychology: Debates on Psychological Explanation*. Oxford: Oxford University Press, pp. 285–292
- Millikan, Ruth G. 1996a. Cognitive luck: Externalism in an evolutionary frame. — P. Machamer, M. Carrier (eds.). *Philosophy and the Sciences of Mind*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press; Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, pp. 207–219
- Millikan, Ruth G. 1996b. Pushmi-pullyu representations. — J. Tomberlin (ed.). *Philosophical Perspectives*, vol. 9. Atascadero, CA: Ridgeview Publishing, pp. 185–200
- Millikan, Ruth G. 1998a. Proper function and convention in speech acts. — L. E. Hahn (ed.). *The Philosophy of Peter F. Strawson*. (The Library of Living Philosophers.) LaSalle, IL: Open Court, pp. 25–43
- Millikan, Ruth G. 1998b. Language conventions made simple. — *The Journal of Philosophy*, vol. 95, no. 4, pp. 161–180
- Millikan, Ruth G. 2000a. *On Clear and Confused Ideas: An Essay about Substance Concepts*. Cambridge: Cambridge University Press
- Millikan, Ruth G. 2000b. In defense of public language. — N. Antony, L. Hornstein (eds.). *Chomsky and His Critics*. Oxford: Blackwell

RUTH GARRETT MILLIKAN (sünd. 1933) on USA filosoof, lõpetanud Oberlini kolledži (1955), doktorikraad Yale'i ülikoolist (1969). Töötanud Yale'i, Connecticuti, Michigani jt ülikoolides, alates 1988. a Connecticuti ülikooli professor. Tegelnud bioloogia-, psühholoogia- ja keelefilosoofiaga ning ontoloogiaga. Teosed: *Language, Thought, and Other Biological Categories* (1984); *White Queen Psychology and Other Essays For Alice* (1993) ja *On Clear and Confused Ideas: An Essay about Substance Concepts* (2000).

HERMAN AUNAPUU. Õde ja vend (1981), linoollõige

SÜVAÖKOLOOGILINE MAAILMAPILT

Jaanus Kiili

Tänapäeva keskkonnakriis on alguse saanud väärtushinnangutest ja uskumustest, mis pärinevad ajast, mil kartesiaanlikust tehnoloogilisest mõtlemisest kujunes uusaegne teadus. Aja jooksul on probleemid sedavõrd kuhjunud, et on hakatud rääkima ökoloogilisest kriisist. See tõi 1960.–1970. aastatel kaasa uue keskkonnakäsituse ja -praktika. Alguse said mitmed uued keskkonnaliikumised, mis püüdsid kujundada teistsugust, loodusekesksemat mõtteviisi. Üheks selliseks on ka süvaökoloogia.

Liikumise all mõeldakse enamasti mingit tegevust: millegi takistamist või taotlemist, millelegi tähelepanu pööramist jne; liikumine eeldab kindlat tegevusplaani oma eesmärkide saavutamiseks. Süvaökoloogiline liikumine põhineb aga inimese mõtteviisi muut(u)misel kõige laiemas tähenduses. See ei tähenda, et n-ö süvaökoloogilist tegevust ei toimukski, kuid sellele eelneb põhjalik vaimne ümberorienteerumine — see lausa eeldab seda. Selles mõttes on süvaökoloogia omamoodi eneserealiiseerimise tee, individuaalne kompass igapäevastele tegevustele. Süvaökoloogiat on kirjeldatud ka kui filosoofiat või elustiili, kui ideoloogilist platvormi. Ühine on neil see, et ka süvaökoloogia avaldub alati sügava kogemuse ning pühendumise kaudu (Harding 1999).

1. SÜVAÖKOLOOGIA KUJUNEMINE

Süvaökoloogia pole tekkinud tühjale kohale. Tema teerajajateks olid Henry David Thoreau 19. sajandil ning Aldo Leopold 20. sajandi esimesel poolel. Thoreau peateose “Walden ehk Elu

metsas” põhimotiiv on ärkamine “ueele”, tavadest ja vaimse arguse kammitsatest ning majandusliku sõltuvuse koormast vabale elule. Ainult selline “uus” vaba inimene on võimeline püstitama küsimust oma kohast universumis, küsimust looduse kui terviku tähenduslikkusest. Inimese ideaaliks peaks olema individuaalne loomulik harmooniline elu looduslikus keskkonnas (Thoreau 1994).

Aldo Leopold väidab, et “meil on hästi toimiv inimeselt inimesele eetika, kuid me vajame ka võrreldavat inimeselt maale suunatud eetikat” (Leopold 1949). Selles kontekstis tuleb *maad* mõista mulda ja vett, taimi ja loomi hõlmava ökosüsteemina. Kritiseerides looduse ekspuaterimist inimese poolt, pidas Leopold oluliseks “muuta *Homo sapiens* maa-koosluse alistajast selle täielikuks liikmeks ja kodanikuks”. Enamgi veel, Leopold kinnitab, et “asi on õige siis, kui ta [inimene] kaitseb-säilitab loodusliku koosluse terviklikkust, stabiilsust ja ilu. On vale, kui ta toimib teistviisi”. Seepärast on Aldo Leopoldi maa-eetika esmaseks ülesandeks tuua inimese ja maa (looduse) suhetesse koostöö: “Eetika ökoloogilises mõttes on tegevusvabaduse piiramine olelusvõitluses. Eetika filosoofilises mõttes on sotsiaalse eristamine antisotsiaalsest.” (Leopold *op. cit.*)

Süvaökoloogia rajajaks peetakse norra filosoofi Arne Dekke Eide Naessi. Naess võttis kasutusele ka süvaökoloogia termini, mis esmakordselt esines 1973. a Oslos, ajakirjas *Inquiry* ilmunud artiklis *The Shallow and the Deep, Long-range Ecology Movements: A Summary* (Naess 1973).

Arne Naess on sündinud 1912. a Oslos. Ta õppis filosoofiat, matemaatikat ja astronoomiat Oslo, Sorbonne'i ja Viini ülikoolis. Viinis töötas ta koos dr Edward Hitschmanniga, Sigmund Freudi kaastöötajaga, ning osales kuulsas Schlicki seminaris. 24-aastaselt kaitses ta doktorikraadi ning tegi oma järeldoktoritöö õpetamisteooriatest Berkeley ülikoolis koos E. C. Tolmaniga. 1939. a valiti Naess Oslo ülikooli filosoofiaprofessoriks, kellena ta töötas kuni vabatahtliku enneaegse pensionile siirdumiseni 1969. a. Seejärel pühendus ta ökofilosoofiale ja süvaökoloogilisele liikumisele. Naessil on oluline koht ka akadeemilises filosoofias — ta

on Teise maailmasõja järgse Norra filosoofia, nn Oslo filosoofia-koolkonna kujundaja.

Naessi inspireeris Aldo Leopoldi filosoofia "maa eetikast" (*land ethic*), mille kohaselt asjad/olendid käituvad õigesti, kui nad püüavad säilitada biotilise süsteemi terviklikkust, stabiilsust ja ilu. Leopoldi järgi on nii taimedel, loomadel, veel kui ka maapinnal biotiline õigus jätkuvale eksistentsile meie elukeskkonnas (Sessions 1995a: 169; Sessions 1995b: ix). Naess tajus Aldo Leopoldi töid lugedes, et inimese suunab süvaökoloogilisele rajale sügav spontaanne keskkonnakogemus. Veelgi enam on Naess ideid ammutanud Rachel Carsoni teosest "Hääletu kevad", milles esitati väljakutse kogu Lääne antropotsentristlikule, loodust kontrollivale ühiskonnale. Carsonit mõjutas seejuures Albert Schweitseri printsiip aukartusest elu ees, mille kohaselt tuleb võrdse austuse ja murega suhtuda kõigisse Maa osistesse. Carsoni väitel puudub inimesel nii kompetentsus kui õigus Maad valitseda ja selle loomulikke protsesse juhtida (Sessions 1995a: 170–171).

Naessi süvaökoloogilise maailmapildi kujunemises etendasid olulist osa need peaaegu kümme aastat, mis ta veetis üksildases mägionnis Kesk-Norra mägedes metsiku arktilise looduse keskel, lugedes Mahatma Gandhi, Bergsoni ja Spinoza töid, õppides sanskriti keelt, vaadeldes loodust, ronides mägedes, mõeldes ja kirjutades. Ka Naess ise on mõõnnud, et "koos Spinozaga on ta [Bergson] üheks tähtsaimaks süvaökoloogilise liikumise eelkäijaks-kuulutajaks" (Anker 1998: 2).

Süvaökoloogiat ehk ökosoofiat on Arne Naess määratlenud järgmiselt: ökosooafia tähendab ökoloogilise harmoonia või võrdsuse filosoofiat. Filosoofia kui tarkuse väljendus on normatiivne, s.t see sisaldab norme, reegleid, postulaate, väärtussüsteeme ja hüpoteese, mis arvestavad ühiskondlikke suhteid. Ökosooafia ei sisalda ainult fakte reostuse ulatuse, ressursside ammendumise, populatsiooni kasvu jms kohta, vaid ka väärtuseelistusi (Drengson 1999: 1).

Naess ei püüdnud süvaökoloogiale kindlat definitsiooni anda. Ta ei uskunud definitsioonidesse ning esitas süvaökoloogia põhitõed võtmeterminite ja teeside kaudu. Definitsioonide puuduseks on Naessi meelest tõsiasi, et nood peavad väljendama seda miskit võimalikult täpselt, kuid samas laiale massile mõistetaval viisil,

mis viib definitsioonid lõppkokkuvõttes ikkagi vaid kõige üldisema kirjeldamiseni (Naess 1986: 3).

Naess eristab kaht ökoloogilist paradigmat: inimkeskne ehk pealiskaudne ökoloogia (*shallow ecology*) ja süvaökoloogia (*deep ecology*). Esimese esindajad seavad keskele kohale indiviidi ehk teisisõnu, nad toetavad antropotsentristlikku lähenemist ümbritsevale maailmale. Seevastu süvaökoloogia seab kõik olen did võrdsele positsioonile, lähtudes seega ökotsentrismist. Kahe lähenemisviisi sarnasustest-erinevustest annab ülevaate tabel 1.

Tabel 1. Süvaökoloogia *versus* inimkeskne ökoloogia (Devall, Sessions 1985)

Inimkeskne ökoloogia

Valitsemine looduse üle
Looduskeskkond on tooraine
inimvajaduste rahuldamiseks
Materiaalne/majanduslik kasv
kasvava inimkonna jaoks

Maa ressursse on palju (piisavalt)

Probleemide lahendus on peamiselt tehnoloogilises progressis

Tarbijalikkus

Rahvusriik, tsentraliseeritud
ühiskond

Süvaökoloogia

Kooskõla loodusega
Loodusel on sisemine väärtus, liigid on võrdse väärtusega
Lihtsus materiaalsetes vajadustes (need on vaid üks osa eneseteostusest)

Maa võimalused on piiratud

Mõõdukas tehnoloogia, teadus ei ole domineeriv

Kokkuhoid ja taaskasutus

Väikesed kogukonnad, bio-regionalism

Veelgi selgemini ilmneb inimkeskse ja süvaökoloogia erinevus, kui võrrelda nende poolt pakutavaid lahendusi moodsatele keskkonnaprobleemidele (või võtmeküsimustele, nagu Naess neid nimetab; Naess 1986).

Reostus

Inimkeskne ökoloogia (IÖ): Tehnoloogia otsib võimalusi õhku ja vette lastava reostuse hajutamiseks: tehastele kõrgemate

korstnate ehitamine, reovee süvalask merepõhja, saastet tekitava tootmise suunamine arengumaadesse.

Süvaökoloogia (SÖ): Saastamine ja nn saaste eksportimine pole kuritegu mitte ainult inimkonna, vaid kõikide loodusolendite vastu.

Loodusvarud

IÖ: Loodusvarud kuuluvad neile, kellel on vastav tehnoloogia nende kasutamiseks. Loodusvarud (ja tehnoloogia) ei ammenda ennast kunagi: kui mingit "vara" hakkab nappima, aitab kõrgem turuhind seda säilitada ning teaduse abil leitakse uus aseeaine või tõhusam (puhtam) tehnoloogia. Loodus on väärtuslik ainult kui ressurs inimese jaoks; kui ta pole sellist kasutust leidnud ning on märke, et ei leita, siis "pole hullu", kui ta hävitatakse.

SÖ: Kõik olendid Maal eksisteerivad iseenda, mitte inimese pärast. Ühtegi loodusobjekti ei saa käsitada üksnes ressursina.

Inimpopulatsioon

IÖ: Oht, et inimesi on liiga palju, on peamiselt arengumaade probleem, sest paljudes kohtades inimeste arv langeb. Me peame arutlema ainult inimpopulatsiooni optimaalsuse üle. Teiste eluvormide hävimine inimpopulatsiooni säilitamiseks on paratamatu pahe niikaua, kuni nad pole päris väljasuremisohus.

SÖ: Inimmõju Maale on liiga suur, seetõttu on inimpopulatsiooni (ja/või selle mõju) vähendamine meie ühiskonna esmaeelistus.

Kultuuriline mitmekesisus ja tehnoloogia

IÖ: Arengumaade arengu eesmärgiks on industrialiseerimine lääne moodi. See ei tähenda kultuurilise mitmekesisuse vähenemist.

SÖ: Mittetööstusmaid tuleb kaitsta industriaalsete ühiskondade sissetungi eest; nendes maades pole vaja propageerida neile olemuslikult võõraste riikide eluviisi ja -laadi. Kultuuriline mitmekesisus on analoog liikide mitmekesisusele looduses. Kultuurilist mitmekesisust tuleb säilitada.

Maa ja mere eetika

IÖ: Maastikud ja jõed, järved ja rabad ning muud loodusobjektid on eraldiseisvad fragmendid ühtsest tervikust; nad kuulu-

vad indiviididele, organisatsioonidele või riikidele ning on ühtlasi loodusvarude allikad. Nende säilitamise otstarbekust saab hinnata üksnes majanduslike tulude ja kulude analüüsisist lähtudes.

SÖ: Maa/meri ei kuulu inimesele ega riigile, s.t loodus ei ole kohaliku kogukonna oma. Loodus kuulub kõikidele elusorganismidele. Näiteks Norra vetes olevaid kalu ei saa norralased enda omaks pidada, samuti ei kuulu Eesti metsades elavad loomad linnud riigile, maaomanikule või jahimeestele.

Haridus ja teadus

IÖ: Loodusvarude ammutamise ja keskkonnaseisundi üldise halvenemisega seoses tuleb koolitada üha rohkem eksperte, kes annaksid nõu, kuidas ühitada majanduslikku kasvu puhta loodusega. Samuti läheb üha rohkem vaja mitmesuguseid tehnoloogiad, et loodust "juhtida".

SÖ: Haridus peab olema suunatud tarbimise vähendamisele. Tuleb ümber orienteeruda "kõvadelt" teadustelt "pehmetele", mis rõhutaksid keskkonna tähtsust mitte ainult inimese, vaid kõikide elusolendite jaoks.

2. SÜVAÖKOLOOGIA OLEMUS

Süvaökoloogiat iseloomustab inimese sügav, vaimne ja vastutus-tundlik side ümbritseva keskkonnaga. See eeldab kahtlemist oma senises elustiilis, ühiskonnas, kogemustes; selleks on vajalik suur muutus inimese vaimses minas (Kiili 2000: 62). Inimese pealetung loodusele peab taanduma, elustiil muutuma tagasihoidlikumaks. Tagasihoidlikkusel kui sellisel on aga väärtust ainult siis, kui see tuleneb tõsisest järeldustest, milleni inimene on ise jõudnud oma kogemuste ning mõtiskluste abil. Tundes ennast seeläbi näiteks mäe kõrval väiksemana, oleme tegelikult jõudnud lähemale arusaamale tema suuruselt (loe: suurepärasusest) (Devall 1999: 3).

Looduse osana tunneb end ainult terviklike vaadetega inimene. Selles mõttes ei sea süvaökoloogia inimest väljapoole looduslikku keskkonda, nagu ta ei sea sellest väljapoole ka ühtegi teist olen-dit. Süvaökoloogia ei vaatle keskkonda kui eraldiseisvate objek-tide kogumit, vaid kui võrgustikku, mille osad on omavahel ti-

hedalt seotud ning sõltuvad üksteisest (Capra 1995: 20). Kuigi me käitume, nagu oleksid meil kõigil terviklikud vaated keskkonnale (maailmale) olemas, pole see siiski (alati) nii. Fragmentaarsete vaadete põhjuseks on asjaolu, et inimene hakkab mõtlema samal ajal kui rääkima. Meie keelekonstruktsioonidesse on ebaterviklik maailmapilt sisse kodeeritud, see omakorda seab meie mõtlemisele kindlad tinglikud raamid. Süvaökoloogiliste seisukohtade omaksvõtt nõuab just nende mõneti kunstlike ja osalt ka inimese loodud piiride ületamist (Shepard 1995: 132). Siit tulenebki süvaökoloogia idee, et mõeldes sügavalt läbi oma suhte looduse/keskkonnaga, s.t seda revideerides, kujundab inimene endale oma isikliku ökosofia, uue keskkonnaeetika, mis põhineb kõikide eluvormide respektseerimisel.

Arne Naessi järgi selline uus "eetika, hõlmates nii taimi ja loomi kui ka inimesi, soovib inimühiskonnal elada harmoonias loodusega, sest sellest sõltub nende ellujäämine ja heaolu" (Naess 1986). Niisiis peab uus keskkonnaeetika lähtuma kahest ultimaatiivsest normist: eneseteostamine (*self-realization*) ja biosfääriline ehk biotsentriline võrdsus (*biocentric equality*).

Eneseteostamine tuleneb idamaisest mõtlemisest, kus mina — *Self* — tähendab ühtsust. Kõik looduse elemendid püüdleavad eneseteostamise poole, s.t püüdleavad võimalikult suure ühtsuse tunnetamise poole. See on pidev äratundmine, et "mina" pole seotud isikuga, vaid hõlmab kõiki protsesse selles maailmas, milles meie mõistus ja keha elab; Naessi sõnul ei kaitsta mitte vihmametsi, vaid seda osa endast, mis on vihmamets. Eneseteostamine on elu võimalikkuste realiseerimine. Organismid, mis erinevad üksteisest kolmel viisil, pakuvad vähem mitmekesisust kui need, mis erinevad üksteisest sajal viisil. Eneserealiseerimine avaldub indiviidides, kogukondades, liikides ja eluvormides. Mida suurem on mitmekesisus, seda suurem on eneserealiseerimine.

Eneseteostamisega koos kasutab Naess ka mõistet "lai enesemääratlemine" (*wide identification*): "Tavaliselt keskendutakse ühele elusolendile, kuid seesmine väärtus on tervikul [--] Me tunneme respekti terviku suhtes; me identifitseerime end indiviididega."

Biosfäärilise (biotsentrilise) võrdsuse eelduseks on tees, et kõikidel biosfääri liikmetel — ökosüsteemidel, elul, maastikel —

on võrdne seesmine õigus olemas olla ja seda sõltumata teiste teadlike olendite, näiteks inimese poolt neile osutatavast huvist, tunnustusest, instrumentaalsest või kasutusväärtusest jms tähelepanust (Regan 1981). Elusolenditel on väärtus iseeneses; inimese omistatud kasulikkus või kahjulikkus on ainult üks võimalikke subjektiivseid hinnanguid. Seesmine väärtus on ka eluta loodusobjektidel (jões, mäed, järved jt). Sellel sisemisel väärtusel pole astmestikku — ta on absoluutne. Kahjustades loodust, kahjustame seega ühtlasi ka iseennast. Niisiis tuleks meil elada lihtsat elu, järgida sisemiselt rikast ja väliselt vähenõudlikku elustiili.

Naess esitas süvaökoloogilise platvormi koos George Sessionsiga 1984. a (Naess 1986). See koosneb kaheksast printsiibist:

Elul on oma mitmekesisuses väärtus omaette, mis ei sõltu tema kasulikkusest inimesele.

Süvaökoloogia seisukohalt tuleb ökosfääri käsitada tervikuna, milles on võrdselt tähtsad nii individidid ja loomad kui ka mäed, jõed jne — nii elus- kui eluta loodus. Inimesed ei ole looduse kõige tähtsam osa, mõistet “elu” tuleb näha laiemalt, hõlmates sellega ka eluta loodust (Naess 1986; McLaughlin 1995: 86). Selles punktis väljendub süvaökoloogia eetiline tagapõhi: hoolida tuleb kõikidest looduse osadest (McLaughlin 1995: 86–87). Keegi pole andnud inimesele õigust otsustada looduse väärtuse üle, selle on ta ise endale võtnud (Rowe 1996: 26).

Elu (liigi)rikkus ja mitmekesisus näitavad tema heaolu ning on väärtused iseeneses; nad toetavad inimeste ja muude organismide eluväärtuse eneseteostamist Maal.

Ka nn lihtsatel, madalamatel või primitiivsematel taime- ja loomaliikidel on väärtus iseeneses ning neid ei saa käsitada ainult kui arengu vaheetappe teel nn kõrgemate või mõtlevate eluvormide juurde. Naess eristab terviklikkust (kompleksust) keerukusest (komplitseeritusest): elu linnas võib olla oluliselt keerukam kui looduspiirkondades, olemata samas terviklik erinevate eluvormide mitmekülgsuse mõttes (Naess 1986). Mitmekesisuse väärtustamine tähendab tööstuse ekspansiivse arengu piiramist ning seeläbi suurte maa-alade vabastamist. Viimane on “kasu-

lik” mitte üksnes taimedele, loomadele jne, vaid kokkuvõttes ka inimesele endale.

Inimesel pole õigust vähendada looduse mitmekesisust ja (liigi)rikkust, v.a elutähtsate vajaduste (*vital needs*) rahuldamiseks vastutusrikkal viisil.

Süvaökoloogiline lähenemine ei tähenda loodusvarude tarbimise keelamist. See tähendab tarbimise muutmist mõõdukaks, vastutusrikkaks, elutähtsate vajadustega seotuks. Elutähtsate vajaduste määratlemine tähendab arvestamist kliimaatiliste, ühiskondliku struktuuri jm oludega (Naess 1986). Näiteks on suur vahe, kas karusnahkset kasukat kannab eskimo või teeb seda (soojemas piirkonnas elav) inimene lihtsalt oma sotsiaalse staatuse rõhutamiseks.

Inimese mõju maailmas on liiga suur ning seoses maakera elanike arvu kasvuga on see muutunud halvaks, ohtlikuks; looduse ja elu heaolu eeldab vähemat hulka inimesi.

Kuna inimesi on Maal liiga palju, siis on selge, et elu säilimiseks tuleb vähendada just selle liigi arvukust. Maa rahvastiku vähendamine on väga pikaajaline protsess. See aga ei tähenda, et asi oleks lootusetu või et me ei peaks sellega kohe alustama. Veelgi enam: mida kauem me ootame, seda raskem on olukorda stabiliseerida (Naess 1986). Rahvaarvu on võimalik vähendada naiste eneseteadlikkuse tõstmise abil, andes neile õiguse valida, kui palju lapsi nad perre soovivad. Selle teesi kaudu on süvaökoloogia seotud (öko)feministliku liikumisega ning toetab viimast tema püüdlustes võidelda naiste õiguste eest (McLaughlin 1995: 87–88). Inimeste suur hulk ei ohusta mitte ainult teisi eluvorme, vaid ka inimest ennast (McLaughlin 1995: 87). Oluline on märkida, et süvaökoloogiline tõdemus inimeste liigsest rohkusest ei tähenda inimeste vihkamist ega näita julmust nende suhtes. Vastupidi, rahvastiku kasvu ohjeldamine annab lootust pakkuda paremat elu kõikidele, nii inimestele kui ka teistele liikidele.

Inimeste elustiil on selle mõju võtmeelement — muutused inimese elutingimustes eeldavad muutusi majandus- ja tehnopoliitikas, inimühiskonna ideoloogiates.

Praegu on inimese mõju Maal liiga suur. Biosfäärilisest võrdsusest johtuvalt ei tohiks inimesed oma suva järgi üldse Maa ökosüsteeme muuta (Naess 1986). Inimene sekkub ökosüsteemidesse kahel viisil: hävitades puutumatu loodust (nt ürgmetsi) ja kasutades mitmesuguseid tehnoloogiaid. Paljud olemasolevad tehnoloogiad hävitavad looduslikku tasakaalu rohkem kui hädavajalik, s.t mõistlikumalt käitudes saaks soovitud tulemuse ka ümbritsevat keskkonda vähem koormates. Seega on ka tehnoloogiat võimalik nii edasi arendada ja täiustada, et ta oleks keskkonnasõbralikum.

Elu, kultuuriline mitmekesisus sealhulgas, on tagatud ainult siis, kui üldine inimõju keskkonnale väheneb.

Inimühiskonna põhilised ideoloogilised, poliitilised, majanduslikud ja tehnoloogilised struktuurid peavad seetõttu muutuma.

Praegune valitsev ideoloogia hindab enamikku asju nende kaubaväärtuse järgi. On prestiižikas tarbida suurel hulgal ning paratamatult kaasneb sellega ka suur hulk jäätmeid. Seega on vaja sügavat muutust meie harjumustes ja mõtteviisis ning seda globaalses ulatuses (Naess 1986: 7). McLaughlin (1995: 89) väidab, et muutustega on juba algust tehtud, kuid need ei ole selgesuunalised. Jätksuutlikkus iseenesest on ideoloogiates küll kajastust leidnud, kuid pigem loosungina kui konkreetse tegevusjuhisenä. Põhiprobleem peitub asjaolus, et **ei olda kindel, mida me säilitada tahame** (Kiili 2002b).

Ideoloogiline muutus tähendab eelkõige elukvaliteedi mõiste ümberhindamist. Elukvaliteedi paranemine ei võrdu tingimata elustandardi tõusuga.

Tarbimisühiskonna inimene mõtleb asjadekeskselt. Elukvaliteedi tõus võrdub tema jaoks uue asja omandamisega; see suurendab tema üldist rahulolu ja õnnetunnet. Süvaökoloogia jaoks ei väljendu elukvaliteet mitte asjade hulgas, vaid keskkonna kvaliteedis. Vahe väärtushinnangutes on põhimõtteline: tarbija-inimene on valmis muutuma, kui see tähendab muutust "paremuse" poole ehk *tõusu*; süvaökoloogist inimese jaoks tähendab paremuse poole liikumine aga pigem *vähendamist* (McLaughlin 1995: 89). Võib

ka öelda, et süvaökoloogia eelistab vaimseid väärtusi materiaalsetele, inimese sisemist harmooniat.

Neil, kes aktsepteerivad eelmainitud põhimõtteid, on kohustus otseselt või kaudselt osaleda vajalike muutuste elluviimises, tehes seda rahumeelsel ja demokraatlikul viisil.

Samas kerkib küsimus, millest konkreetselt alustada, mis on kõige hädavajalikum (Naess 1986). Kas piisab isiklikust eeskujust või tuleks inimesi aktiivselt kaasa haarata? Võib-olla tuleks näiteks tarbimist reguleerida maksudega? Millegi tegemiseks tuleb alati määratleda selgepiirilised eelistused (McLaughlin 1995: 89).

Süvaökoloogia tõstatab "sügavaid" küsimusi, viidates nendega meie väärtustele ja hoiakutele. Süvaökoloogia küsimused tungivad meie fundamentaalsete põhiväärtusteni, sellisteni, milleni pealiskaudne ökoloogiline lähenemine ei ulatu. Sügavate küsimusteni jõudmiseks tuleb läbida eelnevad, vahepealsed tasandid.

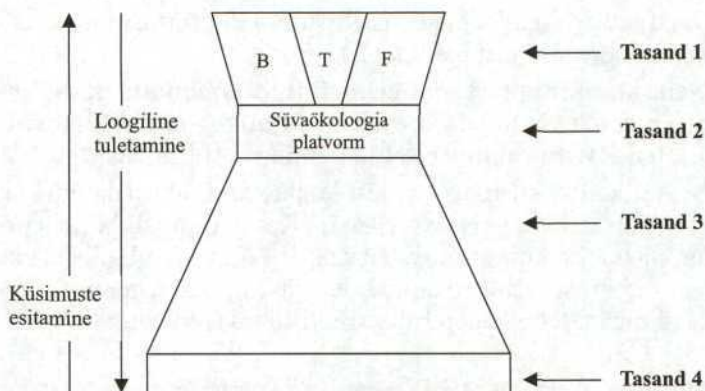
3. SÜVAÖKOLOOGIA MUDEL

Süvaökoloogia on kompleksne paradigma, mille põhimõtted ja alustõed on pidevas muutumises. Naess esitas süvaökoloogilise lähenemise skemaatiliselt neljast tasandist koosnevana (joonis 1).

Esimeseks tasandiks on süvaökoloogia inspiratsiooniallikad, mida Naess nimetab ultimatiivseteks eeldusteks. Allikad (eeldused) võivad olla budistlikud, taoistlikud või lähtuda mõnest konkreetses filosoofist — süvaökoloogial on palju erinevaid lähtekohti, kuid nad kõik postuleerivad eri eluvormide võrdväarsust. Sellele tasandile jõutakse, küsides pidevalt "miks?" kõige meid ümbritseva kohta. Nii omandame süvakogemuse ümbritseva toimimisest. See on tase, mis viib looduse paradigma muutumisele, uuele keskkonnakäsitusele.

Teiseks tasandiks on süvaökoloogiline platvorm kui süvaökoloogilise maailmapildi keskpunkt, kui filter küsimuste esitamise protsessile.

Kolmandaks tasandiks on suhtumine keskkonda ja poliitilised formuleeringud.

B — budism, T — taoism, F — filosoofia (nt Spinoza)

Joonis 1. Süvaökoloogia neljatasandiline mudel (Naess 1986).

Neljas tasand väljendab praktilisi tegevusi ehk konkreetseid läbitunnetatud norme, reegleid, otsuseid jne, ka uut elustiili (Naess 1986). See on pühendumise tasand, mis annab suure sisemise veendumuse, jõu ja energia (väe) toimimiseks demokraatlikul ja rahumeelsel viisil igasuguse elu hüvanguks.

Esitatud mudeli kohta märgib ka Naess ise (1986), et seda ei tuleks ülemäära rangelt võtta. Mudeli eesmärgiks on eelkõige luua soodne pinnas loomingu- ja mõtlemisele, isikliku ökosoo- fia, elamise filosoofia kujundamisele. Ökosoo- fiaad on sõnastatud ja rakendatud filosoofiad, mis tuginevad ökoloogilisel ja sotsiaalselt vastutustundlikele väärtushinnangutele. See on maailmas (kesk- konnas) olemise, mõtlemise ja toimimise filosoofia, mis hõlmab ökoloogilist elutarkust ja harmooniat (Harding 1999). Ökosoo- filine elu on rikas ökoloogilisest harmooniast ja ilust. Ökosoo- fia on ökoloogiline tarkus: *oikos* tähendab kodu, kohta, ümb- rust, ning *sophia* — tarkust (Drengson 2001: 6). Nii nagu on palju paikasid (kodusid), saab olla ja ongi palju ökosoo- fiaid. Nad võivad olla erineva ideoloogilise, religioosse jne alusega, kuid on siiski mõeldud keskkonnavastutustundlikumaks olemiseks ja toi- mimiseks just antud kohas ja hetkes. Iga inimene saab kujundada ka oma püha koha — ökosteri, kus ta ökosoo- fiaid õpib, praktiseerib ja teistega jagab. Ökoster on **ökoloogiline klooster**. Teatava sise-

mise terviklikkusega, iseloomukindlusega ja hingelise avarusega vastutustundliku peremehe kujundamist peetakse ka tänapäevase keskkonnahariduse eesmärgiks (Kiili 2002a: 6).

Ökosoofia T

Naess töötab oma isikliku filosoofia — ökosoofia T — välja kümmeaastaga, elades Norras mägiõnnis (Devall 1999: 3). Sellest arvatakse tulenevat ka ökosoofia T nimetus: täht T sümboliseerib Norra (Skandinaavia) kõrget metsatut lava ehk tundrut, samuti tähistab T *Tvergastein*'i, Naessi mägiõnni Hallingskarveti mäel, ning viitab norrakeelsele sõnale *tolkning*, mis tähendab tõlgendamist (Anker 1998; Drengson 1999: 3; Drengson 2001: 8).

Metsik loodus on ajaloos varemgi olnud spirituaalse tarkuse omandamise-kogemise kohaks: Mooses sai käsulauad Iisraeli rahvale Siinai mäel, Buddha koges valgustust puu all mediteerides, Ristija Johannes ristis rahvast Jordani jões, Jeesus sõnastas oma õpetuse kõrberännakul, Henry David Thoreau jõudis "Waldenis" väljendatud ideedeni oma kaheaastase metsaelu käigus. Metsik loodus on ilmselt parim koht süvakogemuste saamiseks, süvaökoloogiliseks inspiratsiooniks. Veelgi enam, igapäevane olemiskeskkond näib määravat inimese kogemused, seega ka tema mõtted ja mõttemaailma.

Ökosoofia T sisaldab ainult üht ultimateivset normi — eneseteostust. Naess eristab oma ökosoofias laiahaardelist mina (*Self*) ja kitsast egoistlikku mina. Laiahaardeline Mina (Naess kirjutas seda just suure algustähega) hõlmab kõiki eluvorme meie planeedil ja ka võimalikke maaväliseid asju ning samuti individuaalset mina. See tähendab eneseteostumise maksimeerimist ehk "ela ise ja lase ka teistel elada". (See käib kõikide eluvormide ja looduslike protsesside kohta.) Kui mõiste *eneseteostus* tundub liialt arusaamatuna, näeb Naess võimalust asendada see mõistega *universaalne sümbioos*. Seega võib väljendi *maksimeeri eneseteostust* asendada ka väljendiga *maksimeeri sümbioosi*. Selline väljendusviis viitab aga individuaalsuse elimineerimisele ning võib seetõttu olla eksitav. Niisiis tuleks teha veel üks asendus ja öelda *maksimeeri (pikaajalist ja universaalset) mitmekesisust*. See toob tagasi isi-

kustatuse, tegija; suurendatud eneseidentiteet võimaldab aga suuremat identifitseerumist teistega. Tulemuseks on see, et me näeme ennast rohkem teiste olendite kaudu ning teised olendid näevad end rohkem meis (Naess 1986).

Naessi järgi võrdub inimese ökoloogiline mina (*ecological self*) sellega, millega ta end ise identifitseerib. Seejuures on oluline, et inimene ennast armastaks. Armastus teiste vastu ja armastus enda vastu ei ole alternatiivid. Vastupidi, sama suurel määral, kui meil on armastust enda jaoks, oleme võimelised armastama ka teisi. Osa minast on seotud kohaga; me määratleme end koha kaudu, kus me elame. Kusagil mujal elades oleksime nagu keegi teine. Seega on ümberasustamine kahtlase väärtusega ettevõtmine: see võib viia ja sageli viibki ökoloogilise Mina hägustumiseni, isegi kadumiseni. Eriti tugevalt avaldub see loodusrahvaste juures. Näiteks laplane, kes astub vastu hüdroelektrijaama rajamisele tema kodujõe, toob argumendiks, et see jõgi on osa temast endast ja kui seda muudetakse, siis muudetakse ka teda. Indiaanlased olid vastu maade ostmisele-müümisele. Nagu ütles pealik Seattle 1854. aastal (Pealik... 2000):

*Kuidas saab osta-müüa
Taevast või maa soojust?
See mõte on meile võõras.*

.....
*Meie surnud ei unusta iial
Seda ilusat maad,
Sest see on punase mehe ema.
Me oleme osa sellest maast
Ja tema on osa meist.*

.....
*Me teame, et valge mees ei mõista me eluviisi. Üks paik on
talle
Seesama mis teinegi,
Sest ta on võõras, kes tuleb öösel
Ja võtab maalt kõike, mida tahab.*

*Maa pole talle vend, vaid vaenlane,
Ja vallutanud selle, tungib ta edasi.*

4. SÜVAÖKOLOOGIA KRIITIKA

Süvaökoloogilist maailmapilti on kirjeldatud võrdlemisi ähmaselt. See annab võimaluse tema põhimõtete erinevaks mõistmiseks ja tõlgendamiseks.

Biosfääriline ehk biotsentriline võrdsus

Biosfääriline ehk biotsentriline võrdsus tähendab, et kõikidel looduslikel olenditel on väärtus iseeneses ning seesmine õigus olemas olla. Selles mõttes ei ole inimene ülejäänud loodusest väärtuslikum. Mõned keskkonnafilosoofid väidavad, et looduslike objektide või kogu looduse sisemine väärtus ei sõltu inimese väärtushinnangutest: "Loodusliku objekti sünnipärane väärtus on sõltumatu mis tahes teadvusega subjekti teaduslikkusest, huvist või hinnangust tema suhtes" (Regan 1985). Selle piisavalt radikaalse mitteantropotsentristliku lähenemise eelduseks on, et looduslike objektide ja protsesside sisemised ja objektiivsed väärtused pakuvad meile kindlaid juhiseid ökoloogiliselt vastutustundlikuks tegutsemiseks keskkonnas. Siiski väidab J. B. Callicott, et "ei saa olla väärtust lahus hindajast [---] kogu väärtus on selline, nagu ta on vaatleja silmades [ehk subjektiivne]. Seetõttu on ökosüsteemile omistatud [sisemine] väärtus inimesest sõltuv või vähemasti sõltuv moraalselt ja esteetiliselt tundliku teadvuse mõningasest mitmekesisusest" (Callicott 1989).

Biotsentriline võrdsus ei tähenda võrdsust tavamõttes. Iga olendi väärtus tuleneb tema kohast terviküsteemis, mis omakorda annab talle tema olulisuse funktsionaalses mõttes. Samas on teada, et looduslikes süsteemides on paljud osad (isendid, isegi liigid) "asendatavad", ilma et tervikliku (loodusliku, poolloodusliku) ökosüsteemi talitus oluliselt häiruks.

Elutähtsate vajaduste määratlemine

Süvaökoloogia järgi võib teisi olendeid enda huvides ära kasutada ainult elutähtsate vajaduste rahuldamiseks. Kuidas aga neid elutähtsaid vajadusi määratleda? Kes annab "loa" ja "kontrollib" sellest tulenevat käitumist? Süvaökoloogia täpsustab vaid niipalju, et elutähtsate vajaduste rahuldamine tähendab ellujäämist või eneseteostamist (Wilber 1995: 2). Kuigi biosfääriline võrdsus keelab inimese vastandamise teistele olenditele, ei tähenda see siiski oma instinktides loobumist — süvaökoloogia ei keela näiteks liha söömist. Veelgi enam, inimese jahinstinkti on süvaökoloogiast lähtuvalt vaadeldud ka kui inimese sügavat suhestumist loodusega.

Maa elanike arvu reguleerimine

Süvaökoloogia järgi on Maal inimesi teiste eluvormidega võrreldes liiga palju ning neile arenemisvõimaluse andmiseks oleks vaja inimese populatsiooni vähendada. Sellega seoses kerkib aga rida küsimusi: kes otsustab, kellel on õigus jääda ja kellel mitte? Millistes piirkondades tuleks inimeste arvu vähendada ja kuidas seda teha? (Trumbore 1996: 2.) On seisukohti, et sündimus peaks vähenema eelkõige ülerahvastatud Kolmanda Maailma riikides. Samas väidetakse, et nendes piirkondades elavate inimeste mõju keskkonnale on väga väike — ühe ameeriklase mõju kogu tema elu jooksul on võrdne umbes 50 Bangladeshis või Namibia elaniku omaga (Wilber 1995: 4). Ka soovitatakse tõsta kolmanda maailma riikide elanike elatustaset läänemaade mudeli järgi, lootuses, et see vähendab sündimust ja stabiliseerib seeläbi elanike arvu Maal (Atkisson 1989: 6). Samas tähendab aga elatustaseme tõus suuremat saastekoormust ja nii jääb küsitavaks, kumb neist kahest mõjurist — palju vaeseid inimesi *versus* vähe suuri tarbijaid — on tugevam-olulisem. Abinõu võib anda hoopis negatiivse efekti.

Inimeste arvu vähendamise toetamine teeb süvaökoloogiast paljude jaoks nälja, AIDSi, sõdade jms toetaja. See pole siiski nii, sest oluline on teha vahet inimestest "lahtisaamise" ja seisukoha vahel, et inimesed ei ole kõige tähtsam liik planeedil Maa

(Atkisson 1989: 8). Süvaökoloogia võitleb domineerimise kui sellise vastu, inimene on aga oma paljususes mõju poolest Maal just nimelt domineeriv liik. See on ka põhjus, miks süvaökoloogia on n-ö inimese "vastu".

Süvaökoloogia tehnoloogivastastus

Süvaökoloogilisele käsitlusele omistatakse tehnoloogivastastust. Kriitikud väidavad, et kuigi tehnoloogial on keskkonda hävitav aspekt, oleme sellega oma igapäevaelus niivõrd harjunud, et ei saa sellest enam täielikult loobuda. Lisaks on tehnoloogial ka positiivseid külgi, nagu võimalus pakkuda inimestele paremat raviteenust, transpordiühendust, kommunikatsioonivahendeid jne (Trumbore 1996: 3). Siiski pole selline kriitika päris korrektne: süvaökoloogiline platvorm rõhutab nimelt tehnoloogiliste struktuuride *muutumise* vajadust, mitte aga ei soovita tehnoloogiast loobuda. Pigem soovitatakse keskkonda hävitavat tehnoloogiat kasutada ettevaatlikult ja mõõdutundega ning soositakse ökoloogiliselt puhtamat ja majanduslikult efektiivsemate lahenduste rakendamist. Terve rida bioeetilisi probleeme kerkib aga biotehnoloogia rakendamisel vähese eetilisusega teaduslaborites ja ettevõtetes (kloonimine, geneetiliselt muundatud organismid, loomade organite transplantatsioon inimestele).

Süvaökoloogia rõhutab oma mittedualistlikkust, kuna näeb vastukaaluna lääne antropotsentrilisele paradigmatle kõiki olen-deid ja eluprotsesse kui tervikut (arvamata sellest välja inimest). Süvaökoloogia on mittedualistlik selles mõttes, et seal ei eksisteeri inimese ja looduse vastandamist. Samas ei loe ta tehnoloogiat osaks loomulikust elusloodusest ega osuta talle samasugust austust. Selles mõttes on süvaökoloogia suhtumises tänapäeva tehnoloogiasse sarnaseid jooni omaaegse suhtumisega metsikusse loodusesse. Maailmavaade, kus ühel pool on hea puhas loodus ja teisel pool halb agressiivne tehnoloogia, ei võimalda täielikku suhet kõigega, mis eksisteerib, ja on seega oma olemuselt dualistlik (McClellan 1993).

John McClellan (1993) esitab küsimuse, miks mitte lugeda loomulikuks ja pühaks *kõike, mis liigub?* Tema järgi tahavad süvaökoloogid loomulikust sfäärist välja jätta saastavad tehnolo-

giad, linnamaastikud, sõjategevuse, nälja, sotsiaalse ebaõigluse, televisiooni, kohanemisvõimetute liikide väljasuremise jms. Süvaökoloogid ei paiguta loomulike asjade hulka tehnoloogiat, mitte-dualistliku käsituse järgi aga ei eksisteeri meie universumis eba-loomulikke protsesse. Kõike, mida me universumis kohtame, tuleb pidada loomulikuks, puhtaks ja pühaks. On ainult üks lahutamatu loodus (McClellan 1993: 3, 12).

Süvaökoloogia põhimõtete elluviimine

Süvaökoloogia platvorm kohustab meid pärast vastavate ideede omaksvõtmist neid ka rahumeelsel ja demokraatlikul teel ellu viima. Samas väidavad kriitikud, et süvaökoloogia ideed on liialt komplitseeritud, liialt üldised, et neid niisama lihtsalt üle kanda sotsiaalsesse, poliitilisse ja õiguslikku praktikasse (Eckersley 1992: 381). Süvaökoloogia on poliitika ilma tegevussuunata.

Omaette probleem on, kuidas omistada õigusi mitteinimestele, kes ju pole võimelised õiguses sisalduvat normi endale teadvustama ega järgima. Süvaökoloogid seevastu väidavad, et õigused on juba antud sellistele "mitterääkivatele" isikutele nagu imikud. Tuleb siiski tõdeda, et teatav absurdimoment jääb alles, sest õigussüsteemis eeldab igasugune õigus ühtlasi ka kohustust. Samas ei ole looduses õigussüsteemi, see on inimese poolt loodud tema enda jaoks. Järelikult ei saagi loodusele kohustusi panna, tal on n-ö puhas õigus olla, ja seda ilma tingimusteta.

Süvaökoloogilise paradigma mõistmist raskendab ka meie seotus ümbritseva kultuuriruumiga. Kultuuriruum on *inimese* poolt loodud tehisklik subjektiivne märgisüsteem. Selline määratlus viitab juba iseenesest võimalikule vastuolule loodusega. Inimene mõtleb selle endaloodud märgisüsteemi piires, tema mõtlemine on tänu tehisklikele märkidele mõneti — kui mitte täielikult — kunstlik. Kas loodussõbralikku mõtlemist on siis võimalik juurutada ainult võimalikult looduslähedaste märkide abil? Millised need on ja kuivõrd on nad kohaspetsiifilised, kohalikust loodusest sõltuvad?

Inimene kasutab mõtlemisel mitmest eri märgisüsteemist pärit märke. Kõige rohkem näivad mõtlemist kujundavat religioon ja teadus ning seda koos märgisüsteemi ühe osa — keelega.

Enamasti käsitletakse kristluse mõju meie mõtlemisele, kuid samahästi võiks vaadelda idamaade filosoofiate, loodusrahvaste uskumuste, võib-olla ka rahvusliku omapära, nt ajaloo ja asukoha mõju mõtlemisele. Teaduse puhul keskendutakse eelkõige uusaegse, Francis Baconi—Descartes'i—Newtoni teadusrevolutsiooni ehk nn teadusliku maailmapildi tähendusele ning keele osas teatavatele konstruktsioonilistele sõlmpunktidele.

Kristlik maailmapilt

Ristiusu toimel juurdunud ilmavaadet on maailma ökokatastroofi äärel viimises süüdistanud nii mõnedki rohelise mõttelaadiga inimesed. Neist üks tuntumaid on Lynn White juunior. Varasel keskajal jõudis kristlus enamiku Euroopa rahvasteni. Inimeste arvu kasv sundis looma kindlat maaharimissüsteemi, mille tulemusena kujunes oma elukeskkonda aktiivselt mõjutav põllumees. Ristiusul oli tähtis roll sellise loodustmuutva eluviisi õigustamises: Jumal lõi looduse inimese jaoks; inimene on loodud ja seatud loodust kultiveerima, metsikut loodust kultuuristama, Jumala aiaks muutma. Ka loomisakti kirjeldus viitab sellele, et ainus hingeline, hingestatud olend looduses on Jumala näo järgi loodud inimene. Ülejäänud loodus on vaid tundetu vahend, taust inimese tegevustele. Selles mõttes on kristlus looduse desakraliseerinud, julgustades inimest seda ekspluateerima ning toetades antroposentristlikku maailmavaadet (Sessions 1995b: x).

Teaduslik (mehaaniline) maailmapilt

Mehaaniline maailmapilt eelneva skolastilise asemel arenes välja alates 17. sajandist Galilei, Descartes'i, Francis Baconi, Newtoni ja paljude teiste tegevuse toel. "Peasüüdlasteks" looduse kõrvalejätmisses teaduslikust maailmapildist peetakse Baconit ja Descartes'i. Esimeselt pärineb aforism *teadmine on jõud (ehk jõud looduse üle)*. Decartes tegi selget vahet mõtleva mina ja ümbritseva ainelise looduse vahel. Selline vaimu ja keha dualism kaotas meid ümbritsevalt aineliselt keskkonnalt püha religioosse tähenduse, mille tulemusena hakati loodust vaatlema kui objekti, mille üle inimene valitseb, ning pühitseti sisse uusaja

teaduslik revolutsioon, materialistlik maailmapilt, mille idee inimesest kui arenenud mõtlemisvõime tõttu ülejäänud loodusest kõrgemal, eraldi seisvast nähtusest on lääne ühiskonnas domineeriv tänapäevani (Tüür 2000: 15). Nüüdisaegne lääne kristlikust mõttetraditsioonist pärit inimene ei saa aktsepteerida olukorda, kus tehnoloogia positiivne roll seatakse kahtluse alla. Sellest tuleneb paljuski nii ökoskeptsism (Lomborg 2002) kui ka konkreetne kriitika süvaökoloogia suhtes.

Keel

Iga ajastu keel kohandub sobivaks edasi andma selles ajas olulisi ideid ja teaduslikke teooriaid. Keelekasutus ja mõtlemine on omavahel tihedalt seotud, kuna oma mõtteid formuleerime keeles sisalduvate konstruktsioonide abil. Keele- ja mõttetraditsioon määratlevad võimalikud maailma kirjeldamise viisid (Tüür 2000: 17; Maran 2000: 148–149). Mõttetraditsioonist tulenev nüüdisaegne keel toetab industriaalset/tarbijalikku, süvaökoloogilisele käsitusele mittevastavat elustiili. Seepärast on ka tänapäeval inimese ja looduse kui ühe terviku kirjeldamine raske (Maran 2000: 156).

Kasutatava keele abil õpib laps juba varakult loodust enda jaoks lahterdama: madalamad ja kõrgemad olendid, kus esimesed on teiste eellasteks; parasiidid ja peremehed, kiskjad ja nende saakloomad, olelusvõitlus kui paratamatus jne jne (Shepard 1995: 135). See, et inimene kerkib loodusest esile, jättes looduse tagaplaanile, tuleneb osalt ka sellest, et kõiki olendeid klassifitseeritakse keele abil (näiteks madalama astme ja kõrgema astme organismid, kus ühed on teiste eelkäijaks).

Keele kaudu saavad sõnad tähenduse. Inglisekeelne sõna *nature* tuleneb teatavasti ladina tüvest *natura*, esmatähendusega “sünd, sündimine” — seega viitega isikulisele, oleva-eelsele sünnitajale. Näiteks *Collins Dictionary of the English Language* annab sõnale *nature* kaksteist põhitähendust. Siinkohal olgu toodud esimesed kolm: 1) isiku või asja põhilised omadused; identiteet või olemuslik tunnus; 2) kõige olemasoleva süsteem, kogu inimese poolt kontrollimatu füüsilise maailma korraldus, jõud ja sündmused; 3) kõik loodusnähtused, taimsed ja loomsed

eluvormid eristatuna inimesest ja tema loomingust. Kõik need määratlused lähtuvad inimesest; loodust peetakse millekski inimesest eraldiseisvaks ja tema taatele mitte alluvaks. Sõna *nature* mitmetähenduslikkusele keskkonnafilosoofia eri harudes ning ingliskeelse maailma ökoloogilis-poliitilises mõtlemises on viidanud ka Mathew Humphrey (Humphrey 2000).

Sõna *loodus* kasutatakse nüüdisaegses eesti kirjakeeles mõneti teistmoodi. "Eesti kirjakeele seletussõnaraamat" annab sõnale *loodus* kolm seletust koos näitelausetega:

1. laiemas mõttes: kõik objektiivselt eksisteeriv, materia, maailm [näiteks: Inimene on osake loodusest]
2. kitsamas mõttes: geograafiline keskkond, milles inimene ja ühiskond eksisteerib [näiteks: Kütid tunnevad looduse märke]
3. piltlikud loodusseadused, nt pärilikkustegurid isendi loojana, kujundajana [näiteks: Loodusest antud võimed].

Sellised süvaökoloogilise lähenemise omaksvõttu raskendavad tegurid on oma fundamentaalse olemuse tõttu raskesti ületatavad. Põhimõtteliselt näib kõik taanduvat ainult keelele, sest selle abil pannakse kirja antud kontekstist lähtuvalt nii usulised kui teaduslikud seisukohad.

KOKKUVÖTTE ASEMEL

Süvaökoloogia on 1970. aastatel alguse saanud keskkonnaliikumine, ka inimeste tervikmõtlemist suunav ideoloogiline lähene-mine. Ta pole tekkinud tühjale kohale. Tema eelkäijaid võib leida nii lääne kui ida mõtlemisest. Kõige olulisem on süvaökoloogia rõhuasetus mitteantropotsentristlikule paradigmale, kõikide elu-(loodus-)avalduste üheolulisusele ja võrdsusele ning eneseteostusele. Inimese tõeliseks eneseteostuseks on ka süvaökoloogilise mõtteviisi tutvustamine, õpetamine ja järgimine.

Süvaökoloogia pooldab mitmekesisust, mis hõlmab ka vaadete paljususe toetamist. See tähendab, et olles omaks võtnud süva-ökoloogia platvormi, on igal inimesel võimalik valida oma variant süvaökoloogilisest tervikkäsitusest. Süvaökoloogia ülimaks taotluseks on panna inimesed mõtlema, mille tulemusena iga inime-ne kujundab ise oma ökosoofia. Viimases punktis käsitletud

keelekonstruktsioonidest võib järeldada, et eesti keeles süvaökoloogilisele mõtlemisele piiranguid otseselt ei ole; seega on vähemalt selles osas pinnas süvaökoloogiliste vaadete levimiseks Eestis soodne.

Kirjandus

- Anker, P. 1998. Ecosophy. An outline of its metaethics. — *The Trumpeter*, vol. 15, no. 1, 12 pp.
- Atkisson, A. 1989. *Introduction To Deep Ecology*. 9 pp., www.context.org/ICLIB/IC22/Zimmerman.htm, 28. 02. 2002
- Callicott, J. B. 1989. *In defence of land ethic*. Albany
- Capra, F. 1995. Deep ecology: A new paradigm. — *Deep Ecology for the Twenty-First Century: Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*. Boston—London, pp. 19–25
- Devall, B. 1999. *The Deep, Long-Range Ecology Movement: 1960–2000 — a review*. Manuscript March 21, 1999, 13 pp., www.deep-ecology.net/writing/deepeco.html, 25. 03. 2002
- Devall, B., G. Sessions 1985. *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*. Layton
- Drenson, A. 1999. *Ecophilosophy, Ecosophy and The Deep Ecology Movement*. 6 pp. (www.deep-ecology.net/writing/demnw.html), 13. 02. 2001
- Drenson, A. 2001. Education for local and global ecological responsibility: Arne Naess's cross-cultural, ecophilosophy approach. — *The Trumpeter*, vol. 17, no. 1, 16 pp.
- Eckersley, R. 1992. Ecocentrism explained and defended. — *Environmentalism and Political Theory: Toward an Ecocentric Approach*. Albany, NY: SUNY
- Glasser, H. 1995. Deep ecology clarified: A few fallacies and misconceptions. — *The Trumpeter*, vol. 12, no. 3, 8 pp.
- Grey, W. 1986. A critique of deep ecology. — *Journal of Applied Philosophy*, vol. 3, no. 2, pp. 211–216
- Harding, S. 1999. *What is deep ecology?* — (www.gn.apc.org/resurgence/185/harding185.htm) 19. 10. 1999
- Humphrey, M. 2000. 'Nature' in deep ecology and social ecology: Contesting the core. — *Journal of Political Ideologies*, vol. 5, no. 2, pp. 247–268
- Kiili, J. 2000. *Sissejuhatus keskkonnapoliitikasse*. Tallinn
- Kiili, J. 2002a. Keskkonnahariduse olemusest kaasajal: inimkesksus vs loodus-kesksus. — *Keskkond ja haridus*. Tallinn, lk 5–13

- Kiili, J. 2002b. Jätksuutlik areng: kas müüt või tegelikkus. — *Usaldus. Vastutus. Sidusus: Eesti sotsiaalteaduste III aastakonverents*. Tallinn, lk 21–24
- Leopold, A. 1949. *A Sandy County Almanac and Scetches Here and There*. New York
- Lomborg, B. 2002. *The Skeptical Environmentalist: Measuring the Real State of the World*. Cambridge
- Maran, T. 2000. Kui loodus koputab uksele: Ökosemiootilisi märkmeid koevolutsoonist. — *Tekst ja loodus*. Tartu, lk 148–158
- McLaughlin, A. 1995. The heart of deep ecology. — *Deep Ecology for the Twenty-First Century: Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*. Boston—London, pp. 85–94
- McClellan, J. 1993. Nondual ecology: In praise of wildness and in search of harmony with everything that moves. 13 pp., <http://spot.colorado.edu/~mcclelr/NondualEcology.htm>, 28.02.2002
- Naess, A. 1973. The shallow and the deep, long-range ecology movements: A summary. — *Inquiry*, vol. 16, pp. 95–100
- Naess, A. 1986. The deep ecological movement: Some philosophical aspects. — *Philosophical Inquiry*, vol. 8, no. 1–2, 20 pp.
- Naess, A. 1995. Self-realization: An ecological approach to being in the world. — *Deep Ecology for the Twenty-First Century: Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*. Boston—London, pp. 225–239
- Pealik Seattle'i kõne (1854). 2000. — *Eesti Loodus*, nr 1
- Regan, T. 1981. The nature and possibility of an environmental ethic. — *Environmental Ethics*, no. 3
- Regan, T. 1985. *Deep Ecology*. Salt Lake City
- Rowe, S. 1996. From shallow to deep ecological philosophy. — *The Trumpeter*, vol. 13, no. 1, pp. 26–31
- Sessions, G. 1995a. Ecocentrism and the antropocentric detour. — *Deep Ecology for the Twenty-First Century: Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*. Boston—London, pp. 156–184.
- Sessions, G. 1995b. Preface. — *Deep Ecology for the Twenty-First Century: Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*. Boston—London, pp. ix–xxviii
- Shepard, P. 1995. Ecology and man — a viewpoint. — *Deep Ecology for the Twenty-First Century: Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*. Boston—London, pp. 131–140
- Thoreau, H. D. 1994 *Walden ehk Elu metsas*. Tallinn

- Trumbore, S. A. 1996. Unitarian Universalist Fellowship of Charlotte County "A Case Against Deep Ecology". 5 pp., www.cyberstreet.com/trumbore/sermons/s624.htm, 28. 02. 2002
- Tüür, K. 2000. Looduse vastu ei saa. — *Tekst ja loodus*. Tartu, lk 11–18
- Wilder, K. Deep ecology critique. 1995, 5 pp., www.dragon.gn.apc.org/greenfuse/deepcrit.htm, 28. 02. 2002

JAANUS KIILI (sünd. 1958), bioloog ja keskkonnanfilosoof. Lõpetanud 1982. a *cum laude* Tartu Ülikooli bioloogiaosakonna, 1991. aastast bioloogiakandidaat. Töötanud Tartu Ülikoolis 1981–1988, Tallinna Pedagoogikaülikoolis 1988–1996 ning aastast 1996 Tallinna Tehnikaülikoolis. Avaldanud raamatud *Loomapopulatsioonid ja nende uurimise metoodika* (kaasautor A. Kirk, Tartu, 1986), *Eesti terioloogia: Ajalugu ja arengutendentsid* (Tallinn: TPÜ, 1989), *Glossarium Nominiae Mammalium Baltoscandiae* (Tallinn: TPÜ, 1992), *Moose population dynamics in Estonia: Role of weather conditions* (Tallinn: TPÜ, 1993), *Kahepaiksed ja roomajad* (Tallinn: TPÜ, 1996), *Sissejuhatus kaugkoolitusse* (Tallinn: TTÜ, 1999), *Sissejuhatus keskkonnapoliitikasse* (Tallinn: TTÜ, 2000). Alganud ja koostanud kogumiku *Rahvusliku haritlaskonna kujunemisest Eestis I* (Tallinn: TTÜ, 1993), sarja *Halduskultuur '98* (Tallinn: TTÜ, 1999), *Halduskultuur '99* (Tallinn: TTÜ, 2000), *Halduskultuur 2000* (Tallinn: TTÜ, 2001), *Halduskultuur 2001* (Tallinn: TTÜ, 2002) ning kogumiku *Haridus ja keskkond* (Tallinn, 2002). *Akadeemias* on Jaanus Kiililt varem ilmunud artikkel "Väikerahvaste poliitilisest ökoloogiast" (1989, nr 7, lk 1369–1373).

ARVUSTUS

MITTE AINULT OHVITSERINA

Ohvitserina Vene armees — polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909): Allikapublikatsioon. Koostanud Tõnu Tannberg. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 4.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002. 286 lk.

13. märtsil esitleti Eesti Ajalooarhiivis korraka kolme uut raamatut. Kui ajalookirjandust üllitatakse viimastel aastatel üpris hoogsalt, on kolme raamatu ühel ajal valmimine siiski märkimisväärne sündmus. Eeskätt on see tunnustuseks Rahvusarhiivi publitseerimispoliitikale ja Eesti Ajalooarhiivi kirjastustegevusele. Kolmest raamatust kaks ilmus Eesti Ajalooarhiivi toimetiste sarjas (nr 9 (16) *Artiklite kogumik* ja nr 10 (17) Kerti Lusti uurimus *Uuenev Saaremaa kroonuküla (1841–1919)*), kolmas aga kuulub vähem tuntud seeriasse “Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost”. See sari hakkas ilmuma Tõnu Tannbergi eestvedamisel 1998. aastal ning on nüüdseks jõudnud neljanda väljaandeni.

Vastne raamat on Eesti ajalookirjanduses üks omapärasemaid, koosnedes Vene tsaariarmees teeninud eestlase Jaak Rosenbaumi kirjadest kodustele. Alustuseks annabki raamatu koostaja asjakohase ja sisuka ülevaate selle vähetuntud eesti sõjamehe elust ja tegevusest (seada, et algülevaates ja raamatu kokkuvõttes esitatud eluloodaatumid aastatest 1920–1922 ei kattu, tuleb ilmselt pidada “trükiveakuradi” näputööks).

Jaak Rosenbaumi (20. X 1871–2. IV 1925) noorus möödus Võhma, Pilistvere ja Kabala ümbruses, kus tähtsaimateks paikadeks olid Kõo vallamaja ja Arussaare õigeuskirik ning muidugi Kärü popsikoht Kobinsaare külas. Alates 20. eluaastast oli Rosenbaumi elu lahutamatu seotud sõjaväega: kuus aastat allohvitserina ja kakskümmend aastat ohvitserina. Ilmasõjas pälvis ta Püha Georgi ordeni ja polkovniku auastme ning 1917. aastal pakuti talle polguülema kohta. Eesti ohvitserkonna kujunemist uurinud Mati Krõonströmi sõnul teenis ilmasõjas Georgi ordeni välja umbes 80 eestlast, polkovnikuid leidis eestlaste seas 1917. aasta sügisel 22 ning polguülemaid tosina ringis (Mati Krõonström, “Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917”. Magistritöö. Tartu, 1999).

Seega oli tegemist igati nimetamisväärsete saavutustega, olgugi et polguülemat Rosenbaumist ei saanud. Põhjuseks oli rahvuslik meelsus: ta lükkas pakutava koha tagasi, et tulla kodumaal formeeritavatesse Eesti rahvusväeosadesse. Kuna esialgu lubati eestlastest luua vaid üks polk ja selle ülema koht oli juba hõivatud, siis tuli Rosenbaumil rahulduda Tartus moodustatava Eesti tagavarapataljoni ülema ametiga. Nii Tartu tagavarapataljoni kui selle ülema roll Eesti omariikluse sünniloos on paraku tänini lahti kirjutamata ning seetõttu ka Rosenbaumi nimi peaaegu tundmatu. Seda enam, et järgnenud segaduste perioodil sattus asjaosaline Volgamaale, võideldes Punaarmee vastu Koltšaki ja Ungern-Sternbergi vägedes, ning veetis viimased eluaastad vangistuses Solovetsi saarel.

Kuni 1918. aastani, mil olud lõikasid Rosenbaumi kodumaast ära, oli ta tihedas kirjavahetuses omastega. Põhiosa säilinud kirjavahetusest moodustabki tutvustatava raamatu. Rohkem kui 250 trükileheküljel sisaldub kokku 113 kirja, mis on teele saadetud 18 aasta jooksul.

Kirjade rohkust arvestades ei saa pahaks panna väikesi äpardusi mõnede kirjade ebatäpsel dateerimisel või ebaõigel järjestamisel. Olgu need lugemise hõlbustamiseks siinkohal siiski loetletud:

— kiri, mis kannab pealdist "*Riiast, Unterohvitseride pataljonis, 15. det. 92. aastal*" (lk 41–43), on tegelikult kirjutatud Vilno junkrukoolis 1899. aasta oktoobris või novembris ning peaks seega paiknema lk 132;

— 20. jaanuariga 1897 dateeritud kiri (lk 97–101) näib olevat poole aasta jagu hilisem, sest Rosenbaum kurdab selles, et käesolev suvi on hirmus kuiv;

— kahtlane näib ka dateering 3. september 1898 (lk 130–132); et eelmine kiri on kirjutatud 2. septembril ja järgmine 6. novembril, siis võiks see pärineda oktoobrist;

— 20. detsembril 1898 alustatud kiri (lk 114–116) on sattunud mis-kipärast 1897. aasta juurde, ehkki selle õige koht on leheküljel 137;

— kuupäevata kiri (lk 134–135) peaks asuma veidi eespool, s.t olema kirjutatud enne detsembrit 1898;

— kiri pealdisega "*Kuupäev teadmata*" (lk 137) on sisu järgi otsustades kirjutatud Riia õppepataljonis 1892. aasta lõpul ning peaks asuma lk 41–43, kandes tiitlit "*Riiast, Unterohvitseride pataljonis, 15. det. 92. aastal*" (vt esimene märkus).

Loetletud eksitused ei vähenda aga põrmugi Rosenbaumi kirjade väärtust. Pole teada, et ükski teine eestlasest ohvitser oleks enesest maha jätnud samaväärset kirjalikku pärandit ja see teeb need kirjad eriti väärtuslikuks. Seni on puudunud võimalus heita pilku

sõjaväelasekarjääri valinud eesti meeste mõttemaailma (ilmasõja puhkemisel oli Vene armees tegevteenistuses juba üle 200 eestlasest ohvitseri). Tänu Rosenbaumi kirjade publitseerimisele on see nüüd võimalik.

Seejuures ei ole tema kirjad sugugi ainult elukutseliste uurijate pärusmaaks, vaid peaksid pakkuma põnevat lugemist kõigile ajaloohuvilistele. See on äärmiselt paeluv materjal, milleväärset kaugeltki iga romaanikirjanik välja mõelda ei suudaks. Kirju võib vaadelda Rosenbaumi päevikuna, kuhu ta on kirja pannud nii tähtsamad sündmused kui omaenese mõtted ja tunded. Asjaolu, et säilinud on ainult kirjad kodustele, vastused aga mitte, teeb kirjade mõistmise kohati pisut keerukaks, kuid samas muudab ehk huvitavamaks, sundides lugejat kaasa mõtlema ja tegema oletusi lünkade täitmiseks. Kirjad on koostatud heas, nüüdseks muidugi veidi vananenud stiilis ning mõnuga loetavad. Enamasti jäävad kirjeldused asjalikuks — seejuures aga elavaks ja huvitavaks, kuid aegajalt vilksatab ka vaikset huumorit, mis lisab loetavale tekstile parasjagu võrtsi ja heidab uuest nurgast valgust ka kirjutaja mõtte- ja tundelaadile.

Kirjavahetuse intensiivsus on näiliselt olnud üsna ebahütlane — aastate kõrval, mil kodustele on saadetud 15 kirja, tuleb ette ka selliseid aastaid, kus kirju on kõigest kaks. Muidugi ei ole sugugi kõik kirjad säilinud. Ka kirjad ise on üpris erinäolised — 10-realiste postkaartide kõrval leidub 10-leheküljelisi sisukaid kirjatöid. Enamjaolt on tegemist pikemate (paari-kolmeleheküljeliste) kirjadega.

Kronoloogiliselt jagunevad kirjad nelja suurde tsükklisse: ajateeni- ja kirjad Riiasst allohvitseride õppepataljonist (1892–1893), allohvitseri kirjad Mogiljovist 161. Aleksandropoli jalaväepolgust (1894–1897), junkru kirjad Vilniusest sõjakoolist (1897–1900) ning ohvitseri kirjad Panevõžysist 179. Ust-Dvinski jalaväepolgust (1900–1904). Neile lisanduvad veel pärast Vene-Jaapani sõda saadetud kirjad 1906. aastast, mil Rosenbaum teenis ohvitserina 27. Siberi kütipolgus, ning kaks kirja 1909. aastast, kui autor oli tagasi endises teenistuskohas.

Temaatiliselt on kirju raske grupeerida, sest aastate jooksul puudutas Rosenbaum väga paljusid erinevaid teemasid.

Üheks mahukamaks teemaks oli mõistagi armeeteenistus. Igapäevasest sõjaväeelust leidis rohkesti kirjeldusi esimestel aastatel, hiljem nende arv vähenes — küllap olid kodustel selleks ajaks juba olulisemad asjad teada. Tähtsündmustest seevastu kirjutas Rosenbaum ka edaspidi sagedasti. Nii kirjeldas ta Nikolai II kroonimispidustusi Mogiljovis, suurvürst Konstantin Konstantinoviči visiiti Vilno junkrukooli, kooli aastapäeva puhul korraldatud balli: “Homme [---] saab meil tantsuõhtu olema, kus muidugi kõik suurtsugu preilid saavad olema, siidikleitide sees ning pea-aegu paljaste rindadega, nagu see balli-pruuk ikka on” (lk 117). Ka va-

hendas ta korduvalt oma muljeid suurematelt manöövrilt: “Manöövrid on sõjamäng ja sõda on täis lõbu ja uudiseid, iseäranis kui suurtükkidega lastakse [---] Tõesti, see on üks pauk, mis sellega antakse, et maa jalge all väriseb ja lehed puude otsast maha kukuvad” (lk 72). Eriti pikalt ja põhjalikult käsitles Rosenbaum Eesti alasidki puudutanud Pihkva manöövreid 1903. aastal, kus tal õnnestus näha keisrit ja tema perekonda.

Et Rosenbaum ei olnud viriseja tüüp, siis pihtis ta paljudest läbielatud raskustest kodustele alles tagantjärele. Ning ka siis ei kurtnud ta mitte teenistuse, vaid kroonilise rahanappuse ja viletsa toidu üle. Vaid esimene aasta Vilno junkrukoolis osutus sedavõrd raskeks katsumuseks, et Rosenbaum sellest kojugi kirjutas: “õppimine on hirmus ränk [---] Esiotsa kartsin ma, et peast rumalaks lähen õppimisega [---] Alatasa tunnen ma valu, mis on paljalt kange mõtlemise süü” (lk 111, 119).

Kaudselt haakuvad sõjaväeteemaga ka selgitused neil aastail puhkenud relvakonfliktide tekkepõhjuste ja käigu kohta — Buuri sõda, bokserite ülestõus, Vene-Jaapani sõda. Muidugi jäid need pinnapealseks, kuid andsid tollastele lugejatele hinnalist lisateavet maailmas toimuva kohta.

Teiseks läbivaks teemaks on kirjades võõraste paikade tutvustamine. Põhjalikumalt kirjeldab Rosenbaum muidugi neid linnu, kus ta pikemat aega teenis (Mogiljov, Vilnius, Panevėžys), kuid annab pika ülevaate ka näiteks Riia 700. aastapäeva juubelipidustustest. Kohalikku külaelu võrdleb ta sagedasti koduste oludega, laites seda, mis laitust väaris, kuid leides tihtilugu ka seda, mida võiks koduski eeskujuks võtta.

Võõrastesse rahvastesse suhtus Rosenbaum üldiselt tolerantselt, otsides nende juurest häid omadusi. Nii pälvisid poolakad kiitust oma patriotismi eest: “Nad armastavad oma emakeelt nii kangesti, et teda ka võõra inimese kuuldes räägivad, kui see poola keelt ei mõista [---] Minul oli see esialgu kaunis halb ja ma pean seda ka praegu rumalaks, sest võõra inimese kuuldes ja seltskonnas peab selles keeles rääkima, mida tema oskab. Pahandus kaob ära, kui mõtlema hakkad, et poolakas oma keelt nii kangelt armastab, et ta kogu häbi kõrvale heidab ja ikka oma keeles räägib, vaatamata sellele, et see on mõnikord väga rumal ja näotu. Oleks niimoodi lugu ka eestlaste seas” (lk 182–183).

Kaks rahvust — venelased ja juudid — ei leidnud aga Rosenbaumi silmis armu. Negatiivne suhtumine venelastesse ilmneb eriti kujukalt Siberist saadetud kirjades, kus ta võrdleb venelasi burjaatidega ja tõdeb: “Venelastelt ei ole burjaadid midagi omandanud, sest esimestelt, nagu teada, ju midagi omandada ei ole pääle viinajoomise ja punase särgi pükste pääl kandmise” (lk 267). Juudid olid aga Rosenbaumil ühtepuhku “hambus”. Juba Mogiljovi saabudes kirjutas ta vanematele: “Kõigest meelest ihaldab hing teistega läbi käia, aga see ei ole nii võimalik [---],

sest siin on enamasti kõik juudid" (lk 55). Kui aga ohvitseriks saades tuli asuda Panevėžysi, iseloomustas ta linna nii: see on "halb juudi linn, nagu teie endale iialgi ette ei või kujutada, sest et juudi linnasid näinud ei ole", ning lisas ilmse kahetsusega: "ma mõtlesin oma uut elu haritud rahva hulgas peale hakata, aga pean seda juutide hulgas tegema" (lk 175).

Kolmandaks ülimalt oluliseks teemaks oli Rosenbaumi kirjades kodu ja kodused. Koduigatsus oli suisa painav. Võiks ju oletada, et aastate jooksul see vähenes, kuid kirjadest jääb koguni vastupidine mulje. Kõige rängem näis olevat tagasipöördumine puhkuselt igapäevaste teenistuskohustuste juurde: "Kodust ärasõit oli minule piinav, keegi ei võinud seda ära näha, aga ma lahkusin tuttavatest kohtadest, vanemaist ja kõigist teistest piinavat tundmust tundes. Kui Vilna jõudsin, näis kool ja kogu linn kui uus välja, nagu ei oleks ma neid iialgi näinud, nii kangelt oli see ühenädalane kodusolek kõik võõrad kohad veel võõramaks teinud" (lk 117).

Kõigis oma kirjades tunneb Rosenbaum sügavat ja siirast huvi nii igapäevaste talutööde kui kõigi tuttavate käekäigu vastu. Läbivaldt esinevad küsimused *à la*: kuidas rehepeks läks, palju kartuleid saite, ega külm pole viljadele liiga teinud, kas loomade jaoks toitu jätkub, aga ka: kuidas sellel või teisel naabril (sugulasel) läheb, mida uut siit või sealt talust kuulda on, kas pidusid ja lauluharjutusi ikka edasi peetakse, kas jaanituld tehti, kas on lähikonnas pulmi oodata jne.

Küsimuste kõrval esitas Rosenbaum ka hulga soovitusi elujärje parandamiseks. Kui Mogiljovist saadetud soovitusi — pidada kalkuneid ja kasvatada päevalilli — võib ehk pidada uutesse oludesse sattunud noormehe asjatundmatuks vaimustuseks, siis hilisematel aastatel kõneleb Rosenbaum märksa realistlikumatest kavadest: kasutada põldudel kunstväetist, kaevata turvast loomadele allapanekuks, rajada pumbasüsteem kastmisvee juhtimiseks põldudele, spetsialiseeruda aiandusele jms. Ka tegi ta kavu talukoha ümberkujundamiseks, koostades plaane nii taluõue hoonestuse kui talumaja sisemuse kohta. Vähemalt ühes võttis noorem vend vanemat kuulda — 1906. aastaks oli rajatud 500-puuline õunaaed.

Armastus perekonna vastu paistis kõige selgemini välja muidugi ekstreemsetes oludes — kui suri vend Peeter ja õde Anne või haigestusid ema ja vanem vend Mihkel. Kuid ka tavaoludes kubisevad Rosenbaumi kirjad lausetest, nagu "alati, alati olete teie ja kodu mul meeles, alati mõtlevad mõtted teie peale" (lk 37).

Tihedatele sidemetele vaatamata on kirjades märgata järkjärgulist võõrdumist kodupaigast ja sealsetest inimestest. Küllap oli haridustaseme tõusu tõttu üha raskem talumeestega ühiseid huvisid ja ühist keelt

leida. Ilmselt aitasid sellele kaasa ka kohalikud kadestajad, kelle hinge löikas otsekui kreissaega, et endisest karjatsurast oli saanud ohvitser, ning kes seetõttu pahatahtlikke kuulujutte levitasid. Üksikutes kirjades leidub märke koguni sellest, et suhted venna ja vanematega kippusid muutuma ega olnud enam nii siiralt südamlikud, nagu Rosenbaum seda oleks meeeldi näinud. Siiski olid need vaid üksikud ja ajutised tumedad pilved, mis ei suutnud varjutada vendadevahelist päikesepaistelist suhtlust.

Neljandaks suureks teemaks võib pidada kirjeldusi jahilkäikudest ja kalapiiükidest. Rosenbaum oli kogu elu kirglik jahi- ja kalamees. Ei peljanud ta jahile minnes halba ilma ega muid raskusi, ei lasknud end segada ei korraliku varustuse, jahikoerte ega sobivate kaaslaste puudumisest, ei teinud ka suuremat numbrit jahil saadud vigastustest ja haigustest. Ka vastavatest kirjeldustest on näha, kui võrd oli Rosenbaum nendesse tegevustesse kiindunud. Inimesele, kes ei oska jahist ega kalastamisest lugu pidada, muutub see teema ehk koguni pisut tüütuks, aga on samas muidugi oluline Rosenbaumi isiksuse mõistmiseks.

Nagu korralikus romaanis (ja elus) ikka, ei saanud Rosenbaumgi läbi armuintrüügideta. Läbivalt esineb kirjades lähinaabrite Pihelga Madli ja (pisut hiljem) Kalani Alma nimi. Neid kord kiites, samas aga laites, ei saanud ta neist kuidagi üle ega ümber. Alles ohvitserina algas kauge-nemine ja mitmes kirjas toonitab Rosenbaum, et kui ta ka väga tahaks, ei tuleks abielu vähese haridusega külatüdrukuga enam kõne alla.

Samas rõhutas Rosenbaum korduvalt, et kui ta üleüldse peaks kunagi abielluma, siis ainult eesti neiuga. Juba enne Mogiljovi sõitmist avaldas ta veendumust, et ega temast seal küll naisevõtjat ei saa, sest "seal nurgas, kuhu ma nüüd sõidan, seal ei ole ju muud kui juudid, valged venelased, poolakad ja leedulased, kuidasmoodi võib seal inimene naist võtta" (lk 53). 1902. aasta sügisel pidi ta siiski tunnistama: "Suvel pidin üksvahe omale peaaegu naisterahva võtma. Ma oli juba peigmees, sain mitmelt ja mitmelt poolt õnnesoove, aga viimaks jätsin ma asja katki ja ei katsunud enam kokku kliisterdada. Praegu olen jälle vaba mees." Põhjusest ta lähemalt ei kirjuta, ent lisab: "Üks asi on ka see, et ma ei või venelast ega sakslast sallida, aga niisuguseid eesti neiusid ei ole, keda ma võiks võtta, muudkui jää tahes-tahmata vanapoisiks" (lk 224). Mõtteavaldusi, kus eesti tüdrukuid kõigist teistest paremaks kiidetakse, leidub Rosenbaumi kirjades rohkesti.

Väärtuslikud on kirjades sisalduvad tagasisivaated minevikku, mis valgustavad Rosenbaumi varasema elukäigu mõningaid olulisi tahke. Värskelt ohvitseriks ülendatuna kirjutas ta kodustele: "Mulle tulevad praegu meelde kõik need karjaskäigud: Pargil kahe naela või ja Kustase

vana kuue eest, kõik need kraavikaevamised — 1½ kop. sülla eest — Särda metsas maa raiumine, Kalani karjamaalt isaga kuivade leppade ja hagu korjamine j.n.e.” (lk 193). Valuga meenutab ta ka päevi, mil viibis koos isaga Valgas raudtee-ehitusel. Veidi, kuid ainult veidi helgemad on mälestused koolmeistri ametist Kabala valla Laeva külas. Mõnedest kirjaridadest jääb mulje, et sõjaväeteenistusse otsustas Rosenbaum minna pärast seda, kui tal ei õnnestunud pääseda Tartu Õpetajate Seminar. Ühtlasi tundub, et Riia õppepataljoni minnes ei osanud ta ise veel ohvitserikutsest unistadagi, vaid pidas ülimaks eesmärgiks saada kõigepealt allohvitseriks ning seejärel, pärast sõjaväeteenistust, urjadnikuks. Soov jõuda ohvitseripaguniteni ilmnis alles allohvitseripäevil Mogiljovis.

Eriti huvitav võiks olla see, kuidas suhtus Vene armees teeniv eestlane tsaaririigi oludesse. Ühes palju hilisemas kirjas (1917. aastast) kinnitab Rosenbaum: “. . . ma kõik oma elu aeg alati olin väga punane ja vabameelne, kõigest meelest vihkasin Nikolaid ta kurjuse pärast ja kõige selle paha pärast, mis ta meie rahvale tegi oma valitsuse ajal. Niisugust hirmust keisrit ju enne olemas ei olnudki, nagu tema oli” (“Jaak Rosenbaumi kirjad 1917. aastast.” — *Rahvusväeosade loomisest Eestis: Mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918*. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 1.) Tartu, 1998, lk 234). Varasematest kirjadest on siiski raske erilist “punasust” või “vabameelsust” välja lugeda, ehkki üksikuid rahulolematuse ilminguid esineb. Nii näiteks arvustas Rosenbaum Vene poliitikat, mis viis sõjani Jaapaniga: “Minu arvates oli Venemaa poliitika Mandžuurias hirmus rumal [---] Kes rasvase suutäie järele käe välja sirutab, see peab mõistma selle ka ära süüa, aga kus oli või on Mandžuurias mõistmine” (lk 252). Samuti ei kiitnud ta heaks vene kiriku tegevust: “Kõik võõrausulised kardavad seda usku ning neil on ka täielik õigus karta, sest ta tirib armuta kõiki enda külge, aga äraminek on tema küljest võimatu” (lk 187).

Saanud kuulda kavatsusest Kõo valda ministeeriumikool asutada, mõistis Rosenbaum selle hukka, leides, et ministeeriumikool “on üks suur kavalus, kuidas eestlasi venelasteks teha. Aga mitte vene keel ei anna inimesele elujõudu, vaid teadmised, mis koolis saadakse. Vene keele õpetusega jääb aga muu teadus maha ning sedamööda muutuvad meie vene keele õppijad harjukateks, kes küll vene keeles sõimata ja vanduda mõistavad, aga muid teadmisi neil pole” (lk 226). Sellele veendumusele sai ta veelgi kinnitust Pihkva manöövrite käigus: “Kes nüüd näha tahab, kui suurt head võib vene haridus eestlastele tuua, see tulgu Liivi ja Pihkva piiri peale ja võrrelgu eestlasi, kes Liivimaal elavad, eestlastega, kes Pihkvamaal elavad. Siin näeb ta oma ees rahvast kui kahte mändi,

millest üks märja raba peal kiratseb, aga teine sündsä maa peal lopsakalt ilutseb” (lk 241).

Üsna julgelt taunib Rosenbaum 1905. aasta revolutsiooniga kaasnenud rahva “rahustamist” sõjaväe abil, kinnitades korduvalt, et ei soovigi Siberist tagasi pöörduda enne, kui olud rahunevad, sest “kuhugile rahvast vägistama minna on liiga alatu” (lk 270). Kõige selgemalt näitab ta suhtumist 1905. aasta sündmustesse aga järgmine kirjalõik: “Kõige rohkem kartsin ma teie pärast. See kartus läks suuremaks, kui kodust ühtegi teadet ei saanud. Arvasin, et teil on see onn maha põletatud. Sellest tulid siis mu pähe kõiksugused ettevõtmise ja kättemaksmise plaanid. Mul oli kindel nõu, et kui mõni teie seast oleks ära tapetud ja maja maha põletatud, siis oleksin end teenistusest lahti võtnud ja need süüdlased niisama ära tapnud. . .” (lk 268).

Rosenbaumi rahvuslik meelsus sai ilmseks ja tugevnes ohvitseripõlves. Korduvalt pahandas ta nende eestlaste üle, kes emakeelt unustama kippusid ning sellele saksa ja vene keelt eelistasid. Ohvitserina hakkas ta endale *Postimeest* tellima ning soovitas sama tungivalt ka venelale (lk 190). Kui vend eelistas *Valgust*, sai ta noomida, sest “paremat ajalehte eesti keeles küll vist ei ole kui on *Postimees*” (lk 187), ning lõpuks tellis Rosenbaum kodustele ise *Postimehe*. 1904. aasta sügisel külastas ta koos Aleksander Tõnissoniga Tartu näitust ja see jättis talle hea mulje: “Oli näha, et eestlastel on küllalt jõudu omaenese hääks midagi ära teha, ehkki selleks antakse küll vähe võimalust” (lk 260). Teiste eestlastega läbikäimine oli muidugi enesestmõistetav, kas või ainult emakeele rääkimise soovist. Mitmel korral mainib ta kirjades kokkusaamisi rahvusaaslastest ohvitseridega, korra käidi Üksküla suvelaagrast ka Riias eesti tudengitega kohtumas.

Rosenbaumi kirjades sisaldub veel hulk põnevaid teemasid ning iga lugeja leiab neist enda jaoks midagi huvitavat. Seega tuleb tunnistada raamat nii vajalikuks kui ka huvitavaks ja nauditavaks ning loota, et see ei jää ainsaks omataoliseks. Ehk leidub veel kuskil, olgu siis arhiiviriitlil või pööningunurkades, kirju või päevikuid, mis valgustavad Vene armees teeninud eestlaste elukäike ja -käsitusi, lisades sellega uusi jooni meie nii kõhnukesse mentaliteediajalukku.

Arvustustes on kombeks osutada ka vaadeldava raamatu puudustele, ent siinkohal jääb allakirjutanu hätta. Kas asjaolu, et puudub nimeregister ning kommentaare peaaegu üldse pole, tuleks pidada puuduseks või hoopiski vooruseks, see sõltub iga lugeja isiklikest eelistustest. Siinkohal näib kommentaaride vähesus olevat pigem positiivne, sest suurema süvenemise korral võiks kommentaaridest kirjutada teise sama paksu või paksemagi kõite.

Nimeregister peaks muidugi üldjuhul olema ajalooraamatutel kohustuslik, samas aga tekib kirjade puhul hulk raskusi. Kui kohanimede ja ehk ka Rosenbaumi poolt sõjaväeteenistuses kohatud isikute nimede puhul oleksid probleemid lahendatavad, siis mida hakata peale kümnete ja kümnete külainimestega, kelle puhul on sageli kasutatud vaid eesnimi või talunime? Igasugused registrid jääksid paratamatult poolikuks ning seetõttu on nendegi puudumine mõistetav, ehkki lugeja seisukohalt kahetsusväärne.

Kõige enam tuleb aga kahetseda seda, et juhuse tahtel on Rosenbaumi kirjaliku pärandi esitus jäänud killustatuks. Esimesed neli kirja avaldas Bernhard Linde 1938. aastal (Jaak Rosenbaum, *Näljas, alasti ja rahata: Kirjad Vene kodusõjast*. Tallinn, 1938), 13 kirja ilmus 1998. aastal (vt "Jaak Rosenbaumi kirjad 1917. aastast") ning ehkki põhiosa säilinud kirjadest on avaldatud vaadeldavas raamatus, leidub Eesti Riigi-arhiivis Jaak Rosenbaumi isikufondis (f 3588) veelgi kirju, peamiselt ilmasõja aastaist. Siinkohal tahaks ühineda Rein Helme poolt juba 1998. aastal soovitatuga "kaaluda polkovnik J. Rosenbaumi kõigi kirjade kommenteeritud väljaandmist, et eheda materjali abil luua pilt eesti talupoisi teest seisusliku tsaaririigi ohvitseriks. Kindlasti oleks otstarbekas lülitada sellesse kogumikku ka varem Linde poolt avaldatu ning miks mitte ka äsja avaldatud kirjad 1917. aastast" (Rein Helme, "1917: Eesti rahvusväeosade lugu tsensuurivabalt". — *Sirp*, 17. VII 1998). Lisaks uutele kirjadele ja põhjalikele kommentaaridele võiks uut publikatsiooni väärtustada ka Jaak Rosenbaumi senisest veelgi põhjalikum biograafia.

Ago Pajur

KAHE ENDE APOORIA

Madis Kõiv. *Attika apooria, Elea tragöödia*. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2000. 111 lk.

Madis Kõivu *Attika apooria, Elea tragöödia* on sõnakunsteos. Kuid oles ise sõnakunsteos, on ta eelkõige siiski teos sõnakunstist. Teemaks on põhiliselt teatav Vana-Kreeka sõnakunstivorm, nimelt näitemäng, kuid vahet pole, põhimõtteliselt järab (vananenud mõistega "käsitleb") Kõivu esoteeriline traktaat kõiki sõnakunstivorme, kui mitte koguni ülepea kõiki kunste, kui mitte Kunsti ülepea. Üldiselt on siis *Attika*. . . jah, kunstist. Õieti selle tegemisest. See on seestpoolt. See jutustab kuns-

tist, mida veel pole, selle sündimise-eelselt, nii-ütelda üsast. See ei ole pärastine, seletav, sündinut kirjeldav ja osatav kirjandusteadus. Madis Kõivu *Attika*. . . polegi kirjandusteadus, see on kirjandusteadmine, see on selline varjatud, vihjeline, seest märku andev, kuid sees on pime ja jutt läheb läbi platsenta segaseks.

See on oluline teos. Põhiliselt on seal kirjas kõik, mis vaja teada kunstiks. (Kunstiks saamiseks. Kunstiks sündimiseks.) Kuid ta on nii tihe, et iga lõigu mõistmiseks võib kuluda aastaid. Põhimõtteliselt pole seega selge, kas kunstile (või mõnele kohe-kohe maha saavale kunstnikule) on seda teost vaja. Kuid õnneks on ta ka ise nauditav kunstina. *Attikat*. . . võib vaadelda kui tragöödiat. See on jutt Madisest, kes üritab kunstiseletust kätte saada. Kunstiseletust võiks kujutada kilpkonnana. Madis teab, et põhimõtteliselt, seega mõtteliselt, ei saa keegi kunagi kunstiseletust kätte. Nii paljud on proovinud, ühelgi pole õnnestunud.

Aga Madis asub ometi kunstiseletust taga ajama, kannustatuna hulumeeelsest usust, et tema, Madis, on just nüüd ometi mõistnud — välja mõtelnud —, kuidas kunstiseletust on võimalik kätte saada.

Me asume koos Madisega teele, see tähendab lugema.

Mis on meie ja Madise vahe?

Meid vaimustab Madise lootus eesmärgile jõuda, juba esimestest lehekülgedest ajab meid soojaks see kihk, ind ja vaimustus, mis teosest hoomab. Võiks öelda ka lootus. Lootus!

Kuid meie teame, juba lugema asudes me teame, et Madis ei saa kunstiseletust kätte. Miks me seda teame? Sest mitte kunagi ei saa keegi kunstiseletust kätte.

Sellekohast tõestusakti on üsna lihtne välja mõelda. See on sama lihtne kui see, et Achilleus ei saa kunagi kilpkonna kätte. Miks?

Sest alati jääb veel midagi nende vahele!

See on nii ilmne, siin polegi vaja palju mõelda.

Kuid mõni läheb ikkagi mõttest välja — ja hakkab kilpkonna järel jooksmas. Igavesti ta ei saa seda teha. Raamat lõpeb saja üheteistkümnendal leheküljel ära. Seepärast pole tegemist pelgalt apooriaga, vaid ka tragöödiaga.

Seepärast me raamatut lugema hakkamegi. Just ongi põnev, et me teame, et kuigi see apooria peaks kestma igavesti, igavesti päevast päeva (ja pole võimatu — kuigi sellele ei taha nagu mõeldagi — et tegelikult see apooria kestabki igavesti), siis tunnetame me selgesti näppude vahel, et siin suurt üle saja üheteistkümneme jagatud kahega lehe ei ole, seega on tal lõpp, mille nimi on lahendus. Kuna sel apoorial on aga lahendus, siis pole see apooria, vaid on tragöödia. Põnev, erutav ja lõplik. See ei

ole nagu elu, mis on selles mõttes ebatäiuslik, et on vaid päevast päeva kestev igavene apooria, kunstil on selge lõpetatus, kohutav küll, aga parem kohutav lõpp kui igavene igavik. Seega tragöödia, seega erutav, põnev ja lõplik. Kunst.

(Ma jätan siinkohal järamata võimaluse, et Zenon. . . Sest kas Zenoni — on keegi vahepeal jõudnud ära seletada? Ei see lähe korda. Kuigi jah, võib ka nii öelda: kui keegi suudaks kunsti ära seletada, siis, jah, Zenoni saatust ta ehk jagaks (kui Zenoni apooriad tõesti on seletatud). Kuid kunsti üle (või mõtlen ma siinkohal siiski elu?) sellise analoogia põhjal arutada võiks mõni selline, kes tahaks maailma seletuseks kasutada ära kõik ühed ja nullid, mis maailmas leiduvad. Olgu või kvandid. Ja siis tema leiaks, et sellesama maailma seletamiseks on temal vaja veel ühte maailma, mis on täpselt sama suur kui see seletatav. Tunnen, et hakkan nende sulgude vahele lõksu jääma. Mis minuga juhtus? Minuga juhtus see, et korraga ma mõtlesin, et aga kui siiski peaks olema võimalik kunagi mingit moodi kunst ära seletada, et mis siis saaks, ah, oh, näe, nägite, nii see lõks, see sulg sulgubki, siit pole uue teose sünnini enam palju jäänud. Ka see oleks kaheldamatult naljakas tragöödia, sest see seletaja, antud juhul Jüri, ei pääseks siiski kunagi välja, kirjutagu ta nii paks teos kui tahes, kirjutagu ta kas või redel. Mis teda võis selliseks meeletuseks siiski innustada? Teda ajaks taga teada tahtmine, et kas siis, kui kunst ära seletada, kunst tühistuks, kaoks. See on oluline salatõde. Iga kirjaniku või kunstniku põhiline käivitav tung on hävituskihk. Ta tahab näha, et kui tema loob nüüd sellise teose, mis on sama suur kui kogu Kunst kokku, kas siis enam kunsti pole, kas siis kunst kaob! See, see jah. . .)

Kui rääkida ilust, *Attika*. . . kaunimatest kohtadest, siis osutaksin ma eelkõige leheküljelt viiskümmend neli algavale meenutusele. Meenutusele, mis algab sõnadega “Tõestus on meenutamine”.

Siin tõestatakse meenutamise teel Pythagorase teoreem. See on nii ilusasti tõestatud, et isegi mina sain sellest lõpuks aru. Õpetajad koolis võiksid seda lõiku kasutada. Kuid Pythagorase mõistatusele vastukaaluks vaatleb autor teist laadi mõistatusi. Palju on juttu Sfinksist ja tema mõistatusest, kuid selguse huvides — ja selgust on selles raamatust palju! — taandab autor kõik need “teist” laadi mõistatused viimaks mõistatuseks varesest. Kes vaagub. Ma ei leia praegu üles, mitmendal leheküljel see täpselt oli, kuid ka selle lahendus oli mõnus.

Põhimõtteliselt ei taheta muidugi öelda, et mõistatusi on ainult kahte liiki, tont teab mitut “liiki” neid on. Oluline on, et neid on erinevaid.

Mõned lahenevad ideaalis, teised traditsioonis. Pikemalt pole mul mõtet üritada siin seda erinevust eritleda, sest siis peaksin ma terve *Attika*. . . ümber jutustama. Oluline on, et saladus, mõistatus, see kauni

kunsti peenim kude põimub viimaks millekski, millest autor annab lugejale juba kahekümne kaheksandal leheküljel üsna ühemõtteliselt teada:

“Ükski tragöödia, ükski apooria ei ole võimalik ilma enneteta, nad teavad seda ja seepärast matkivad kahte ennet. See on vältimatu, sest endeid peab olema kaks. Ended peavad viima täitumisele, nende loogiline struktuur, sisust sõltumata, peab selle garanteerima. Seda asjaolu võiks nimetada ennete apooriaks. Nad mängivad kahele endele, aga ei taba kahe-ende loogikat, selle apooriat, seetõttu jääb matkimine ikka ainult matkimiseks ja libisetakse mööda näilisuse pealispinda. Niisiis, kordan, tragöödiat ka s i i n all liival ei näe.”

Viimane lause on eesriideks, mis avalikustatud saladusele ette tõmmatakse, all liival on nimelt Achilleus ja kilpkonn. See peaks olema tragöödia, aga näeb välja nagu pealispindne nali. Kuid see varjutus pole praegu oluline. Käbedale silmale on siit alates selles raamatus saladus juba ilmutatud. Selle raamatu ja üldse kunsti saladus. Minul pole mõtet siin osundamata jätmise teel seda enam varjata, kuna see on juba niikuinii teatavaks tehtud, ja vaevalt on selle arvustuse lugejaid (ja, jumal tänatud, mõistjaid) veel vähem kui. . . Sest saladustega, esoteerilistega, on ikkagi nii, et nendega tuleb olla ettevaatlik. Mul üks kätetu-silmitu sõber algkooli päevilt õppis isa tagant näpatud venekeelse raamatu järgi püssirohtu tegema. Muidu oli tal vene keel kaks. Üldiselt on kahe ende apooria üks selliseid kunstilisi saladusi, mille varjamiseks on kirjutatud virnade, müüride viisi nn *well-made*-õpikuid. Ikka et poete laiale teele juhtida. Teele, mis lõpeb hiiglasliku platsiga, täis eksinuid. Eksinuid küll, aga ikkagi õnnelikke, sest nad pole vähemalt üksi. Nagu mõni mõnel mäel.

Pole muidugi võimatu, et kahe ende apooriast polegi võimalik aru saada. Sest aru ei subsumeeri seda kuhugi. Või kui, siis musta auku. Sellest august on Madis Kõiv teisel ka kirjutanud.

Et aga kahe ende apooria on miski, mis kirjanikku kirjutama sunnib, et just kahe ende apooria on see, mis kirjanikku kirjandust tühistama, ära kirjutama ärgitab, siis tuleb tunnistada, et kirjandus on loomuldasa arulage.

Kuidas näeb välja arulage maastik?

Esimesel vilksatusel meenutab ta natuke mõningaid Navitrolla pilte.

Jüri Ehlvest

ABSTRACTS

MART LAAR. "In any clothing or under any name remain an Estonian. . .": Manifestations of nationalism during the period of national awakening

Throughout times, students of national awakening have been interested in the question whether the birth of the nation and spread of nationalist ideas can be assessed by any outward criteria or not. In other words, whether the decision to identify oneself as an Estonian should be followed by any concrete actions whose impact on society could be measured and studied.

For the leaders of the national awakening period, nationalism could not exist without actions promoting it. If we approach the problem from this angle, the question arises what should be included under such actions. One possibility is to analyse what the leaders of the nationalist movement themselves considered the characteristics of nationalism. Different times yield a different answer to this question. During the first stage of the nationalist movement, nationalism was associated with an interest in the Estonian language and culture, research into them and issuing of Estonian-language publications. Estonian public figures did not conceal their ethnic origin any more, but neither did they openly declare themselves Estonians. At a moment, such an attitude became a hindrance to the development of the nationalist movement.

Therefore, it was of immense significance when in 1857 the journalist J. V. Jannsen identified himself with the Estonian people. Still, Jannsen did not present any clear-cut nationalist programmes in his newspaper. Along with identification of oneself as an Estonian, priority belonged to acquisition of better education, buying of farms in perpetuity, development of culture, foundation of choirs and orchestras. With the new generation's entry into public life in the late 1860s, Jannsen's "Sunday nationalism" began to recede, giving way to nationalist actions, which should be regarded as the real manifestations of nationalism in the national awakening period.

The leaders of the national awakening period themselves emphasised foundation of societies and libraries and Alexander School, participation in farmers' societies and the Society of Estonian Literati, collection of heritage, activities in the Vanemuine choral and theatrical society and support to Estonians' undertakings in general. Nonetheless, this list of manifestations of national movement cannot be accepted uncritically. Such actions did not necessarily express a person's nationalist mentality; it might have been one's ordinary social activity.

In sum, the manifestations of nationalist mentality during the national awakening period may be divided into four groups. The first group includes actions that doubtlessly expressed one's nationalist mentality. These were support to the foundation of Alexander School, membership in the Society of Estonian Literati or the Estonian Students Society, contribution to nationalist newspapers, collection of folklore and participation in all-Estonian song festivals.

The second group includes activities with a somewhat weaker nationalist strain, which still could be considered as manifestations of nationalist mentality. Here we could mention subscription to nationalist newspapers and magazines, membership in choral and theatrical societies, farmers' societies or the Linda Society. The third group consists of activities that were on the borderline between nationalist and ordinary social activities: foundation and leading of choirs and orchestras, writing of petitions and foundation of libraries. The fourth group includes activities that should not be regarded as manifestations of nationalist mentality. These are buying of farms in perpetuity, membership in the Learned Estonian Society during the awakening period and membership in firefighters' societies. As for buying of farms in perpetuity, we should not speak of buying but selling rather as it did not depend on the wish of the farmer but of the lord of the manor. Participation in the work of the Learned Estonian Society that was a manifestation of nationalist mentality during the pre-awakening period was not so during the awakening period as by that time the Learned Estonian Society had almost abandoned its nationalist trend. Membership in firefighters' societies during the awakening period was more a social than a

nationalist activity; moreover, the societies were under strong patronage of Baltic Germans.

It is clear that when attempting to evaluate the strength of the nationalist movement in different regions during the awakening period we should not confine ourselves to only a few manifestations of nationalist mentality. Different forms of nationalist movement tend to compensate for one another. This means that if a region was very active in one of the activities mentioned, it had no strength left to be engaged in some others. The national movement was also quite strongly influenced by the regional factor. Therefore, when studying the strength of nationalist movement, we should consider all its manifestations, thus creating an integrated picture of what was happening. (Auth.)

LEONIDAS DONSKIS. George Orwell: The anatomy of fanaticism and hatred

*No philosophical or sociological theory in the twentieth century made a greater impact on the unmasking of totalitarian consciousness and politics than literary dystopias and anti-totalitarian literature in general. The masterpieces of twentieth-century literature, such as Yevgeny Zamyatin's *We*, George Orwell's *Animal Farm* and *1984*, Mikhail Bulgakov's *The Heart of a Dog* and *The Master and Margarita*, or Arthur Koestler's *Darkness at Noon*, may well be said to have preceded and anticipated the works of the greatest theoretical critics of secular ideocracy and totalitarianism, such as Hannah Arendt, Karl R. Popper, Isaiah Berlin, Leszek Kotakowski, Raymond Aron, and Ernest Gellner.*

*That such dystopias as Jack London's *The Iron Heel* (the first literary anticipation of the upcoming Fascism), Aldous Huxley's *Brave New World*, Zamyatin's *We*, and Orwell's masterpieces warned the world about the coming of an era of brutal force, cynical brainwashing, and dehumanized science is the best answer to those who are tempted to derive totalitarianism solely from the utopian mode of thought.*

The analysis of anti-totalitarian literature and of dystopian visions of the future would be incomplete without a critical reconsideration of the role of intellectuals in the age of ideocratic hatred. Writers who warned humanity about the danger of the institutionalized and organized forms of hatred of the

modern world were a tiny minority often treated by those under the spell of the alleged warrant for collective salvation as naïve idealists, if not reactionaries and fools. The messianic ideas of the nineteenth century, promising collective salvation to impoverished and humiliated millions, were too tempting and looked too attractive to be taken as a mere disguise of the hatred of the modern world.

George Orwell played a decisive role in the struggle against totalitarian consciousness and organized hatred. It was through his satires, dystopias, and political essays that literature of lonely humanists and skeptical liberals became the battleground where the cynical nature of violent politics and organized hatred of the twentieth century was revealed in a thrilling way. He not only exposed totalitarianism and ideocratic hatred, inherent in the age of the making and unmaking of enemies, but also uncovered the trajectories of modern consciousness and imagination that were characteristic of Western societies and were deeply symptomatic of the fabrication of political and ideological adversaries. Orwell's name may well be said to have become the banner raised by those who believed in the valid uniqueness of human life, individual reason, and individual conscience.

Yet it is Orwell's thoughtful essay, "Notes on Nationalism", rather than his remarkable dystopias, that gives us a clue as to the origins of ideological and political fanaticism. Not having found a better word to describe this disturbing phenomenon of the twentieth century, Orwell employs "nationalism," which clearly means here something different from what the scholars of nationalism, equipped with conventional academic wisdom, would have been discussing.

Orwell's notes on the anatomy of collective hatred make several points of crucial importance. The designs of ideological faith, resentment, and hatred are interchangeable. Political and ideological loyalties are transferable. Identities are movable, changeable, and renewable. Manipulations, brain-washing, and propaganda can become truly efficient only in the epoch of transferred loyalties and fabricated identities. (Auth.)

MAIT TALTS. "The first Buddhist priest on the shores of the Baltic . . .": Karl August Tennison and Estonians' first acquaintance with Buddhism

Karlis Tennison(s) alias Karl Tõnisson alias Brother Vahindra is an essential, although controversial figure in the history of Buddhism in Estonia. He undoubtedly was the first to disseminate Buddhism in the Baltics. Moreover, Tennison was one of the earliest propagators of Buddhism in Eastern Europe as a whole and one of the first Westerners to choose the life of a Buddhist monk. No treatment of history of Estonian Buddhism can ignore him, although he has usually been regarded as a mentally unbalanced or in some cases even insane figure, at any rate marginal and not deserving closer analysis. In the present paper, the author tries to show that there is some logic in the development of Tennison's views and that they quite clearly represent in the spiritual tendencies of his time.

All his books, which are of modest volume and usually self-published, came out between 1909–1916 and 1925–1930. Tennison's publications enable us to follow the development of his views, which can be divided into three main periods: (a) the pre-Buddhist period (before 1911), (b) the so-called theosophical Buddhist period (1911–1916) and (c) the period of ego-Buddhism or neo-paganism (1925–1930).

The first two periods were covered in detail in the previous issue, this part of the article views the third period and browses other books on Buddhism that were published in Estonia from 1918–1940.

In 1917, for some reason, Tennison left Tallinn and spent the turbulent times of the October Revolution and the Civil War in Russia and in the Caucasus. He returned to the Baltics in 1923 (then already as a Latvian citizen) and to Estonia as late as in 1927. In 1925 Tennison published a book in Latvian and from 1928–1930 three books in Estonian. In the publications of this period, Tennison retreats from the principles of Buddhism and allots more space to the glorification of his own personality and to criticism of Christianity, which was typical of neo-paganism that was popular in Europe at the period. One of the most peculiar ideas in Tennison's books of the time is that of the Pan-Baltonian Empire. He envisages Pan-Baltonia as a neo-theocratic state on the eastern shore of the Baltic, consisting of Estonia, Latvia, Lithuania and the neigh-

bouring regions of Russia. Its established religion would have been Buddhism and the official language — Russian written in the Roman alphabet. In that period Tennison also began to disseminate his view that Estonians', Latvians' and Lithuanians' pre-Christian beliefs were somewhat similar to the religious and philosophical systems of Vedic-period India, which, in the present-day world, are represented in their purest form namely in Buddhism. In general, Tennison's views of the period harmonized well with the new-pagan views, which explains his emphatic opposition to Christianity and Judaism.

In 1930, Tennison, accompanied by his only true disciple Friedrich V. Lustig, left the Baltics and a year later also Europe, settling for 1932–1949 in the Kingdom of Siam. After leaving the Baltics, Tennison did not publish his texts as separate books, although during the last period of his life, in the 1950s and early 1960s while living in Burma (Myanmar), he is known to have been writing his so-called Buddhist Catechism, which, however, remained unfinished. A few paragraphs published in the Burmese press, which by now have reached Estonia, allow us to conclude that in that period Tennison returned to authentic Buddhism.

*In one way or another, Tennison became a well-known figure in Estonian public life of the late 1920s. In the same period, some essential books on Buddhism, like Ferdinand Ossendowsky's *Animals, People and Gods* and Carl Theodor Strauss's *Buddha's Teaching* as well as a few travel books that showed Buddhism in a favourable light (first of all Sven Hedin's travel notes from Tibet) were published in Estonian. Nonetheless, Buddhist ideas remained alien for Estonian intellectuals before World War II. One of the reasons might have been Tennison's activity, as for most Estonians Buddhism was unambiguously associated with Tennison and his not very high reputation. Still, on the initiative of lecturers of Tartu University, the Academic Oriental Society was founded in 1935, which meant the beginning of scholarly studies of Buddhism. In 1940, the budding activities of the Academic Oriental Society were severed by the Soviet occupation. (Auth.)*

IAN STEWART. Why have sex?

From the standpoint of classical genetics, one of the biggest problems about sex is that it appears not to convey any evo-

lutionary advantage. So there must be something more than classical genetics. Mathematical models help biologists to work out why — and when — can sex be a good thing.

A thriving theory of genetics, founded upon clear mathematical principles, has been in existence for a long time. It is called Mendelism, after its discoverer, the monk Gregor Mendel.

In 1953 the great mathematician John von Neumann set himself a puzzle. Is it possible, in principle, to build a self-replicating machine? In other words, is the replicative ability of life just a matter of getting the right kind of organization? Von Neumann invented a cellular automaton with twenty-nine states laid down in an initial pattern of around 200,000 cells. Von Neumann's answer not only showed that reproducing machines are indeed possible; it also led him to the same abstract scheme that living creatures actually use. It could have become a major contribution of mathematics to biology, but for one coincidence: 1953 was the year in which Crick and Watson announced the structure of DNA.

One of the earliest puzzles about sex to be solved by mathematical means was: how do the two sexes remain in balance? By generalizing the arguments of the geneticist Ronald A. Fisher, we reach the important concept of an evolutionary stable strategy. Any strategy, be it for reproduction, securing food, acquiring habitat, or whatever, is said to be evolutionarily stable if on average it does not pay any one organism to deviate from the strategy. Fisher's argument shows that a 1:1 sex ratio is an evolutionarily stable strategy.

Less evident are the answers to two other questions: why have more than one sex, and why not have three or more? One of the theories has been named after the Red Queen, Lewis Carroll's character in *Through the Looking Glass*, who had to keep running to stay in the same place. The Red Queen effect was so named by Leigh Van Valen. The theory leads to the conclusion that sex exists in order to combat disease. It resembles the argument by the author of this article about a gene for surviving in dry weather, but this time it is about genes that protect against parasitic diseases.

Not only does sex lead to improved resistance to parasites; it opens up a whole new range of phenomena. One, known to Darwin, is sexual selection. Why, Darwin asked, do peacocks

have such massive tails? On the face of it, this obvious survival handicap makes no sense. But if females just happen to prefer males with big tails, everything changes. Darwin did not explain why such a preference might arise, but in 1930 Fisher pointed out that it could be the result of a runaway feedback loop.

Apart from its feedback structure, the effect is not especially mathematical, but a closely related one — symmetry — most definitely is. A variant of this theory holds that being able to maintain symmetry during development is itself an indicator of good genes. Animals with defective genetic machinery are liable to exhibit asymmetries — such as a lopsided tail. Evolution will therefore select for females that mate with symmetric males, because that is one way to give your offspring a better chance of inheriting good genes.

A preference for symmetric mates could well be a by-product of the need to recognize which things are mates. This theory does not conflict with sexual selection; it just indicates that a preference for symmetry is not just an accident of fashion, but is pretty much unavoidable. (Edit.)

AARE PILV. Poetry

PAUL BLOOM, FRANK C. KEIL. **Thinking through language**

The authors emphasize that the article is not concerned with whether language can have an effect on thought — there is no doubt about that. The debate as they see it is whether language shapes thought in some other way than through the semantic information that it conveys. That is, whether the structure of language — syntactic, morphological, lexical, phonological, etc. — has an effect on thought.

One often thinks that the language we are learning enables us to draw abstract conclusions (for example, in the realm of the theory of mind) and helps us to divide the world outside into distinct categories (for example, categories of objects). Such opinions may prove true, but there is also considerable evidence to the contrary.

Does language have any influence on thought in some other way than through communication? The authors have reviewed

certain domains (mathematical reasoning, memory for scenes, spatial navigation), where language does appear to have some effect — both the specific language that one speaks (as in mental calculation in Welsh vs. English) as well as language more generally (as with the onset of explicit memories about the past). All of these effects are controversial, and warrant further explorations, but it seems as if language does play some interesting role in how we think, above and beyond its role in communicating information.

The authors state that the available research does not challenge the mainstream view towards language — that language is a lot like vision. Language and vision are both excellent tools for the transfer of information. Blind people find it harder to pick up certain aspects of human culture than people who can see, because they lack the same access to books, diagrams, maps, television, and so on. But this does not mean that vision makes one smart, or that explaining how vision evolves is tantamount to explaining the evolution and development of abstract thought. Language may be useful in the same sense that vision is useful. It is a tool for the expression and storage of ideas. It is not a mechanism that gives rise to the capacity to generate and appreciate these ideas in the first place. (Edit.)

RUTH GARRETT MILLIKAN. The language-thought partnership: A bird's eye view

In the article the author tries to sum up her whole work on the relations between language and thought. For her, language and thought stand largely parallel to one another. For example, the intentionality of each is defined independently of that of the other: thought is possible without language, and language is possible that does not convey thought. On the other hand, public language is not merely a stimulus to the development of thought.

The first idea needed to understand the relation of language to thought is that of a "proper function". Linguistic meanings are (in the first instance) the proper functions of various language forms. Further, the intentionality both of language and of thought concerns the way these serve their proper functions. Speaking extremely roughly, proper function is survival value.

The author calls a proper function of a meaningful form in a public language a "stabilizing function." This is a function

that, when performed, tends both to encourage speakers to keep using the device and hearers to keep responding to it with the same (with a stable) response.

Thus, the definition of function for public language devices and hence, the primary definition of linguistic "meaning", makes no reference to human intentions or, indeed, thought. It does not follow from here that the stabilizing functions of specific language parts can all be described without reference to thoughts.

So one proper function of a public language token is whatever the speaker either explicitly intended and/or nonexplicitly purposed that it accomplish. But another proper function that it has is the stabilizing function of its type, roughly, its literal meaning. The former is a "derived proper function", derived in this case from speaker's intention or purpose. The latter is a "direct" and "stabilizing proper function", which has been accounting for survival of the expression type (or its elements and their form of concatenation) in the language community. These two proper functions may be consonant with one another, or, in more interesting cases, they may conflict. (Edit.)

JAANUS KIILI. Deep ecological world picture

The article presents an overview of deep ecology, environmental movement and ideology. Deep ecology relies on several Western and Eastern thinkers; its main developer is the Norwegian philosopher Arne Naess. The central concepts in deep ecology are biocentric equality, equal essentiality of all manifestations of life and self-realization characteristic of each living being and nature as a whole. Deep ecology supports diversity, each person's opportunities and strivings to create one's own integrated understanding of the environment, one's own ecosophy. (Auth.)

Review

AGO PAJUR. **Not an officer only**

Ohvitserina Vene armees — polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909): Allikapublikatsioon. [*As an Officer in the Russian Army — Colonel Jaak Rosenbaum's letters to his brother (1892–1904, 1906, 1909): A source publication.*] Compiled by Tõnu Tannberg. (*Studies and Source Materials on Estonian Military History 4*). Tartu: Estonian History Archives, 2002. 286 pp.

JÜRI EHLVEST. **The aporia of two omens**

Madis Kõiv. Attika apooria, Elea tragöödia. [*The Attic Aporia, the Eleatic Tragedy.*] Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2000. 111 pp.

Serial

Our response: Eduard Laaman's diary, 1922–1940

In his books the renowned columnist has described the birth of Estonia's independence, the development of democracy and crises of the young republic. His diary published here presents observations of a more personal nature, his contacts with the so-called great history, which give an inkling of movements in the corridors of power in that period. (Edit.)

AUTHORS

PAUL BLOOM PhD (b. 1963) Professor at the Department of Psychology of Yale University

LEONIDAS DONSKIS PhD (b. 1962), Professor of Philosophy, and Senior Fellow of the Center for Emigration Studies, at Vytautas Magnus University in Kaunas, Lithuania

JÜRI EHLVEST (b. 1967), Estonian writer

FRANK C. KEIL PhD (b. 1952), Professor of Psychology at Yale University, Master of Morse College, Yale University

JAANUS KIILI ScD (b. 1958), biologist and environmental philosopher, Associate Professor at the Department of Regional Policy at the Institute of Humanities and Social Sciences of Tallinn Technical University

Abstracts

EDUARD LAAMAN (1888–1941), journalist and public figure

MART LAAR MA (b. 1960), Member of the Estonian Parliament, historian

RUTH GARRETT MILLIKAN PhD (b. 1933), US philosopher, Alumni Distinguished Professor at the University of Connecticut

AGO PAJUR PhD (b. 1962), Associate Professor of Contemporary History at the University of Tartu

AARE PILV MA (b. 1976), researcher at Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences, poet

IAN STEWART PhD (b. 1945) Professor of Mathematics, University of Warwick, Director of Mathematics Awareness Centre

MAIT TALTS (b. 1964), foreign relations coordinator and lecturer of Estonian book history at Viljandi Culture College

---

MEIE VASTUS

Eduard Laamani päevik
1922–1940

II

Algus eelmises numbris.

Usaldades Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogu atribueerimist ning soovist avaldada vähetuntud foto, avaldasin eelmises numbris Eduard Laamani asemel ilmselt kapten Paul Laamanni foto. Vabandan lugejate ja Eduard Laamani lähedaste ees. Samuti vendade Parikaste tehtud fotot E. Laamanist vt pöördel. *M. O.*

30.03.24. H. Wellner: Olnud eila Estomuusika uue ruumi sisseõnnistamisel (end. restor[an]. Borse, raatuse ees, — Pipe-ral jt., mõne aastaga ülesajanud, müüvad klaverisi Rootsissegi). Kaarli õp[etaja] Sto[c]kholm oli ise sisseõnnistamis laulu teinud ja laulnud ka Issameiet. Pärast napsisi teinud aga kõige ropumad kõrtsilaulud lahti ja anekdoodid "mittesuitsetajatele".

Väljamäe, end. linnapanga direktor, nüüd üks piiritus schmugg-lerite ninadest, jutustanud sealsamas oma tegevusest, mis suuret-ettevõtetesse olla tsentraliseeritud nii siin kui Soomes, vastastiku vastutusega, nii et risiko väike. Mootorid seista Pirital, Viimsil. Reis ühe ööga. Olla paar mootorpaati juba aeroplaani mootoritega, 30 sõlme tunnis. Ka Vene valitsus schmugeldada piiritust (paremat kui meil) Soome — läbi Läti. Meie Riigikogu olla otsustanud piiritus monopoli suurettevõtjatele ära võtta, s[ee]p[ärast]. kolida nad varsti Riiga.

Sealsamas üks kõrgem ra[handus]mini[steriumi]-ametnik-kogu-põllumees: Lehed pole kümnendat osagi tükkidest paljastanud, mis Vestel teinud.

30.03.24. Mina, Schmidt õhtul Holsti pool. Holsti: Maalaisliitto pakkunud temale mis tahes kohta, kui neile tuleks. Tema vastu: Kuni S. Alkio, Kallio ja mõni teine idealist Teie eesotsas, võin teiega koos töötada, kuid kui need ära, siis 10 aastaga lähete kokoomuse juure. Viljatollid ongi juba õngeks heidetud, Holsti aga — freetrader.

Soome politikast Holsti: Sõimasin seda 1918, sõiman ka nüüd. "Päevalehe" märtsi alguse paljastuse puhul (Varssavi konv[erents].) kirjutanud Enckelile, tema arvates see täitsa õige. Soome olla Saksa viimne kolonii, uus Kamerun. Kameruni neegritel olla aga mustad — näod, soomlastel — mustad hinged.*

Parvenu** tõmmab smokingi selga, aga unustab särgi vahetama. Soome olla samati. Konutab Skandinaavlaste konverent-

---

*Veerisele lisatud: "Holsti Boyce'ile Oiderman[n]i juuresolekul: The missing link between the ape and the man is not the Japanese, but the Finnish monarchist."

**Pr parvenu — tõusik.

side ukssel, need ei lase sisse. Balti riikidele aga vastab: ei saa tulla, olen skandinaavlaste poolt kutsutud.

Soome kodusõjas on mõlemaid pooli sakslased ninapidi vedanud, üksteise kallale õhutanud ja siis üle löönud. S[ee]p[ä]rast vaja vana unustada ja uut politikat algada. Palus Wesley'lt (end. Soome punaste staabiülem) küsida, kas need Vene vägedega ühes sõidides tõeste uskusid end Soome iseseisvuse eest sõdivat.

H[olsti]. kirjutada oma memuaare, kuid saada valmis 3 aastaga.

Siin olla Dr. Jung Saksa saatkonna tegelik juht,* komploteerida meie vastu nii parunite kui Starki juures.

Schmidt: Holsti kaval rebane. Muidu alati meie sõber, aga olla arvamisel, et me varsti majandusliselt Vene alla läheme.

Holsti küsis mult, kudas kommunde tegevus sõjaväes. Mulje: väga себе на уме, лишнего не скажет, aga palju pigistab välja; nagu Piip, armastab enda teenustest rääkida. Terav mõistus, kuid väga närviline.

Holsti: Kui Martna Helsingis käis Soome s[otsiaal-].d[emokraa]-de manitemas, tulnud siis H[olsti] poole, — pole midagi teha. Varss[avi]. leping toetaks Prantsuse imperialismi ja see on tōsi. Holsti: aga leping laseks meil sõjavarustuses kokkuhoida, 10 aastaga võiksime siis sisereformide abil konsolideeruda, kuna nii 10 aastaga oleme väljakurnatud. Martna hakkanud omal peast kinni: miks seda mõtet mulle ennem ei öelnud, ma oleks nendega hoopis teisiti kõnelnud.

01.04.24. Toffer: Briti konsul Montgomery Grove kutsunud teda 28/3 lunchile, rääkinud, Londoni konverentsil tulevad ka Balti riikide saatused arutusele. Venelased nõuavad, et neid omaga liita või vähemalt nende eksklusiiv mõju piirkonda. Soome olla nädalat kolm juba oma orientatsiooni Saksast Inglise poole muutmas; nad ei uskuda meie iseseisvust, tahta ainult, et Briti laevastik Vene ataket Baltiskist Hangö peale ära hoiaks. Ka Läti olla meie teadmata Inglisega läbirääkimisi alganud. Grove olla arvamisel et Poola esimene on, kes Vene alla läheb.

---

*Veerisele lisatud: "Preisi l[ei]tnandi tüüp, aga mitte nii rumal. Okupatsiooni aeg siin ja Soomes olnud."

Strandman minule: esialgu käinud tal külmajudina üle; kui Grovet näinud, jäänud rahulikumaks. Keda Londoni saata? Piipi? Oleks liig ekstraordinaar. Laidoneri? — Vickersi asi. Keeled.

Str[andman]. olla jummiiga tutvunedes öelnud: Kõik musta peaga plikad.

02.04.24. Õhtu[1] Strandman: Tema vend, Krestõ ülem, lasknud Starki, siinse saadiku, tema isa, mereväe juristi tungival palvel päev varem lahti. Abi kaebanud, Petrogradi kuberner Sinovjev lasknud tal[1]e поставить на вид asja, abile aga uut kohta otsida.*

Heiman olla ka de Vienne juures lähedane inime[ne].

Str[andman]. tahab Hellatit Berliini (Menning öelnud, tahta ära tulla). Londoni Laid[oner]. soovitada Piipu, räägitud Laidoneriga.

Kui Akel Rooma koha asutanud, öelnud Vestel: see jääb muidugi mulle. Pärast aga vihanud, kui temale seda pakutud. Akel pakkunud Str[andmani]-le Varssavi, siis Rooma kohta.

10.04.24. Albert Org: Kartaul mis viga elurõõmus olla: krossigi oma raha polnud tal ettevõtetes, puha vekslid. Oma vara naise nimel. Nüüd akkordeeris ilusti. Trumm maksis ta vekslite eest üle 700.000.

11.04.24. Strandman Vilmsist: Olime ilmasõja aegu пораженцы.** Kui teade tuli, et Rumenia sõdima hakkab, oli nii paha tuju, et jõime Kontsert aias sakstega koos pead täis. Vilms üks pani 3–4 klaasi whiskit залпом kinni.

Vilms suur kurameerija. Narvas Eesti seltsi juubelil käies oli kellegi prouaga hotelli läinud. Varsti proua mehelt kiri, mille Vilmsi proua lahti võtnud. Määratu skandaal.

1917 pidanud Strandmani maavalitsuse esimeheks valitama, kuid Vilms, kes siis kõnelema pidanud, jäänud kusagile rendez-vousle kinni. Weiler kõnelenud asemel, aga mitte õnnelikult, Str[andman]. kukutati läbi.

*Veerisele lisatud: "Stark: "Я же тоже эстонец.""

**Vn пораженец — lüüasaamispoliitika pooldaja.

H. Wellner: Vilms võttis Sangaste krahv Bergi juustumeistri ja Uuemõisa rentniku tütre, kes üle lõuna Tartumaa rikkusega kuulus olnud. Sellest kuramaashist palju lugusid. Lõõnud Eliaseri käest üle.

Str[andman]: Vilms arenes kogu aeg parempoole. Kus ta praegu oleks olnud? Kas mitte maaliitus?

12.04.24. Õhtu Rebase pool. Olak & G. E. Luiga Hella Wuolijokist: olla oma "salongi" või "kõrtsienamlasest" ammu lahutatud ja minna varsti mehele Inglise või Amerika kapten Grenfellile (?). Nende neljast õest ja ühest vennast, olla õde, kes Tallinnas[,] ainuke õiglane naisterahvas, teistel kõigil mingi iseäraldus, ema kuulsuse narr, isa sulii. Hella teinud rikkuse ilmasõja aegu kohvi ja suhkruga peal. Läänud siis nii paksuks et seda sotsialistile liiaks peetud. Toetanud Tõnissoni 1917 lõpul suuremate summadega. G. Suits rääkida, vanasti, kui запросо Tõnissoni poisimehe korteri ööseks tulnud, leidnud sealt tikust tuld võttes Hella voodis.

Kord 1918/9 taheti Hellat Tallinnasse salongi asutama (mäletan Poskaltki 1918 detsembris), pärast 1920 taheti teda meie Londoni saatkonna juure aga inglased ütlesid Virgole: Kui just tingimata vaja pole ärge tooge. Õde Pekkala tuli siis priljantidega kauplema. Hiljem Meiklejohn leidis tal Tallinnas puudritoosist Ing[lise]. enamlaste aadressa.

Olak: Me oleme Soomega hea vahetuse teinud: neile Hella, meile Aino Krohn.

Praegu on Hella ühes end. ministri Makkosega ida Karjalas suure metsa kontsessiooni võtnud.

Toffer: Dr. Jung, kes hiljuti siit Saksa välisministeriumi läks, olnud 1913 Oxfordis (või Cambridge'is) üliõpilasena immatrikuleeritud, tegelikult aga spioon. Oma filosoфия. Проїдоха.*

14.04.24. Wesley Wellnerile: Soome punastel oli 3 voolu: üks, kes väljaastumist ei tahtnud, teine, kes iseseisvuse eest sõdis, kolmas, kes Vene abi tahtis. Wesley'l olnud läbirääkimised Staliniga; see lubanud abi, aga pole midagi annud. W[esley]. on oma mälestused Inglise keeles kirjutanud, tahab Eesti keeles kirju-

---

*Vn проїдоха — pugeja, libekala.

tada (umbes 18 joonealust) ja siis Soome keeles. Holsti on oma valitsust trotsides Wesley naise oma saatkonda teenistusse võtnud.

Insh[ener]. Lukk ja H. Wellner Scheelist. Vene saatkonnalt teenis ta 20 miljoni kuldrbl. Praegu kõige suurem röövel Eestis. Tema kontrolli all pea kogu paberitööstus: Tsellulosele on laenanud 180 milj. EM ja on suur osanik (teised — Fahle, Kaminski, Makovski), Kohila (parunid Sommer jt) ja Türi (parun Taube jt) paberivabrikud, aktsiate enamus Saku ja Jõhvi õllevabrikus ja Krulli vabrikus (Kagan). Finanseerib Port Kundat (daanlased), Dvigateli (juut Levin jt). Metsatööstuse väiksete juutide head ärid tegi pooleks, võttis üle Holzmani ja Sandersi metsaärid ja hiljuti Sultanflori, kelle depovekslitega antud laenu äkki üles ütles. Isegi armeenlase Zizikovi lõi S[cheel]. üle. Perekonna traditsioon: aastat 10–20 tagasi tahtnud S[cheeli]. isa samati Маркел Макаров'и üle võtta. See müütanud kõik oma hobused oksjonil maha, rabelenud välja. S[cheeli]. panga viimase aasta väljakuulutatud dividend 25%. Bilanz nii keeruline ja segi aetud, et чорт ногу сломит. Pangas veel osanikud Gahlnbäck, Koch, Stude (?). Peaabiline Zoega v. Manteuff[f]el.

19.04.24. V. Tomberg ja H. Wellner Jahim[eeste] klubis: Tomberg: Pärast konsulaadi pogrommi kuulunud prokuror teda H. Pöögelman[n]i ja Gordoni juuresolekul üle, seletanud: Pöögelman[n] astunud protestkoosolekul üles mitte kui kaubapalatiabi esimees, vaid kui Eesti komm[unistide]. komitee esimees. Tomberg vastu: Kui ma kusagil ka eraisikuna ülesastuksin, kirjutaksite te kohe kindralkonsul Tomberg. Kust ma tean, kus temas komitee esimees lõpeb ja kaubakoja abiesimees algab. Selle peale piinlik vaikus.

Petrogr[adi]. Наркоминдел'и Экон-Правов. отдел'is puntra kviitungitega Vanja (ühe büro[...?]jini maja управдом) kaebanud Tombergile: — On see üks maa kah, — ei saa kuidagi nende meele järele (pole kviitungisi kinnitatud!).

Kõhnas riides, sinelis tulnud Tombergile endine asunduste organisator komm[unist]. Plank (?)*, öelnud: olin 1917/18 Rapla vallasekretäri abi ja taluomanik-kommunist, juhatasin mõisade

---

*Nime kohale kirjutatud: “Plaks?”.

ülevõtmist. (* ... tshervontsi peale. Pinkovski tahtnud teda Venes inkasseerida lasta. Keegi seletanud et vekslid sinna viigu, kus kuningas jala käib.

23.04.24. Välisministri soiréel kaupmees Toffer: Gukovski finantsexpert Erlangeril olla praegu Pariisi lähedal uhke villa, ise olla Londonis ja Parisis suur mäcenaat, toetada ohtralt Vene kunstnikka.

A[. J]Hellat: Holsti pole meie sõber, nagu näitab. Meie de jure Soomes mitte tema vaid maaliidu teenus, kus meil vähemaid kulusidki oli. H[olsti]. kahtleb meie majandusl. iseseisvuse võimes. Varssavi konverentsil tahtis ta liitu Poolaga, aga mitte meiega (meilt pidas salajas). Teda tahetud Amerikasse või kuhugi mujale kaugemale saata, Eesti mõjud Helsingis aitanud teda siia. (Minu mulje: H[olsti]. себе на уме, nagu Piip väga egotsentriiline, skeptiline loomus, mulle rääkis, Piipu juba ammu hoiatanud, et venelased majandusliselt meid ei valdaks).

Meie de jurest Poolalt: Wassilewski lubanud anda, kui Liibav Poolale saaks — tagajärjeta. Siis äkki de jure conseil suprem'ilt. Wassilewski pistnud kohe oma paberile datumi 31 dets. 1920, kõlistanud Läti lehtedele, nimetagu need ühtlasi, et de jure Poolalt varem. Need pole keegi nimetanud.

Eljas Erkko sealsamas: Võib kombinatsioon tulla: Lauri Ingman peaminister, prof Erich välis, Vennola parteituna (!) kaubandusminister (väga ambitsioos!). A. Hellat: ei tea sellest eriti V[ennola]. kohta. Kõige võimalikum Kallio kabinet.

Al. Puhk: Fahle olnud vanasti raamatupidaja tsellulosevabrikus, pidanud neid nii et suure osa aktsiatest omale sai. Asovi pank toetanud teda. Kord olnud üsna hädas, sõda peastnud teda võlgadest. Nüüd tselluloses peasanik, elab siin.

26.04.24. Poola sekretar Sasulinski kutsus Lindenisse lunchile. Esiteks jutt siit sealt, siis haaras käest kinni: mis jaoks Kowno konverents? Kas ei saa Tallinnas, Riias, või et vä[li]s[ist] ei läheks. Tal dokumendid, et Wilhelmstrasse Kownot tahab. Leedu Poolaga sõjajalal, mis mulje see Poola publikumis teeks?

---

*Edasi on üks sõna tekstist kustutatud ning päevikust kaks lehte eemaldatud.

Näitasin Leedu baltiseerimise vajadust, mida Prantsuski toetab. — Kas tõeste? On see võimalik? On de Vienne seda öelnud? Või Pustalt?

Seletasin Prantsuse Meemeli politikat. — Ei, Prantsusmaa on seal palju Inglis[maa] surumistele järel andma pidanud. Clemenceau lõi, tõsi Meemeli küsimuse, aga hiljem on Prantsus oma politikat seal muutnud.

Täna teade, Kowno k[onverents]. edasilükatud, Ringold[s] Kalning[s] ei saa 6/5 eelarve pärast sõita. S[azuliński]: usute, et see eelarve pärast? Niisama võiksite Teiegi.

27.04.24. Schults: Neil päevil lahkuvad Tallinnast Rivierasse kubernerid Giers ja krahv Ignatjev. Kirill teeb seal endale vist riiginõukogu, nagu juba prof. Behrens Shionis[?] soovitas. Giers müüs hiljuti ühe[le] siinse[le] kontorile hea kasuga mitu vagunit hapuid gurkisi.

30.04.24. Weiler, Klops: “Päevaleht” ei maksa palkasi 1 1/2 kuud välja, aga eila anti Gorile 130.000 tšekk meile väljamaksmiseks, 20.000 M. anti jootmiseks, et alla kirjutab. Kui “P[äe]v[a]l[e]hte” murda, siis tänavu — aasta pärast on hilja. Sihver 1 1/4 miljoniga osanik; kaupmeestele redutseeris krediiti, “P[äe]v[a]l[e]h[e]le” mitte, ehk küll palju halvem[ini] kindlust[at]ud.

Strandm[an]. eilase “Kaja” (Hünersoni?) pamfleti pärast rühmast demissioneerinud, ka riigikogu kantseleile teatanud. Käisin Toompeal “masseerimas”. Alguses punane: ega ma peksupoisik[e] ole, provotseerivad pamfleti välja, siis kui küsin, kudas reageerite, And[erkopp] ütleb: Ei kudagi. Tahta ka valitsusest lahkuda, aga mitte kohe, et Akeli mitte raskesse seisukorda panna. Järgmine pauk tulla Akelile — olla sakstele Willkommen vastu läinud.

06.05.24. Toffer: Akel jutustanud temale, kudas L. Sepp märtsis ra[handus]mini[stri]ks pole tulnud. Esiteks puiklenud: mul kindel majandusl. seisukord (E[esti]. Panga direktor), ministri amet pole kindel. Akel noomima: Nii noor mees ja nii vähe idealismi. Siis Sepp: Ma räägin veel oma kaasteenijatega. Rääkinudki. Aule öelnud Tõnissonile, see lasknud Aule kaudu hoiatada, ärgu mingi. Akel pärast kuulda saades hirmus vihane: Ise volitab mind valitsust moodustada ja tagaselja intrigeerib vastu. Lubanud T[õnissoni]-l pea pesta.

11.05.24. Puhk & pojad: Linguist kukkus "kalossi" kui osavuseta äriees: ostis partii Treugolniku raskeid kalosse, mida ainult Venes kantakse, aga Vene ei lasknud sisse. Praegugi kalossid vedelevad Tallinna ärides.

Kui Ipsbergid ja Uibopuud Ilmarist valitsesid, olnud seal administratsiooni paar (?rohkem?) kord rohkem kui töölisi. Puhud vähendanud administratsiooni 2 kordselt, töölisi ka ja teha sama töö. Homme valida omale Laidoneri jälle esimeheks, maksavad tal[[e] 10.000 kuus — olla kasu tast ka ja Puhud "pole eesotsas".

Krulli vabrikust Kagan vedada Scheeli ninapidi. See matnud sinna kümneid miljonisi, et peasta ja nüüd mässida see ikka rohkem. Toodud Kruppi inshener, maksetud 120.000 M. kuus, teinud arve, et uus elektri jaam ehitada odavam, kui vana expluateerida. Uue[s] arves võetud aga kõik kulud minimaalsed, vanas — maximaalsed. Nüüd anda linna el. jaam elektert odavam[alt] kui nad ise.

Juudi ärimehed ei jaksata siin võistelda: töötab paar aastat, siis "akkordeerib" ja kaob (juut Idelson tubakakauplusest Scheeli vastast, — teised lasknud kelmuse eest kinni pista). Kahjuks puududa meil seadus, millega Venes akkordeerijaid "в яму" pisteti. Kaupmehed tahta seda ettepanna. 1905 a. istunud üks juut nii 3 aastat Toompeal, kreditorid maksnud tema eest vangimajale 50 kop päevas, kuni mehel juuksed peast ära läinud ja mees 50% kõigile maksnud.

Joachim Puhk: Jumal ohverdas oma poja, et maailma peasta, Päts oma venna, et Vene[-]Balti tehast peasta.

— Veel pealegi kunstniku, sest kunn see peastmine ongi. Praegu saetakse seal rauda tükkideks ja saadetakse väljamaale.

12.05.24. Schults näitas "Sevodnja" 10/5 vastust Gukovskiaadi artikli puhul: Очень интересный материал, но в балтийских гос-вах по цензурным условиям нельзя поместить, выйдут неприятности.

15.05.24. See artikkel tervelt "Дни's".

Varsti hiljem ka Parisi "Посл. Новости's".

Seal pärast A. Живатовский vihane õiendus.

18.05.24. Soirée Holstil. Tshehi konsul Tsheh-Beneschil on hea Staatsminister — end. Kievi advokat Girza, vanasti olnud s[ot-siaal]-r[evolutsionäär]. ja nüüd hoiab oma tiiba nende üle. Benesch ise juhib õhtu, Girza — ida politikat. Kaubalepingu puhul saatnud G[irza]. oma venna Venemaale vaatama.

Dr. J. Raamot: Rahva seas jutt, Strandman saatnud Markuse Vestelile järele, kohtusse tooma.

Dr. R[aamot]. (erutatult): mis me üksteist lameerime; vaja omavahel kokku leppida, et sõim ära jääks. Õõnistame ainult oma üldist krediiti (balkonil, Ülemiste hõbe kuuvalgel).

Str[andman]. ajas kogu aeg Rebasega politikat. Viimaks minult: Kas Rebane oli tõeste purjus või teeb nii? Vastasin, see Tartu mood.

Boyce A. Ransom[e'jist, kes neil päevil Tallinnast oma Racundra* ära viis: tema naine — Trotski sekretär; selle õed teenida praegugi soovittides. Olla kuulnud ka miljonist, mida R[ansome]. enam[aste]. propaganda fondist üle lõõnud.

10.06.24. J. Tõnissonist Rabinoff (“Valves”): Teda kerge mõne[le] ettevõttele võita. Kujuta tal[l]e asi suurejoonelise fantastikaga, nii et ta vaimustud saab ja asi sihker.

Helmi: T[õnisson]. armastab võõrakeelseid sõnu, nagu decent, konsekvent, desperaat jne. Peab europolikkus Vene mõju vastu olema.

Kakleja Kenn'i hiljuti “Postimehest” ära ajanud. K[enn]. olnud kuu palga peal — ei tee midagi. T[õnisson]. pragama, — aina Naueni radiotest mõtlete elada? K[enn]. vastu: Ja Teie — igakord kui siia tulete, teete kassa tühjaks aga kus Te kirjutused? K[enn] pandud reamaksu peale; kirjutanud kuuga 3 kuu palga kokku. Siis aeti minema.

H. Oiderman[n]: Tõnisson neil päevil väliskomisjonis: Sõitsin Menningi poolt läbi, tema seisukord ju päris desperaat. Ütlesin tal[l]e: sa jääd odiosseks, ei käi kellegiga läbi. Tema: ei jatku seks raha. Tuleks tal[l]e juure anda.

Laidoner (kuival): seda pole täna päevakorras.

---

*Laeva nimi. Vt Arthur Ransome, “Racundra” esimene merereis. Tallinn, 1998.

T[õnisson]: Väliskomisjon võib ju omalt poolt seks soovi avaldada.

L[aidoner]: See ei käi väliskomisjoni võimkonda.

T[õnisson]: Aga väliskomisjon arutab ju eelarvet.

L[aidoner] (rahulikult): Väliskomisjon pole kunagi eelarvet arutanud.

Iga vastusega karanud T[õnisson]. kui kuumast pliidist ikka enam tagasi ja viimaks jäänud hoopis vakka.

1920 valimisvõitluses olnud maaliidul võte T[õnissoni]. vastu. Öeldud tal[l]e koosolekul rumaluse, T[õnisson]. läinud kohe ägedaks, hakanud varsti rumalusi kokku kuhjama, kudas lehmad elektriga käima panna jne. Pole siis muud vaja jäänud, kui neid rumalusi üldisel naerulaginal üleskorjata.

13.06.24. Möllerson: Kallasel kirjutuslaual alati väike arveraaamat; kui tuled ikka uurib, palju täna välja läinud. Alguses olnud suur võitlus kuni karskus kutsutud lõunadelt välja saadud. Poliitilistes ringides pea kusagil ei liigu. Lätlased kiitlevad: Kallas kirjutab ju koju ainult seda, mis Bisseneek ütleb. Käib väljanäitustel, aga mingi asi ei huvita, kui ainult prospektid, neid ajab tasku ja saadab kaaskirjadega läbilugematalt kuhjadena kodumaale. Kõlbaks ainult riigiraamatukogu juhatajaks, ka mitte saadikuks Soome, sest seal oleks Soome agendiks Eesti asjus. Proua K[allas]. tahab Amerika turneele minna oma White ship'il ja seda seal kirjastada. Inglis[e] turnee tagajärjed aina negatiivsed. Käib kuulamas nouveau-riche'ide publikum, kellel see aste-lauaks kõrgemasse diplomaatkonda peasemiseks.

Väga suured ambitsioonid, vähe mõistust ja takti. Terve aastane politikatöö seisis meil selles, et igapähele pihku pistime The White Ship[i]. Selle tagajärjel inglane meist täitsa pettunud: pidas enne kultura rahvaks, nüüd näeb — mingi haledus.

Kodu majapidajaks Soome virtin, kes aina pudru mõistab keeta. See peab ka kutsutud dinnerisi valmistama. Detectiv Riis küsinud kord lõunas: kas see on heeringa supp?*

[...] protokolile kui AB direktor alla kirjutada, aga tema pole seda olnud, kirjutatud ainult kui tunnistaja.

---

*Edasi on pool lehte päevikust välja lõigatud.

Klops: Küll ta läheb. Tahab et teda palutaks.

16.06.24. Päevalehe (Tall[inna]. E[esti]. Kirj[astus-]. Ühisuse) aruandest:

Asutati 15.10.08. Võttis 1923 a. üle kirj. üh. "Kooli" varanduse, väärtuses üle 22 milj. M. "Agu", "Vikerkaar" "Laste Rõõm" ja "Koit" annavad kahju*

[...] kiitus 1912: Meie õpetaja räägib nii mahedalt nagu lammas määgib).

Prantsusmaal on 1913 (Kulturkampfi aegu) 14% katolitsismi praktiseerinud (s.o. messel käivad), Parisis 4,5% elanikkudest. Kui palju Eestis?

30.07.24. Prof. K. Konik Tartus Linda kohvikus:** Ülikooli prorektoriks võistelnud Paldrock ja J. Köpp. Paldrocki toetanud Päts ja Bauer. Et ta veel tingimise teinud et suve Kures[s]aares, valinud ülikool Kõpu. Bauer ehk küll oma rühmast pole kinnitanud, kuni viimaks Veiderman[n] ha[r]idus]mini[stri]ks sai. Paldrock tahta ka sakste abil ehk rektoriks. Tema lepra arstimine — schwindel,*** reklaam. Juba 1909 tarvitud seda viisi Bombays aga ilma püsiva tagajärjeta. Paldrockilt nõutud et ta oma terveks arstitu[t] näitaks. Vastanud — pole adressi. Pole senigi toonud. Üks Prantsuse professor, kellele P[aldrock]. ise seletanud, naernud, pole midagi öelnud.

16.08.24. Vana Irboska kohal üleval Riia kiviteed Panikovitshi poole 3 mustlase telki, kitsed, koerad võsastiku ääres. Laps: tshavá, tshavála. Teised lapsed manguvad: дай барин папиро-

---

*Tekst katkeb väljalõike tõttu. Edasi puudub päevikus kuus lehte.

**Edasi on päevikusse kleebitud kaks artiklit: "'Päevalehe" uus peatoimetaja" ja "Nõuete kõrgendamine ülikoolis", mõlemad ilmunud ajalehes *Vaba Maa* 15. VIII 1924. Esimese artikli fraasile "'Päevalehe" osatõhususe mitmed tähtsamad liikmed. . ." on lisatud märkus: "Mäns, Artur Uibopuu, pr. Simsivart"; "H. Rebane maaliidu nimekirjas tahtis end valida lasta ja seks juba Pärnu maakonna poolt" märkus: "H. Oiderman[n]ilt"; "olid lehe juhatusel läbirääkimised ühe meie välissaadikuga" märkus: "K. Menningiga". Lõike kõrvale on kirjutatud ka: "Rebane arstiteadust õppinud mitte lõpetanud pummeldanud."

***Sks *Schwindel* — pettus, tüssamine.

сочку, спляшу. Vanaeit tuleb võsastikust, haod seljas. Ainuke rahvas, kellele see kivitee ikkagi veel Pi[i]ter—Riia kivitee.

26.08.24. Tomberg Elvas: M. Luts — Viljandist, mitte Tallinna, suur maaliidu tuus (vist keskkomiteeski), jättis palju allkirju “Kajale” tasumata, kolis Tän[n]assilma kus talu naiseõe nimele kirjutas. Parik maksis, sülgas tuld, astus viimaks “Kaja” juhatusest välja.

Olesk: Kui Tõnisson, Einbund ja A. Hellat valitsuses, ütlesin, vabariigil vaja 3 pressrauda. Hellat neist veel kõige intelligendim. Ka Dr. P. Hellat oli sama mustlasepüss. Sotsidele on Hellat palju kahju teinud; Irboska asjus pidas rabiaat* kõne, kui kerge oleks olnud end kaitsta. (Jans 1923 Kures[s]aares: sotsid ikka värisenud, kui Hellat pidanud kõnelema; ta pole isegi ette aimanud, mis kõik võib öelda).

Eestlaste suur imiteerimistung: kui mingi äri läheb, kohe järeltegeme. Võistlejaid nii palju, et see ei arenda, vaid sööb pinna alt: tubak, liköörid. Hea E[esti]. piiritus, aga ei spetsialiseerita midagi, teevad võlts benediktiini, mis muidugi väljas ei lähe.

“Postimehe” peatoimetajaks tuleb rahukogu liige Sumberg, linnavolik[ogu]. liige, 30 a. hea kõnemees, vahel krillis näitab Jaanile hambaid. Bachman[n]i järel — võit. Bachman[n] kirjutas vähe, aimas Jaani järel (erned täispuhutud põies), nagu vanasti Einbund.

Sisask: “Postimehe” kirjastus ühisus tahetakse aktsioneerida, et raha saada, suur puudus, Tartus ei diskonteerita veksleid. Leht ise Tõnissoni eraomandus, maksab sellele 100.000 M kuus. Kutsutud ka Sisaskit. Vastanud, tuleks, kui ka leht aktsioneeritakse; muidu see ju aina Jaani subsideerimine.

Sisask rahareformist: valoriseerimine hea, rahustas meeli, aga 2 viga: kunstlik kurs (kroon = 100 M) toob edespidi raskusi; äri-mees peab oma kaupa ümber hindama, 2) diskonto % kõrgendust ei pea meie majandus välja.

03.09.24. Tomberg Elvas:

---

*Rabiaat (Id *rabio*) — hullunu, märtseja.

Kristjan Jakobsonist kõnelenud Soom, adv. Pika abi, Tartu maaliidu uus liider. Olnud vintis. Jürgenstein kirjutanud sellest "Postim[ehes].".

Rostfeld Piiteris 6 kuud kinni, Birk ja Mölder ei kõssagi, hoiavad oma kohta ja "häid vahekordi".

Peale НКВД,* kes viisakas ei tee teised Vene ametkonnad Eestist väljagi — nende kubermang!

Kes spioneerivad on poolakad. Kord üks mees tulnud konsulaati: Olen Poola spioon, mind jälgitakse, palun varju, teatage Poola konsulile. T[omberg], teatanud. Seal toodud süüa, riideid. Elanud 3 nädalat konsulaadi peal. Viimaks T[omberg]: пора и честь знать. Siis viidud ta Moskva ja minema. Mees olnud enne juba kinnivõetud, aga kui punaväelane viinud, tõmmanud raske portsigari välja. Käänanud ümber, löönud saatjal pea lõhki ja jooksu.

06.09.24. Oiderman[n]: 29/7 oli Pjatnitski aruanne ИККИ's** Leedu Läti Eesti Soome kommudest, et seal rasked olud kuid ka tegevus loid, pole juhatust; kui tegevust ei kõvenda, vaja ähvardada abirahad äravõtta, 12/8 peasekretar Kolarov kirjutanud sellest parteidele, 16/8 tapeti Nanilson.

Markus: läheb paari nädala pärast notarius Väli asemele. Pusta tunda end siin hea; saab peale prii korteri ja teenimise 35.000 ministripalka, umbes 30.000 esitust ja pool Parisi palka, kokku umbes 150.000 kuus. Scheelgi ei saa seda palka (kui dividend mitte arvata).

Strandman: Scheel kuulnud Londonist, vaja rahvasteliidu expedid kutsuda, siis City annab laenu. Akel vastu: see teeb meid Austriaks. Pusta poolt. Nüüd Seljamaa Riias, sakste seas jutt, rahvasteliidu experte tahetavat seks, et siis neile meie maareformi üle kaebada.

L. Sepp ja Toffer praegu Londonis valitsuse tagatisega Tallinnale 100.000£ laenu veevärgi ehitamiseks muretsemas (pakutakse ainult 2 aastaks).

---

*S.t Välisasjade Rahvakomissariaat.

**S.t Kommunistliku Internatsionaali (Kominterni) Täidesaatev Komitee.

Üks sakslane öelnud: See Kuusik on genius: maksab aastas 50 miljoni %% (15%). Silva raskustes — aina laenudel!

Strandman: Minu teoria õige: tõmba rahad tagasi, kohe mark tõuseb. Aga kui tagavara pole, võib iga juhtumine alla viia. Vaja laenu.

Str[andman]. Kõstneriga tülis. Kaebanud sellele oma hädasid, see kirjutanud "Kajas".

Vana Vares olla seniil bürokraat, Kukk löövad sagedasti üle aisa maaliit teda aina arvustavat.

R. Renning: E[esti]. pangas Sepp ainuke selge peaga mees. Prof. Volkov pannud Krassinile ette: 1) Tallinnas vilja börsi asutada, sest Piiter külmab hooajaks kinni, 2) seks siia Vene kaupapank luua. Päts sellega nõus, ostku üks siit pank, müüakse küllalt.

07.09.24. Pallo: Enne riigikogu augustis suur marga langemine, kõiksugu jutud panika. Strandman ei kõhku-kahku. Pusta käinud peale, andku intervjuu. Pallo läinud sinna, ootanud tunni, ei, tulnud ära. Pusta sülganud. Akel käinud peale. Teine päev Str[andman]. kutsunud Pallo välja: noh, mis lehed kirjutavad? Olnud väga närviline. Tehtud kava vastuseks. Olla liig auus, ei tarvita võtteid vastaste löömiseks, ainult ütleb, ah ma tean kõik, see Rebane ja Parik intrigeerivad.

Intervjuu. Seletanud imerahulikult ja loogiliselt, ehk küll Kõstner pärimistega närveerinud. Sellele vastanud naljatades. Kui ajakirjanikud ära, võtnud peast kinni, purskanud naerma: ära sai.

Pallo käia teda nüüdki informeerimas. Kui midagi lehtedes öien-dada, kutsub ikka neid, Ka[ubandus-tööstus]minist[er]e[eriumist] mööda minnes. Saapavabrikandid sundis hinnakõrgendusest loobuma, ähvardades krediitide tagasi võtta. Neil bandiitidel pol-nud ka tõstmiseks mingit põhjust — tööhind jne pole tõusnud.*

12.09.24. Riigiraamatukogu hoidja preester N. Päts: Valitud piis-kop Eusebius — рухлятина,** õige töövõimetu; venelased te-maga ei võida. Võimalik, et tema taga Karlovitsa mehed.

---

*Kahe viimase lõigu kõrvale veerisele on kirjutatud: "Praegu olla ainult 2 miljoni kulda järel 20-est."

**Vn sõnast рухлядь — koli, kolu, krempel.

Ül[em]-Preester Laar (annab "Uut Elu" välja) väga käre. N. P[äts]. öelnud kord sellele: Oled hea lehm, kes annab palju piima, aga lööb ka lüpsiku ümber. (Laar paks, elav, kõneosav, professionaalne Vene papi заплевшее* nägu; olla suur filuu** ja demagog). Laar olla "õigeusu Tallmeister", väga tegev ja auahne.

Juhtund saatnud vangist N[.]P[ätsi]-le kirja: ega sinagi ometi minu süüsse usu. Plaanid, mis koos plaanitsesime, jäägu saladuseks. Plaanid olnud õigeusu katoliseerumine, millega Juhtund ümber käis. Ka N[.]P[ätsil]-le meeldinud mõnda ses mõttes: suur üleilmiline võimas organisatsioon, kes seljatuge võib pakuda, müstiline vaim jne.

N[.]P[äts]. peab Juhtundi mõrtsukatööd affektiks. Kord tülit- senud naise vennaga Võrumaalt, lasknud selle peale revolvrüst, pole trehvanud, siis kokkunud ise ära hakkanud värisema: mis ma tegin.

14.09.24. Hüüru tädi Sinberg: Vanapapa oli käremeelne, tema vend Toomas, aastat 10 vanem, aeglane, alalhoidlik, kiriku õpetajate meelejärel; olnud ikka laste ristijaks ja köstri asetäitjaks. Vanapapa rännanud siit välja kui isa ära surnud ja ise 3 aastat naisemees olnud. Toomas oli kaua kopsuhaige, millesse surigi (mäletan teda nõrga raugana, poeg — Tooma Hindrek tüse, väga aeglane[]).

16.09.24. J. Seljamaa Pustast. Siinseis võõrastes esitustes olla väga halvas kuulsuses. Kui dipl. korpust esitatud, võtnud enne Markus vastu. Siis avatud ukсед ja ilmunud Pusta. — Proua Undén rääkida, Pustal olla uhkust rohkem kui Rootsi kuningal. Kolm korda olnud tal autoschiin katki, kui teda võõrsile kutsutud. Wedding saatnud kord Pustale kirja: Herrn Minister. Pusta lasknud Markusel kirja tagasi saata märkusega, et peab Exzellenz kirjutama. Kutsutud einedel teha vigasid etiketis jne. Akel olla meelt heitmas: einetele tulla ta kui riigivanem viimasena, kuid siiski ei olla Pustat veel seal. Seljamaa arvates anda ka hariduse puudus end tunda.

Oiderman[n]: Jürgenson Pariisi minnes ootas Pustast mõndagi head. Varsti läinud aga asjad nii kaugele, et Jürg[enson]. ise palu-

*Vн плешиветь — kiilaks minema.

**Pr *filou* — kelm; kaval inimene.

nud Pustat teda sealt ära aidata. Vä[llis]mini[steriumi] ametnikkude arvamist ei päri kunagi. Kui mõne põhjuse vastu ütled, siis krimpsus näoga: palun, tehke siiski, nagu ütlesin. Väike Pärli olnud kohkunud, kui teda vä[llis]minis[teeriumis] äkki lastud maniküür välja kutsuda.

Seljamaa: Läti välispoliitika praegu dilettaantism. Sehja — väike kooliõpetaja, vihkab ise leedulasi, aga mis teeb sellest ei saa keegi aru. Kiidab kudas Samoiski temaga Varssavis väga lahke olnud ja ta seal 7 intervjuud annud. Leedu—Läti seltsi konverentsil valiti Läti valitsuse liikmed auuliikmeks ja nõuti Wilnat Leedule. Poola protesteeris Riias ja siis söimati jälle valitsuse lehes leedulased läbi.

Poola ch. d'aff Salesski (väike kasv, end. Hels[ingi]. sekretar) teatanud eile Albatsile, Poola tulevane poliitik Läti asjus oleneb sellest, kas Läti ja Eesti Genfis Wilna asjus erapooletuks jäävad või Poola poolt hääletavad. Samasugune samm edasi tehtud Poola poolt ka Tallinnas. Enne Kowno konverentsi käinud poolakad Riias ka kõvasti peale.

22.09.24. Str[andman]: Kas astuda valitsusest välja? Tõnissoni seletus Köstneri referaadil panna krooni pähe tema senise poliitika Eesti Pangas, mida ta Uibopuu ja Aule kaudu oma käes pidada. Või anda Tõnissonile mingi kompensatsioon? Tal olla rahaasjad halvad. Tõnisson—Strandmani suhted E[esti]. Panga nõukogus olla ainult kokkupõrked ja söimlemine. Praegu olla ta naiste kaudu Pariku mõju all. Parik luisanud, et Kunda nõus ja selle tõttu neil päevil aland[at]ud tsemendi tole.

Tõnisson olla ka selle vastu et rahvasteliidust expert kutsutakse meie finantse järelkatsuma — võib olla Wallenberg (?). T[õnisson]. karta et see praegase kursi õigeks kiidab. Maaliit olla juba Rebase saatnud Tõnissonile premiери kohta pakkuma. Einbund tahta pööraselt valitsusse, aga Päts olla vastu.

Kuusik käinud Londonis metsamüügi asjus ja toonud fiasko. Nüüd tahetakse Eesti Panga kaudu teha.

Eesti Mark olla seni kindel, kui Scheeliga kokkulepet peetakse. Kui Scheel tahab, võib ta teda kohe kukutada. Str[andman]: Ega minu süü pole, et Scheel on nii suureks lastud.

24.09.24. Prof. Konik: Rebane käia kui uni Tõnissonile peale, et see kriisi teeks ja ise riigivanemaks hakkaks. Hindrey kisada juba üle Linda kohviku, et "Postimees" pankrot ja tal mitme kuu palk saamata. Olnud 300.000 veksle maksta — pole niipalju. Tõnisson tulnud, küsinud, palju on? — 48.000. Pistnud oma tasku ja kadunud. Ise kiita igalpool, et "Postimehe" seisukord suurepärase. Tartus tema vekseid enam ei võetavat. Teinud hiljuti Soomes laenu 1000.000 EM. Eero Erkko giroga, aga "Postimees" pole sellest midagi näinud. — Omal ajal oli Tõnissonil 200.000 kuldrbl. võlga, mis ta siis Eesti markades ära sai maksta.

Plekisoetõbe aegu ajanud Tõnisson kord keset ööd Koniku (tervish[oiu]. peav[alitsus].) üles: pakutud täitaperohtu, patendi eest 1000.000 nõudes, — kas ei peaks viibimata ostma. Konik rahustanud: võib olla on rohi seesugune, et inimesed ka tapab; tulgu enne siia. Olnud Üksti ja 2 teist meest. Konik palunud, et nad oma rohu enne keemilise[le] läbikatsumisele annaks, tingimisega, et asi salajaseks jääb. Mehed kadunud ega pole enam tulnud.

27.09.24. R. Renning: Täna käis ta uue torgpred Schevtsovi ja prof. Volkoviga Strandmani pool. Volkov rääkinud: Krassin nõus siin E[esti].-V[ene]. kaubanduskoda avama, krediidid käes, vaja veel Eesti toetust. Vene plaanitseda siin viljabörset, ka metsa ja lina ekspordi võiks koordineerida. Tallinna elevator võiks 16 milj. puuda läbi lasta. Vindavi—Liibavi protesheerimine oli vanasti kunstlik. Meie karjasaadused ja kalad võiksid Venesse minna, kui me nisu ja nafta tolle alandame.

Str[andman]. olnud huvit[at]ud, asi läheb valitsusse. Venelased tahvad ka üht väliskaub. panka siin. Allamerika Hammer olla juba Piiteris neile 51% Harju panga aktsiatest pakkunud (need viimasel ajal 350-st 250 M. peale kukkunud).

Kui torgpred Jurjev siit lahkunud, mõelnud venelased kord Tallinna Riia torgpredi alla anda. Shevtsov — Tereki kasakamaalt, vist Pjatigorski ispolkomi esimees ja Vtsiki* liige, siis vneshstorgi esitaja Dagestanis ja Arhangelskis.

Renning, Toffer, jummi[?] mehed: Agr. Kerson, Turkestanist, K[aubandus]juh[isuse]. Estonia esitaja; paar aastat Moskva kauband. delegatsioonis olnud, Lellepi platina ja briljandi ärisid

---

*S.t Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee.

ajanud, käis tänavu suve Wieneri kaudu Pariisis, nagu Tofferile ütles, Vene aktsiapaberisi müümas, tegelikult juveliiridega sidemeid loomas. Birk käinud kui uni peale, et K[erson]. nüüd kaubandusatasheeks nimetataks, kuid nii, et algatus mitte temalt. Kui Toffer Londoni sõitis, käinud Narva Jõesuust iga nädal Pusta kukil, kuni kord Kersoni nagu hüilgama löönud: dipl. pass käes. Alles kuu hiljem antud lehtede teada. Ka[ubandus-tööstus]mini[steeriumi]lt pole küsitud, kaupmeestele hoopis tundmata ega tee ka midagi. Kui kevadel GPU kord K[ersoni] ja Möldri järel valve seadnud, pagenud mõlemad paariks nädalaks Eesti. Kahtlased juudid käia saatkonnas nende kui ka Birki pool. Birk üldse ei sallida saatkonnas "võõrast silma", presseattasche Laursoni sõi välja ilma iseäralise süüta, nüüd pole kedagi, tahab sõjaattascheet major Maserit välja süüa. Pusta pooleldi nõus: ega saatkonda või mõneks spionaashi pesaks teha.

Markus: Meie välisministerium ei tee üldse tõsist muljet. Pustal halb kuulsus, tema proua agar, lapib kohte, mis kärisevad (üleleile prouade thee).

Toffer: Inglise Stewart (Schotist) käis põlevkivi kontsessioone tahtmas. Räägib Inglismaa 1000 aastat Prantsuse vaenlane olnud; teine vaenlane Inglise Jaapan, kel oma rahvast pole kuhu panna. Sakslased on nagu inglasedki steady-going people,* kellega vaja koos minna. Sõja korral Inglise nafta puudus, allikad kaugel, vaja siit põlevkivist ajada. Rääkinud end. admiral[i]teedi lord Amery'ga, saanud väga aru. Valitsus ei tahta aga ametlikult ettevõtta; eraettevõtteid lubada toetada. — Konsul Grove öelnud Tofferile: St[ewart] "a lunatic", ei ole tõsiselt võtta.

Samasuguseid Inglise jutte põlevkivi õlist olen aasta paar varemgi kuulnud, isegi üht memorandumit Inglise valitsusele lugenud.

Toffer: Kas prof. Volokovi aktsioon praegu seks pole, et meie majand. kokkulepet Lätiga segada? Riias käia praegu samasugune aktsioon ja olla varem teateid sarnasest kiilu tagumise plaanist (Läti ei taha viljatollide alandamist).

04.10.24. Str[andman]: Scheel käis Inglismaal meile laenu kuu- lamas, Lazard Brothers ütles ära. Tahtis Bank of England minna, ei peanud sisse. Siis Lazard Brothersi kaudu peasis Bank of

---

*Inglise *steady-going people* — soliidne rahvas.

Engl. direktori (Strakosh?) poole.* See ütles ära. Kui rahvasteliit soovitab, võiks saada. Pusta soovitas rahvaste liidu finantskomisjoni pöörduda. Akel vastu. Siis Seljamaalt hoiatus: Balti saksad tahta sealt kaudu meie agrar reformi vastu tegutseda. Strandman telegrafeerinud Pustale, jätku aktsioon katki. Pusta vastanud sõimuga. Kogu delegatsioon, ka Laidoner poolt. Siis arutatud valitsuse rühmadega. Tõnisson ka vastu. Pusta kirjutanud Tõnissonile. Virgo soovitanud Enskilda B. direktori Wallenbergi kutsuda (Scheeliga riisus, vist Gukovski saagi jagamise pärast). Päritud Genfis Brantingilt; Wallenberg olla liig saksasõbralik. Siis arvatud kedagi Prantsus[e] või Inglis[e] experti kutsuda. Tulevad umbes jaanuariks.

Pallo: R. Renningul, E[esti].-Vene kaub[andus]koja esimehel 9 milj. M. protesteer. veksleid.

Str[andman]: Tõnisson annud "Postimehe" A/S põhikirja sisse: 300.000 krooni põhikapitali (30 milj. M.). Kas saab kokku?

07.10.24. Anderkopp Genfist: Lord Parmoor vana degenererunud aristokraat, kel habet kunagi pole kasvanudki, pahvatas korruga välja, et Inglise navy r[ahvaste]liidu teenistusse antaks. Siis hakkasid inglased seda tagasi tirima. Valitses Herriot, ühest küljest sots Leon Blumi, teisest Loucheuriga. Benesch, nagu must uneta öödest rakendas kogu tagatislepingu värki. Enamlaste jutud Poola—Leedu salakokkuleppest lori. Poolakad tahtsid vägisi asja komisjonis ette suruda, sest kõik Wilno asjast nii väsinud, et Poola kasuks oleks otsustatud. Suure vaevaga soovitasid Eesti jt. tal[l]je seda tegemata jätta. Pustal halb tuju oli. Esiteks tahtis Balti mere riikide konverentsi korraldada merejõudude vähendamiseks. Laidoner ja A[kel]. olnud vastu, — vaja ka Vene kutsuda, see paneb kohe ette Balti merd mare clausum** kuulutada, mida me Inglise pärast ei või. Siis vihastanud P[usta]-t Wallenbergi kutsumise asi, kelle heaks siin Akeli pool selle perekonna sõbrana Undén tegutsenud. Tahetud Strakosh kutsuda, kuid see vabandanud ära; ta esitada juba 3 aastat lõuna Afrikat ja pidada kord kutse vastu võtma ja sinna sõitma. Üks tulejatest on Austria ja Ungari saneerija. Tulevad r[ahvaste]liidu kulul.

*Kohale kirjutatud: "sir Henry Strakosh, Ingl. panga direktor".

**Ld *mare clausum* — suletud meri.

Schmidt Parisist rääkinud, seal Pustal hea, Eestil halb kuulsus — Vene-Balti tehase ja kitsaroopalise pärast. Viimase asjus imes-tatavat, et Päts end. r[iigi]vanem, kes tee kroonule võttis, nüüd seltsi juhatusse läks (Pätsil olla rahadega kitsas: majas Toompeal teinud palju remonti, oma aktsiaid sitsivabrikus ei saa kasuga müüa, oma krunti Kosel pannud palju raha).

Laidoner vaielnud A[nderkoppi?]-ga kord pikalt valoriseerimise vastu; viimaks öelnud otsekohele: ma ostsingi maja kahekordse hinna eest, — ma pean ju ometi teda nüüd odavamaga kinnimaksta võima. — Laidoner olla Vold. Pätsi Ing[lise]-Balti tehast välja löönud. K. Päts olla kord A[nderkoppi?]-le pikemas jutus seletanud, et peaks Laidoneri politikast kõrvale saama, muidu murrab endal kaela.

08.10.24. Olesk: Tõnisson tahtnud enne "Postimeest" nii aktsioneerida, et ise "Postimehe" oleks hinnanud 30 milj. alla ja aktsionärid oleks juure toonud 25 milj. Kuid pole tulnud. Nüüd tahetakse Tartus midagi sunnilaenu taolist toime panna 8 miljoni suuruses "ühistegevusl[ikul]. alusel": 1. laenuh[oiu]. ühisus annaks 3 milj, teised pangad igaüks 1 milj. või vähem.

Oiderman[n]: Dr. Kallas tunnistanud Jürgensteinile, ta informeeruda Eesti politikast ainult selle juhtkirjade järel; mis vä[li]-minist[eeriumist] kirjuta[ta]kse, sellest ei saada ta aru.*

Oinas & Sarva: Lellep protsessib praegu vä[li]mini[steeriumi]ga 40 karaadilise briljandi pärast, mille Piip konfiskeerinud. Lellepil olla mingi "saadetuste" raamat, ähvardada selle paljastustega. Vana Vares ja siinsed nõus et välja antaks, Piip kirjutanud, et vastu.

Oiderman[n] R. Renningist — pärinud pankadelt, kõik halvad teated. Üks: "keine Mittel, Geld nicht geben", teine: kas kelmusest või hooletusest, aga kõik ta ärid on äpardanud. Tshehidade teinud Maamehes 200.000 tsh. krooni "manco";** määranud direktorina ise endale komisjone ja provisjone.

13.10.24. R. Renning: Vene saatkond annud tema kaudu eestlastele märku, et Rostfeldti võib vaimuhaigeks lasta tunnistada ja

---

*Veerisele lisatud: "Inglased kaebada praegu väga, et me Prants. orientatsiooni üle lähme."

**Вн манко — puudujääk.

protsessis süüdimõistetuid väljaanda, kui siit vahetuseks mõnda kommuudest saaks.

Anderkop[p]: Birki spekulatsioonides on Tõnissonil sõrmed sees. K. Baars: Tõnissoni venna talu Mursi (Virtsjärve ligi) on jälle nagu enne sõdagi järjekorraliselt oksjonile minemas võlgade eest.

15.10.24. “Братание” õhtul Eesti—Vene kaubanduskoja avamisel. Saal täis Tallinna suurkodaanlust (umbes pool muulasi): Jaakson, Raamot, Makovski, Ovtsharov, Sommer (Kohila), Bjalik, L. Sepp jne.

Torgpred Schevtsov, eht enamlastest madrus 1917 lõpust: я значит, он, значит, мы значит... Magus naeratus. armastab kõnelda. Председ. Сев-зап. торг. палаты Makovetski — intelligent enamlaste tüüp: конфигурация, конюнктура, задание... Vneshtorgi spets prof. Volkov, kauaaegne калашниковец, “словечки” (Русск балт завод тут “болтается”) väga sahvtikas, nina punane. Kui kõne lõppu paberilt loeb, kus nõukogu valitsuse printsiipitest ja võitlustest, siis “пускает слезу”. Pärast koosoleku[t] üle kogu saali громогласно: “пойдем водку пить”. Berendsen: Volkov olla omavahel jutustanud: Krassin pole siia tahtnud tulla. Tema pärinud, kas inglaseid saite laenu? — Комбинацию трех пальцев саите. Aga kui eestlastega ühes lähme, siis antakse.

Strandman oli “oleme rääkinud” müksuga venelasi riivanud. Schevtsov sai aru, lõpusõnas kinnitama: Vene kõik oma lubadused täitnud; parem näitus — rahvaste enesemääramine (Säkk minu kõrval: Gruusia!). Säkk pärast: kui Volkovi programm teostub, siis on see ju meie täielik majandusline allaheitmine. Teised lauaseltsilised: Rostfeld, Rebane, Raamot — nõus.

Toffer: Lõpuks läinud päris братание'ks; vähe puudu pole suudeldud. Tulla meele, kudas Läti—Vene rahu allakirjutamisel Vesman[is?] seletanud: Mis vahe meie vahel siis on? Mingit vahet. Kultuur on ju üks. Вы выросли на Тургеневе. И мы выросли на Тургеневе. (Oleks võinud juurelisada: вы стоите на латышских штыках. И мы стоим на латышских штыках.)

17.10.24. Pusta esimene kõne Riigikogus. Pea pahema[le] küljele viltu, tume hääl, prantsuslik valepaatos tembris ja kujukustes (“kolm pitserit” mingi rahv[aste].liidu protokol[l]i all). Aine ja käsitus — rahvasteliidu sessioonist surmani igav.

Markus: Üks Narusbek (Piiteris olnud natuke ná) käinud pakkumas end Moskva saadikuks: "Mina ei kardagi!" Markuse palvel annud nüüd ettepaneku kirjalikult (Birki mootorpaati tal pole vaja).*

28.10.24. Mina Tofferile: Igakord kui Tshehoslovakia kaarti näen, trööstin end: Kui see äraelab, siis elame meie ammu. Toffer: Vaatasin Vabrikantide ühisuses: ühel rahakott Venes, süda Venes, teisel rahakott Venes, süda Saksamaal. Nüüd on vist ka matski oma esialgse vaimustuse kaotanud. Tartu ülikooli produtseerib meile skeptikerisi, kes mingiks praktiliseks ei kõlba ja ka Venesse hakkavad vaatama.**

29.10.24. Pusta pool Birk, Einbund, mina, siis Rebane. Birki luigelaul. Jutt katkeb iga sõna järel, Pusta ei suuda sorava jutuga piinlikuist kohtadest üle viia. Rebane robustilt: Kui saadik tahab lahkuda, kudas võib valitsus teda keelda (Birk kõigutab närviliselt jalga). Pusta püüab Einbundi, kelle "Kaja" täna jälle artikli tõi, rääkima meelitada. See hoiab tagasi. Juuakse vahepeal, et tuju parandada, kohvi, pestakse Piipi konte. Rebane pärib lihtmeelselt, kudas valitsuses. Pusta: valitsus pani ette edasi jääda. Rebane: seal semikoolon, aga mis edasi? Pika manööverdamise peale, et mis edasi, see oma teada jäägu, seletab Birk, ta jääda lahkumise juure kindlaks. Väljaminek Einbund Rebase[le] ja minule: Oli ka viimane aeg. Räägiti juba, kui ta ise poleks teinud, oleksid venelased tal[le] ette pannud.

Pusta sealsamas: Wedding lahkub varsti, asemele tuleb keegi kindralkonsul Kattowitzist. Baltisaksad on W[eddingi]. välja söönud (joomine). W[eddingi]. käis küll iga sakslase pärast notesid andmas (sakslased nähakse süstematiliselt siia oma kvalifitseeritud jõude koloniseerivat), kuid Balti sakstele ei teinud kõike, mis need tahtsid. W[eddingi]. sai hästi läbi de Viennega, ehk küll kui de V[ienne]. W[eddingi]. poole tuli, rääkis W[eddingi]. temale Saksa keelt ja proua tõlkis de V[ienne]-le. Einbund: ka Hentigi, kes energilisem oli, sõid siit Balti saksad välja.

---

*Päevikust puudu kaks järgmist lehte.

**Veerisele lisatud: "Sealsamas kind[ral]. Lebedev mulle: Kellega rääkida, et abi antaks "Posledn. Isv." emigrantidelt kohalikkude kätte ülevõtta. Juhatasin Oiderman[n]i poole. Seal hiljem käinud eradotsent Stein, "P. Isv." kaastööline rääkimas."

01.11.24. Anderkopp: Viimasel väliskom[isjoni]. koosolekul läinud Birki asi hästi. Ainult Tupits katsunud etteheiteid teha, mida Pusta tagasitõrjunud. Laidoner pole tahtnud asja üldse kõne alla võtta: komisjon ei toimetata määramisi, kuid Anderkopp seletanud seda nii, et komisjon otsuseid ei tee. Anderkoppi arvates Holbergi arupärimine Pustale — Laidoneri töö, kes ise sest r[iiigi]kogu koosolekust ärajäänud, suurest puudumistrahvist hoolimata. Birk ei tahta ise ministriks tulla; et aga Anderkopp sõ[ja]mini[strik]s läheks, selle vastu dem[okraatlik]. liit: saada siis tööerak[onna]. valitsus.

02.11.24. Teatasin 29/10 peatoimetajate istangut Tofferile; temal polnud aimugi, et Birk tõeste lahkub ja “temalt see väljapressitud”. Birk kõnelenud temaga laupäev 1/11 pikalt kõigist Moskva asjust, nagu ei mõtlekski sealt ära tulla.

08.11.24. Riigikogu esimehe kabinetis kell 1/2 1: Tõnisson, mina, siis Ast, Einbund ja Rebane. Enne Einbundi ja Rebase tulekut Tõnisson minule: “Vaba Maa” on sama osa meil mänginud, mis “Politiken” Kopenhagens: amerikanismi sissetoonud, millele teised muud ei saa parata, kui tule järele. Kui kõik koos, siis Tõnisson seletama, kudas meie rahva peale see amerikanism liig nerveerivalt mõjuda ja rahva riiklusetahtmist õõnestada (v. hiljutine “Postimehe” juhtkiri sellest).*

Ast arvas, ühes muuga on meie ajakirjanduski liiga laiutama hakanud paberirohkusega jne, ning peab paratamatalt ka kokku tõmbama.

Rebane seletas, mõne aasta eest võetud sõna “erapooletu” leht ikka jutumärkidesse, kuid nüüd selguda ikka rohkem et leht tiheidalt parteidega seotud ei peaks olema, vaid neist teataval määral üle olema. Omaltp poolt püüdsin Tõnissonile näidata, et meil teravused lehtedes mitte “amerikaliku” informatsiooni, vaid just politika alalt pärit, mis tekkinud sellest, et lehed liig lähedal tegeliku[le] politikale. Aegamööda, kus tegelikud politikerid ja ajakirjanikud differentseeruvad, jääb see poliitiline teravus isenesest vähemaks.

---

*Päevikusse kleebitud väljalõige artiklist “Ajakirjandus ja poliitika. Peatoimetajate koosolek J. Tõnissoni pool. Ameerikanism ja rahulikum toon” (Vaba Maa, 9. XI 1924).

Rebane lõpuks mulle: “Vaba Maa” on juba selles sihis palju arenenud, et parteist iseseisvaks saada, — tehke ta hoopis parteist lahti. Mina: seks puuduvad veel jõud. Einbund vaikis pea kogu koosoleku.

11.11.24. End. Piiteri viitsekonsul Tauk: J. Rääpo “Eesti hiinlane”, asutas 1906 — või 1907 Piiteris s[otsiaal]-r[evolutsionäär]-ide rühma, sest s[otsiaal]-d[emokraadiid] oli[d] juba olemas ja tema polnud seal juht. Rühmas olnud umbes 17 liiget, ka Tauk. Kui aga Tartuga mingi asjaajamine tekkinud, esinenud Rääpo seal päris tõnissonlasena. Sellest saanud T[auk]. aru, et R[ääpo]. on aferist. R[ääpo]., kes ida keeli uuris, unistanud, kudas kord saatkonna attascheks või dragomaniks* saab ja valgeid püksa kannab. (R[ääpo]. oli pärast Poola piiril vist tolliametis ja otsis kirjavahetuse teel rikast naist). Praegu R[ääpo]. Ukraina hariduskomissari abi.** Ukrainlased, kes suurvenelasi ei sallinud, saavad temaga parem[ini] läbi. Kanger käinud tema pool Harkovis; elada kitsalt paaris tuas. Riks olnud üks neljast tšekistist, kes 1920 jaanuaris, kui “surmanuhtlus ärakaotati[.]”, Schpalernaja vangimajast, kus siis ka T[auk]. istus, kahe päevaga üle 300 inimese mahalaskmisele saatis. Pärast “surmanuhtluse ärakaotamist” lastud seal iga kuu maha 30–40. T[auk]. ei saada aru, kudas R[ääpo]., intelligent inimene seda võis (Helmi: Riks oli väga Kingissepa mõju all; tahtis военно-медицинская'sse minna, kuid K[ingissepp]. soovitas ära: monarhistlik asutus olla. Läks ju[u]ra peale, pärast ise kahetses). Eesti kommund Piiteris ei elada hästi; ka ei saada nad üksteisega läbi. Pöögelman[n] olnud Vennikasega sõber, kes Amerikasse läks, sest et liig juudivastane oli. Vennikas oli mitme kuu eest meie konsulaati Rostfeldi asjus hoiatanud, kuid meie mehed pole kuulda võtnud. Bleiman olla mingi[le] üsna väikse[le] kohale transport osakonda viidud. Pöögelman[n] ajada omavahel mõistlikku juttu; ainult kui “Edasi'sse” läheb, siis rääskab — leivaküsimus. Hästi ei tundvat end Venemaal neist vist keegi. Depman Vjatkas, valmistab üht statistilist tööd, tahta siis Eesti tulla. Vallner ka politikast eemale jäänud.

---

*S.t saatkonnatõlk idamail.

**Veerisele lisatud: “Ukrainas ja mujal rahvus[ikes]. vabariikides olla kange separatism. Kohalist keelt mittemõistvaid ametnikka tagandavat.”

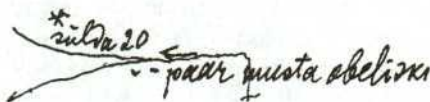

13.11.24. 149 kommu protsessil. Hall mulje — poisikesed, plika-kesed, "быдло".* Kohtuliikmed ka noored ohvitserid. Trükitud süüdistus akt hirmus segi, ilma registrita. Iga kaebealuse järel lapatakse teda. Tomp Jaan, kes ööl 14/15.11 maha lasti käsitöölise tüüp, ainuke fanatikeri nägu, kõhn, pikk, pingul jooned, hysterilised silmad, tume juuks. Süüdistus küsimuse peale vastab: kodanliste kelmide ees pole süüd. Viiakse välja. Välja minnes: Elagu tööliste valitsus! Selle eest antigi väljakohtu kätte.

Nime kirja lõpetades kohtu esimees korrapid[aja] ohvitserile: Palun vaadake, kas veel on. Ohvitser läheb, vaatab ukse taha, tagasitulles käsi kõrva ääre: ei ole. (Счет потеряли).

14.11.24. Anderkopp: J. Tõnissoni tahetakse maksku mis maksab Riigikogu esimehest kõrvaldada — ei lase valitsust töötada. Ka Akel olla selle[le] otsusele jõudnud, kuid ei leita tal[le] ametit, muidu läheb vabanedes veel hullemaks. Või anda tal[le] jälle raha, et sõidaks väljamaale? Aga ta majandusasjad halvad, pangad tal[le] ei anna.

16.11.24. Kalamaja surnuaial ees vanemas osas paremat kätt kõrgustiku veerel mereäärse vabriku korstna vastu üle mehe pikune kivist tsementeeritud rist minu vana vanaisa haual

* sülv 20
- paar kuuta eeliskü

Ristil pealkiri:

"Siin hingab Jumala rahhoga Heinrich Laamann Surnud 3^{mal} Näri kul 1857 wannaks sand 79 Aastad ja temma abbikasa Anne. Sur. 9^{mal} Juni kul 1844, wanaks sand 52 aastad".

Risti teisel küljel:

"Kui hüad vimati Keik surnud tõuske ülles So kässi olgo sis Ka Mino haua külies Lass kuulda oma häält Mo ihho ärrata Et kaurist selletud Saaks taeva seltsi ka". Samasse kõrvale matsime 18.11.1922 vanapapa õe Renningi vanaema. (Hüüru Tädi: Ren-

* Вн быдло — elajas, tõbras, lojus.

ningi tädi sündis kuud paar enne ema Anne surma, kes oli vana vanaisal teine naine. Esimesest oli 3 tüdart, m.s. Õismäe ema.)

18.11.24. A. de Vries: lõunal, täna Saksa saatkonnas arvanud O. Spengler: Kõigis piiririikides (ta tuli Helsingist) vaadetavat Vene peale väga kergelt. Spengleri arvates võida sealt Islami taoline liikumine tulla. Spengler ei tunda vene keelt, kuid olla palju sellest lugenud. Vries vaielnud vastu, kuid Sp[engler]. olla osav dialektiker. J. Kukk: Vene ikka saviks olnud võõraste — skandinaavlaste, tatarite, nüüd juutide käes.

24.11.24. "Sõbralik koosviibimine" ajakirjandusega Lindeni väikeses saalis pankade nõukogu büroo poolt. Koos nagu Põhja panga dir[ektor] Kuuben (18 aastat Volga-Kama pangas olnud, viimaks Riia osakonda juhatanud, 1919 üle Riia Eesti tulnud, kaasa tuues teate, et landeswehr Riias kpt. Jürgensoni schifri äravõtnud) ütleb: 6 Tallinna suurpanka; ka Scheel, intelligentsega juudi näoga, veidi Klompuse laadi noormees (vana ema olla juut) oma abi Zoege von Manteuffeliga, Eesti pangast Kukk ja Sepp. Minnakse enne kõrvalruumi "kurssi tegema". A. Uibopuu annab sõna ja M. Jaakson kõneleb: Vene revolutsioonist jäänud meie rahvasse ja intelligentsi eitav vaade majandustegelaste peale, mis praegusel raskel ajal iseäranis tööd takistab. Sotsiaalseadused lähvad kergesti läbi, aga seadused, mis produktiooni soodustaksid, mitte. Ebatäpsed teated mõjuvad väga raskelt sise kui väljamaal; kui teateid vaja, ikka nõus andma. Omalt poolt veel rahvuslikust küsimusest: käiakse asjata peale pankadele, kes meile palju võõrast kapitali toonud. (H. Rebane viimase juures hammustab sigari omale otsaga üles vastu nina ja vahib sigari otsa.[])] Kui lauda istutud, kõneleb Rebane: seni kontakt puudunud, meie pankadel puudub majandusline programm. Nõuab Estlander[?] vaimu. Siis Einbund: Teravused paratamatad. Läheks mõnda aega, kuni meil tegelik politik ajakirjandusest differentseerub, siis muutuks rahulikumaks; teiseks oleks hea kui kodanline koalitsioon tuleks. Uibopuu hakkab mulle peale käima (Klopsi ei ole). Kõnelen kriisi aja rabelemiste paratamatusest ja möödaminevusest, raha reformi operatsioonist ilma kloroformita ja nõupidamistega vahe peal. A. de Vries kõneleb Spengleri "Schicksalsgemeinschaftist". Orkester laseb Eesti popurrit. Läks väga soojaks, viimaks jazz band ja schiiber. Lahkusin Rebase ja Vriesiga kell 4. Vries jutustab: 1918 olnud

tal Saaremaaga suhteid, kindr[al] Tõnisson j.t. peastnud, ehk küll s[otsiaal]-r[evolutsionäär?] Jaanis püüdnud sisse vedada. Vangist Peterburist, kus neid mitu korda maha pidi notitama, tulid nad Stutshka punaväelaste erisalga kaitsel kindr. Tõnissoniga käe alt kinni Jamburist. Narvas 20 aastane Saksa leitnanti nolk kui kapaga vett kaela: alle deutsche nach recht, alle Esten nach links. Kuuben toppis väga mulle sõbraks; seletas oma varanduste lahutamist, mis "V. Maas" ilmus: olla et krunti Viljandi lähedal ümarguseks juure osta. Iga püharäev sõita sinna. Krunti olla raske pidada; üks end. minister öelnud tal[l]e Viljandis: auto, naisterahvas, talu on kallid lõbu. Tunnud Gukovskit, see olnud kusagil Minskis (?) viimati Международный panga osak. juhataja, aga 1917 läinud kohe enamlasteks.

Kuuben hiljuti käinud Londonis, sealt siia laenu pole loota, peetakse meid pool enamlasteks.

28.11.24. Strandman: Kodanilise klubi liikmete vastu võtmisel vaielused. Siegeli ei tahetud võtta: er macht peldiks. Teiselt poolt räägitud vastu: Luter on liige ja macht auch peldiks. Murtud kaua pead, siis seletatud: aga er macht sie engros.

01.12.24. Hommiku vara poolunes nagu paugud või ukseplaksumine. Siis vanamamma ukse peal: kommunistide mäss, Arro prouat ei lastud välja. Kõlistan staapi korra pidaja ohvitserile; küsib enne, kes on, siis: Meile tungiti ka sisse, üks löödi maha, juba likvideerimisel. Akna taga jälle laskmine. Vaatan välja: üks jookseb igavese ajuga üle Kooli t. statist[ika] kom[itee]. poole, soldati sineli hõlmad laiali. Võtsin browningi ja välja. Kooli t[änava]-l näen riigikantsel[ei]. juh[atajat] Lasbergi: ei lastavat Toompea lossi. Käisime vä[llis]minis[teeriumis], sealt läksin Toompea platsile. Platsi ja Kooli t. nurgal vintpüss, täak Kooli t. poole. Lossi värava ees politsei ja sõdurid, Veem, Purri, viimasel kaltsaka palitu, kõik sõjariistus. Ees must auto, peal suurehabe-mega vanamees (Grünwald), haav peas, suremas. Imelik rahulik tunne kõigil, nagu oleks sureja kilukarp. Üles tuleb soomus-auto võetakse püssid vinna — omad. Tahan riigivanema maija minna — vahid ei lase. Saan sõduri kaasa, lähen.

Riigivanema eesruumis all üks kaitsepolitseinik parabellumiga; proua tütreaga ja teenijad jutustavad, kudas kommuud sisse tunginud, ruume otsinud, kudas teenijad nende aega viitnud ruumide

näitamisega, kuni Akel pööningule põgenenud ja "exzellenz", kes siinsamas sulipalitus, oma "teatejooksu" läbi akna teinud. Ühe ukse lõõnud kommund marmorkujuga sisse; kuju jäänud terveks, ainult gipsialus läinud katki. Tuleb Pusta, siis muigades Laidoner. Kõlistame Terrast; see tuleb 2 paksu seadusraamatuga. Üleval riigivan[ema]. kabinetis kõik püsti: Akel, kuub särgi peal, ilma kraeta laua ees, tal[l]e kõlista[ta]kse; teatab: kurb sõnum — teedeminister Kark tapetud. Strandman: Kõige apoliitilistem ministritest. Strandman kõnnib edasi tagasi, Rõuk, Pusta vahib süngelt ja nagu arusaamatult oma ette, Laidoner muheleb, ühe[l]t jalalt teisele tammudes: Ega see ülemjuhataja õigused palju juure ei anna; need õigused on juba Rõukil sõjaseadusega. Kui väliseid komplikatsioone ei tule, on see 2–3 päevaga mööda. Viimaks Strandman lööb käega: Poogu meid Riigikogu või üles, aga teeme ära. Laidoner: Minugi pärast, aga siis peab siit saadik võim rusikasse koonduma. Terras on §§ leidnud ja kirjutab protokoli. Laidoner pöördub minu poole, nimetab trükiasjade valitsejaks enda juure ja palub ühes Landsbergiga sõjatsensuuri ja kommuniqueede asjus korraldusi. Ise pühib kohe staapi. Lähen lossi, saan Vaherilt luba ja niisama staapi. Seal Tõrvand ja Unt juba pikka teadaannet tegemas. Anname selle asemel Lilliga esiteks lühikese, siis Unti järel pikema. Traadid Vene poole pannakse kinni, mujale tsensuur. Staabi trepil veri maas, aknaklaasid välja löödud.

08.12.24. R. Renning: Vene saatkonnas peata olek, pommitavad Kobetskit, kes Piiteris istub, et siia tuleks; see ei taha, olla juba Daani määratud. Mõned saatkonnas oleks tahtnud, et 1 det. sinna sisse oleks murtud.

12.12.24. R. Renning: Vene saatkonnas rõhutud olek; endised kullerid kadunud. Kobetski olnud kõige rohke vapust[at]ud, et Pusta tal[l]e ärakutse kirja viimisel sõnagi pole rääkinud.

20.12.24. Oiderman[n] Londonist—Parisist tagasi: "Timesi" seletus — Gregory tükk. Gregory — jesuiitlik lõunalane, tahtnud Labori attakele ette jõuda. Kallas praegu täitsa Galvanauskase mõju all, kes seal Leedu saadik. Iga nädal peetakse theeõhtuid,

kus kõik plaanid tehakse. Möllerson ja Kirotar kiruvad Kallast, mis jaksavad.*

Neumann: Parisis Vene tunnustamisest saadik räägitakse Poolast üsna vähe, Baltiriikidest pea sugugi. Kui Helsingis Soomega ei lähe tahab P[oola?] Läti ja Eestiga teha.

Lep[p]jik: Väljast ei nähta, mis kõik Poolas katkenud, sest saadik kui Prantsus Venet tunnustas. Sõjaliselt, kui Venega Poolal sõda, Leedu erapooletus võimata. Poola on küll võimas Vene hoopi vastu võtma.

25.12.24. Klopside pool pr. Tomson: 1 dets. hommikul Pagari t. lähedal üks eit äratas oma taati: "Kõik juba surnud, sina aga muudkui magad". Teine eit V. Roosikrandsil pr. Klopsile: "Jaani t[änava]-l on rahvast maha lastud kui loogu, veri jookseb mööda uulitsa rentsliisi Vene turu poole."

Pr. Jannsen Nipmanist, — selle isa — saianaine, ema — kojamees. Tartu eeslinnade selts — peetud esialgu naisorganisatsiooniks.

26.12.24. Pusta pani ette Moskvasse nõunikuks minna. Ütlesin ära, soovitasin Schmidt.

27.12.24. Hüüru tädi: Kord viinamarja korjamisel pannud tähele, et Kreielis Jaan, suur joodik Tarhanist, pikk tugev mees, püüab Dorat. Siis kevade paiku Hindrek palunud teda linnas poodi aidata osta Dorale sünnipäevaks kingitust — valge siidi rätiku 3 rbl. eest. D[ora]. olnud siis linnas teenimas. Sügisel olnud veel kuu teenimas ja siis pulmad.

Kreielis võtnud pärast Kiviaugu tütre (Karatshtorast?), suur la-kekauss olnud. H[indrek]. armastanud ikka nokkida tüdrukuid, nagu Toomaski.

Tartu rahukonverentsist.**

London, 30.3.20–14.4.20.

Piip rahukonverentsist: (peale nende, mis "Eston. Reviews")

---

*Veerisele lisatud: "Foreign Offices öeldud: Teid peeti seni pool-enamlasteks, — nüüd te alles rehabiliteerusite."

**Siit algab päeviku II köide uue lehtede pagineeringuga. Pärast lühikesi märkusi aastate 1919–1920 kohta jätkub päevik 10. jaanuarist 1925.

Dr. Püüman[n] protesteerinud ägedalt selle vastu, et Isborski juures mõnikümmend tuhat venelast Eestimaa külge tuleb: neile minna terve laevatäis [...] tarvis.

Joffe jutustanud, temale avaldanud sama puhul nende venelaste esitajad protesti. Tema vastanud: Vene revolutsion andis kõigile vabaduse. Teile andis ta vastuhakkamise õiguse. Olete seda tarvitanud? Isegi ülejooksikuid pole teie poolt meile olnud!

Nälg. Enaml[aste]. delegatsiooni juure pandud teenrid kaebanud, et enamlaste laualt midagi üle ei jää. Isegi leivaraasukesed korjatakse üles ja kuivatatakse ära. Suhkur jne. Kindral Kostjajev (kel-lel Venemaal perekond) olnud tulles hoopis väljakuivanud; paari nädalaga paranenud. Kui rahu alla kirjutatud, palunud Joffe luba igale 9 rahvakomissarile Eestist 1000 rbl. eest shokoladi osta.

Joffe Piibule Eesti enamlastest: *никчемные*, pole midagi neist asja; ainult *Анvelt кой что стоит*.

Piibu kirjast Seljamaale 14.4.20 "Tööerakond ja rahu":

Algatus oli tööer[akonna]. ja s[otsiaal]d[emokraatide] käes. Poska vedas oma erakonda järel ja sundis rahule 19(9?).4.19. Seljamaa Astiga saatis järelepärimise sooviga kohe rahu teha.

Mai 1919:* Piip telegraferis, hoiatades Peterburi operatsiooni eest. Poska & Laidoner ei uskunud motivisi. Kui Poska Pariisi tuli, sai aru ja samati hoiatas.

Juuli 1919: Välissaatkonnas Piip ägedalt rahu poolt, Pusta toetab. Pusta lõpuks aktsepterib rahupoliitika, mida kodumaal kaitses.

1(?) okt 1919 Poska: mitte rahu meie siht vaid Balti liit, mida tegema peame ja mille loomiseks rahuläbirääkimised pretext.

23 Okt. 1919 Piip saadab Judenitshi Peterburi all oleku ajal telegrammi rahuläbirääkimiste jätkamiseks Moskvasse. "Postimehe" vaikne oppositsion Riia sõidu puhul, "küsimus kas meie vämini tegevus meie riigi arengu ja huvidega kokkukõlas".

10/XI.19. Enne II Balti konverentsi Tartus Piip: Kas võib ka separatrahu peale välja tüürida? Poska: "Ei või. Pidage meeles, et siht mitte rahu, vaid Balti liit." Kuid Tartu läbirääkimiste tagajärjel saavutas tööerakond siiski eriläbirääkimised (Piipi manöver).

---

*Veerisele lisatud: "v. välissaatkonna koosolek 16.5.20".

Rahuläbirääkimised: tööer[akond], sots[iaaldemokraadid] (tööerak[onna] rahupolitika juht — Seljamaa Piip) kindlaste rahu poolt, kui vähegi saab, rahvaerakond kõhkleb, Soots vaikselt opositsionis — venitada. 19/XII — Poska ettepanek läbirääkimisi lõpetada “enam tagasi ei tule[“?]: Piip esmasp. Riist tagasi ja ütleb, et võimata aktsepterida. Piibu kiri Mutti juurest Seljamaale ja tema mõju Kukke, tööerak[onnast]. valitsuse liikmete peale. Poska arusaamine seisukorrast ja rahu kaitsemine välisasjade komisjonis Tõnissoni vastu. Järeldus: Vaherahu (ettepanek 22/XII Joffelt Piibule).

4. I. Taktika küsimus — Piip, Seljamaa rahu kiirendamise poolt, Poska vastu.

5. I Ka Poska kiirendamise poolt, enne Balti konverentsi. Kuid Piipi ärasaatmise katse. Tema resignatsiooni tõutus. Vaikne sabotash rahvaerak[onnas?].

17. I. 20. Seljamaa Püüman[n] Piipi resignatsiooni otsus. Poska uus nihkumine ja lõpulik rahu aktsepterimine. Rei kiri, Poska teenused redakterimises.

10.01.25. ЖИТРОВ, Ingl[ise saatkonna]. Passp. Officest: Kaks alar-meerivat sümptomi: sovnrakom trükkis salaja 65 miljoni tshervontsit üle emissiooni, mida veel liikvele ei lasta ja 2) revvojen-sovet arutab tagaselja organiseerimise küsimusi.

Ingl[ise]. trade unionistidele näidatud Moskvast ka “Sinovjevi kirja” võltsitust. Näidatud kõiksugu vormilikka lahkuminekuid allakirjutamises, tiitlis jne. Kui aga inglased pärinud, kas oluliselt näha ei saaks, et sarnaseid mõtteid pole avaldatud, olnud vastus: see kominterni saladus.

Rästas olla kominternilt 149 protsessi meeste vabastamiseks 12.000 rbl. saanud.

Vene saatkondadest kõrvaldatavad kõik spetsid mittekommu. Siin el[“?]* Schapiro, kes kommuni asemele otsib. Shitkov seni pea iga kevade sõda kuulutanud — “война от отчаяния”.

(Järgneb)

---

*Sõna alla ka päevikus lisatud: “?”.

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,

ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik tellida

• mugava otsekorralduslepinguga AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E-R kl 8–20, L kl 8–13 või internetiaadressil www.tellimine.ee

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- Eesti Posti sideettevõttes
- Oü Kirilind vahendusel: tel. 06408597, faks 06408598, e-post kirilind@estpak.ee või internetiaadressil www.kirilind.ee

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050

või e-post akadeemia@akad.ee.

Akadeemia vanemad numbrid on müügil toimetuses (Tartu, Ülikooli 21) ja kirjastuses Perioodika (Tallinn, Voorimehe 9).

CONTENTS

“In any clothing or under any name remain an Estonian...”: Manifestations of nationalism during the period of national awakening ..... <i>Mart Laar</i>	1571
George Orwell: The anatomy of fanaticism and hatred ..... <i>Leonidas Donskis</i>	1590
“The first Buddhist priest on the shores of the Baltic...”: Karl August Tennyson and Estonians’ first acquaintance with Buddhism. II* ..... <i>Mait Talts</i>	1618
Why have sex? ..... <i>Ian Stewart</i>	1647
Poetry ..... <i>Aare Pilv</i>	1665
Thinking through language ..... <i>Paul Bloom, Frank C. Keil</i>	1673
The language-thought partnership: A bird’s eye view ..... <i>Ruth Garrett Millikan</i>	1696
Deep ecological world picture ..... <i>Jaanus Kiili</i>	1711
Review: Not an officer only. <i>Ohvitserina Vene armees — polkownik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909): Allikapublikatsioon</i> . Koostanud Tõnu Tannberg. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 4.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002. ..... <i>Ago Pajur</i>	1735
Review: The aporia of two omens. <i>Madis Kõiv. Attika apooria, Elea tragöödia</i> . Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2000. <i>Jüri Ehlfest</i>	1743
Abstracts	1747
Our response: Eduard Laaman’s diary, 1922–1940. II	1759

* Peer-reviewed article.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni